

T.C.
MUŞ ALPARSLAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

İsmail TORAMAN

ORTAÇAĞ ENDÜLÜS'ÜNDE TARİH YAZICILIĞI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

MUŞ-2023

T.C.
MUŞ ALPARSLAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

İsmail TORAMAN

ORTAÇAĞ ENDÜLÜS'ÜNDE TARİH YAZICILIĞI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

TEZ YÖNETİCİSİ
Prof. Dr. Mustafa ALİCAN

MUŞ-2023

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER	I
ÖZET.....	VI
ABSTRACT	VII
ÖN SÖZ.....	VIII
KISALTMALAR DİZİNİ	X
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

TARİH VE TARİH YAZICILIĞINA GENEL BİR BAKIŞ

1.1. TARİH NEDİR.....	6
1.2. TARİHİN KONUSU	11
1.3. TARİHİN FAYDASI	14
1.4. TARİH YAZICILIĞI	18
1.4.1. Tarih Yazıcılığı Nedir	18
1.4.2. Geçmişten Günümüze Dünyada Tarih Yazıcılığı	18
1.4.3. İslam Tarihçiliği ve Tarih Yazıcılığı.....	26
1.4.3.1. İslam Tarihinin Tanımı	26
1.4.3.2. İslam Tarihinin Konusu	27
1.4.3.3. İslam Tarihinin Metodu ve İslam Tarih Yazıcılığı	27
1.4.4. Endülüs Tarih Yazıcılığı	30
1.4.4.1. Mısır'ın Endülüs Tarihçiliğindeki Yeri.....	32
1.4.4.2. Endülüs Tarihçiliğinde Şifahi Dönem.....	35
1.4.4.3. Endülüs Tarihçiliğinde Yazılı Dönem	36

İKİNCİ BÖLÜM

ORTAÇAĞ ENDÜLÜS TARİH YAZICILARININ KRONOLOJİK

BİYOĞRAFİLERİ

2.1. 9. YÜZYIL ENDÜLÜS TARİHÇİLERİ.....	38
2.1.1. Yahyâ b. el-Hakem el-Gazzal	38
2.1.1.1. Hayatı	38
2.1.2. İbn Habîb es-Sülemî.....	40
2.1.2.1. Hayatı	40
2.1.2.2. Eserleri	41

2.1.3. Meârik b.Mervân.....	43
2.1.3.1. Hayatı	43
2.1.4. Bâkî b. Mahled.....	44
2.1.4.1. Hayatı	44
2.1.5. Muhammed b. Mûsâ er-Razî.....	45
2.1.5.1. Hayatı	45
2.1.5.2. Eserleri	45
2.1.6. İbn Alkame.....	46
2.1.6.1. Hayatı	46
2.1.6.2. Eserleri	46
2.2. 10. YÜZYIL ENDÜLÜS TARİHÇİLERİ.....	46
2.2.1. İbn Abdirabbih	46
2.2.1.1. Hayatı	46
2.2.1.2. Eserleri	47
2.2.2. Abdullah b. Hukeym	51
2.2.2.1. Hayatı	51
2.2.3. Muhammed b. Hâris el-Huşenî	51
2.2.3.1. Hayatı	51
2.2.3.2. Eserleri	52
2.2.4. İbnü'l-Kûtiyye.....	52
2.2.4.1. Hayatı	52
2.2.4.2. Eserleri	53
2.2.5. Ahmed er-Râzî	55
2.2.5.1. Hayatı	55
2.2.5.2. Eserleri	56
2.2.6. Ahbâr Mecmûa.....	58
2.2.7. İsbâ b. Ahmed er-Râzî.....	58
2.2.7.1. Hayatı	58
2.2.7.2. Eserleri	59
2.2.8. Arîb b. Sa'd	60
2.2.8.1. Hayatı	60
2.2.8.2. Eserleri	61

2.2.9. İbn Cülcül.....	62
2.2.9.1. Hayatı	62
2.2.9.2. Eserleri	63
2.2.10. İbnü'l-Faradî	64
2.2.10.1. Hayatı	64
2.2.10.2. Eserleri	65
2.3. 11. YÜZYIL ENDÜLÜS TARİHÇİLERİ.....	66
2.3.1. İbn Hazm.....	66
2.3.1.1. Hayatı	66
2.3.1.2. Eserleri	70
2.3.2. İbn Ebu'l-Feyyaz.....	72
2.3.2.1. Hayatı	72
2.3.2.2. Eserleri	72
2.3.3. Sâid el-Endelüsî	73
2.3.3.1. Hayatı	73
2.3.3.2. Eserleri	74
2.3.4. İbn Hayyân.....	75
2.3.4.1. Hayatı	75
2.3.4.2. Eserleri	77
2.3.5. İbnü'd-Delâî	79
2.3.5.1. Hayatı	79
2.3.5.2. Eserleri	80
2.3.6. Ebû Ubeyd el-Bekrî.....	81
2.3.6.1. Hayatı	81
2.3.6.2. Eserleri	82
2.3.7. Abdullah b. Bulukkîn.....	84
2.3.7.1. Hayatı	84
2.3.7.2. Eserleri	85
2.3.8. Muhammed b. Fütûh Humeydî	85
2.3.8.1. Hayatı	85
2.3.8.2. Eserleri	86
2.4. 12. YÜZYIL ENDÜLÜS TARİHÇİLERİ.....	87

2.4.1. Feth b. Hâkan el-Kaysî.....	87
2.4.1.1. Hayatı	87
2.4.1.2. Eserleri	89
2.4.2. İbn Bessâm eş-Şenterînî.....	90
2.4.2.1. Hayatı	90
2.4.2.2. Eserleri	91
2.4.3. Ebû Hâmid el-Gırnâtî.....	92
2.4.3.1. Hayatı	92
2.4.3.2. Eserleri	93
2.4.4. İbn Gâlib	94
2.4.4.1. Hayatı	94
2.4.4.2. Eserleri	95
2.4.5. İbn Beşkûvâl	95
2.4.5.1. Hayatı	95
2.4.5.2. Eserleri	96
2.4.6. İbn Hayr	98
2.4.6.1. Hayatı	98
2.4.6.2. Eserleri	99
2.4.7. İbn Sâhibüssalât	100
2.4.7.1. Hayatı	100
2.4.7.2. Eserleri	101
2.4.8. Ahmed b. Yahyâ ed-Dabbî.....	101
2.4.8.1. Hayatı	101
2.4.8.2. Eserleri	102
2.5. 13. YÜZYIL ENDÜLÜS TARİHÇİLERİ.....	103
2.5.1. İbn Dihye el-Kelbî	103
2.5.1.1. Hayatı	103
2.5.1.2. Eserleri	105
2.5.2. İbn Asker el-Gassânî.....	106
2.5.2.1. Hayatı	106
2.5.2.2. Eserleri	106
2.5.3. İbnü'l-Ebbâr	107

2.5.3.1. Hayatı	107
2.5.3.2. Eserleri	109
2.5.4. İbn Saîd el-Mağribî	112
2.5.4.1. Hayatı	112
2.5.4.2. Eserleri	113
2.5.5. İbnü'z-Zübeyr es-Sekafî.....	116
2.5.5.1. Hayatı	116
2.5.5.2. Eserleri	117
2.6. 14. YÜZYIL ENDÜLÜS TARİHÇİLERİ.....	118
2.6.1. Lisânüddin İbnü'l-Hatîb.....	118
2.6.1.1. Hayatı	118
2.6.1.2. Eserleri	120
2.6.2. Nübâhî	123
2.6.2.1. Hayatı	123
2.6.2.2. Eserleri	124
2.6.3. İbnü'l-Ahmer.....	125
2.6.3.1. Hayatı	125
2.6.3.2. Eserleri	125
SONUÇ.....	127
KAYNAKÇA	132

ÖZET
YÜKSEK LİSANS TEZİ
ORTAÇAĞ ENDÜLÜS'ÜNDE TARİH YAZICILIĞI
İsmail TORAMAN
Tez Danışmanı: Prof. Dr. Mustafa ALİCAN
2023, 150 sayfa

Bu tezin amacı ortaçağ Endülüs'ünde yetişmiş olan tarihçilerin hayatını, eserlerini ve tarih ilmine katkılarını incelemektir. Bu doğrultuda öncelikle konunun daha iyi anlaşılabilmesi için ilk önce tarih kavramı, bu kavrama zamanla farklı tarihçiler tarafından yüklenen muhtelif anlamlar ve tarih yazıcılığı gibi konular genel hatlarıyla ele alınmıştır. Dünya tarih yazıcılığının ve İslam tarih yazıcılığının bir parçası olduğundan Endülüs tarih yazıcılığını bu ikisinden tamamen bağımsız bir şekilde değerlendirmek mümkün değildir. Bu yüzden ilk önce geçmişten günümüze tarih yazıcılığı ve İslam tarih yazıcılığına değinilmiş ve sonuç olarak görülmüştür ki Endülüslü tarihçiler İslam dünyasının diğer coğrafyalarındaki tarihçilerden oldukça etkilenmişlerdir. Endülüs'te tarih yazıcılığının başlamasında özellikle dönemin Mısırlı tarihçilerinin çok büyük rolü olmuştur. Endülüs'ün ilk dönem tarihi büyük oranda bahsi geçen Mısırlı tarihçiler tarafından kaleme alınmıştır. Fakat bu etkilenmeye rağmen Endülüslü tarihçiler, diğer İslam coğrafyalarından bağımsız olarak yaşadıkları coğrafyanın tarihini ele alma noktasında bir hayli başarılı olmuşlardır. III. Abdurrahman, oğlu II. Hakem ve torunu II. Hişâm döneminde kendi tarihlerini yazmaya başlayan Endülüslüler, zamanla bu alana yoğun bir ilgi duymuşlar ve tarih yazıcılığında yetkinliklerini artırmışlardır.

Anahtar Kelimeler: Endülüs, Tarih, Tarih Yazıcılığı, Kronik, Tabakat, Fihrist.

ABSTRACT
MASTER'S THESIS
HISTORIOGRAPHY IN MEDIEVAL ANDALUSIA

İsmail TORAMAN

Advisor: Prof. Dr. Mustafa ALİCAN

2023, Page: 150

The aim of this thesis is to study the lives, works and the contributions of historiographers who grew up in medieval Andalusia, to the history science. To this end, in order to make the subject more comprehensible, first subjects such as the concept of history, various meanings attributed to this concept by different historians over time, and historiography are studied in general terms. It is not possible to evaluate Andalusian historiography completely regardless of these two since it is a part of world historiography and Islamic historiography. For this reason, at first, historiography and Islamic historiography from the past to the present were mentioned and consequently, it was seen that Andalusian historians were highly influenced by historians from other geographies of the Islamic world. Especially the Egyptian historians of the period had a great role in the beginning of historiography in Andalusia. The first period of the history of Andalusia was written largely by the aforementioned Egyptian historians. However, despite this influence, Andalusian historians have been quite successful in approaching the history of the geography they live in, independently from other Islamic geographies. III. Abdurrahman, his son II. Hakem and grandson II. Hişam The Andalusians, who started to write their own history during the Hisam period, took an intense interest in this field over time and increased their competence in historiography.

Key Words: Andalusia, History, Historiography, Chronicle, Tabakat, Index.

ÖN SÖZ

Endülüs denilince yaklaşık sekiz asır boyunca İslam hâkimiyetinde kalmış olan İspanya ve Portekiz coğrafyası ve burada Müslümanlar tarafından oluşturulan medeniyet akla gelmektedir. Ayrıca bugün İspanya’da özerk bir bölgeye de Endülüs adı verilmiştir. 8. yüzyılın başlarından 15. yüzyılın sonlarına kadar İslam’ın tesirinde kalmış olan bu coğrafyada İslam medeniyetinin en güzel örnekleri sergilenmiştir. Fakat günümüz Avrupa’sının temellerinin atılmasında son derece önemli bir yere sahip olan bu medeniyetin izleri, halefi olan Hristiyan devletler tarafından acımasızca silinmeye çalışılmıştır. Bütün bu yok etme girişiminin sonucunda da dünya yüzyıllar boyunca Endülüs medeniyetine duyarsız kalmış, onun günümüz modern dünyasına tesirlerini göz ardı etmiştir. Endülüs medeniyetine duyarsız kalma noktasında İslam ülkeleri de diğer ülkelerden geri kalmış değillerdir. İslam ülkelerinde de uzun yıllar Endülüs medeniyeti adına ciddi çalışmalar yapılmamış, bu medeniyetin üzerindeki külleri temizlemek adına kayda değer bir girişimde bulunulmamıştır. Kısacası yok oluşunun ardından uzun bir süre, yaklaşık sekiz asır boyunca ayakta kalmış olan bu medeniyetin sahip çıkkanı olmamıştır.

Bugün ise durum biraz daha farklıdır. Gerek Batı ülkelerinde gerekse de İslam ülkelerinde Endülüs hakkında artık ciddi çalışmalar yapılmakta ve yapılan çalışmalar neticesinde hem bu büyük medeniyetin üzerindeki küller temizlenmekte hem de modern dünyaya tesirleri açıkça kabul edilmektedir. Bizim açımızdan olumsuz olan durum ise ülkemizde henüz bu alanda yeteri kadar çalışmanın olmamasıdır. Her ne kadar son yıllarda bu alana olan ilgi artsa da hâlâ gerekli düzeyde çalışmalar ortaya konulmuş değildir. Ülkemizde bu alanla ilgili kaynak konusunda da yetersizlik söz konusudur. Orijinal kaynakların çoğu ya Arapça ya İspanyolca ya da Latince dir. Fakat bu kaynakların hemen hiçbiri henüz dilimize kazandırılmış değildir. Dilimizde bu alanla ilgili kayda değer eserler genel İslam tarihleridir ve bunlar da Endülüs’ün orijinal kaynakları değildir.

Sonuç olarak dünyanın uzun yıllar görmezden geldiği, yok saydığı, varlığını gizlediği Endülüs İslam medeniyeti alanı henüz çok bakir bir alandır ve bu alanla ilgili titizlikle hazırlanmış çalışmalara ihtiyaç vardır. Özellikle ülkemizdeki çalışmalar bu

anlamda çok yetersizdir. Yapılacak her ciddi çalışma bu alanla ilgili önemli eksiklikleri giderip bu büyük medeniyetin tamamen gün yüzüne çıkarılmasına katkıda bulunacaktır.

İslam hâkimiyetindeki Endülüs'te tarih yazıcılığını ele almış olduğumuz ve “Ortaçağ Endülüs'ünde Tarih Yazıcılığı” adını vermiş olduğumuz bu tez giriş ve iki bölümden oluşmaktadır. Tezin giriş bölümünde araştırmanın amaç ve yöntemi ile faydalanılan kaynakların tanıtımı yapılmıştır. Birinci bölümde genel hatlarıyla tarihin mahiyeti, tarih öğrenmenin faydaları, tarih yazıcılığı, geçmişten günümüze dünyada tarih yazıcılığı, İslam tarih yazıcılığı ve Endülüs tarih yazıcılığı gibi konular ele alınmıştır. İkinci bölüm ise kronolojik bir sırayla Endülüs'te yetişmiş olan tarihçilerin, bilim tarihçilerinin, edebiyat tarihçilerinin, seyyahların, fihrist ve tabakat müelliflerinin; hayatları, eserleri ve tarih ilmine katkılarına tahsis edilmiştir.

Bütün bu süreçte araştırmamla ilgili her türlü imkânı sağlayan ve desteğini esirgemeyen kıymetli hocam Prof. Dr. Mustafa ALİCAN'a, tez konumu belirlerken yardımını aldığım değerli dost Enes ŞANAL'a ve çalışmamın her aşamasında yanımda olan eşim Meryem TORAMAN'a sonsuz teşekkürlerimle...

Muş-2023

İsmail TORAMAN

KISALTMALAR DİZİNİ

a.g.e.	:	Adı geçen eser
a.g.m.	:	Adı geçen makale
a.g.t.	:	Adı geçen tez
b.	:	Bin
çev.	:	Çeviren
s.	:	Sayfa
c.	:	Cilt
TDV	:	Türkiye Diyanet Vakfı
Hz.	:	Hazreti
SBE	:	Sosyal Bilimler Enstitüsü
der.	:	Derleyen
nşr.	:	Neşir
ed.	:	Editör
trc.	:	Tercüme
M.Ö.	:	Milattan Önce
ö.	:	Ölümü
H.	:	Hicri

GİRİŞ

Endülüs'te İslam'ın siyasi anlamda varlığı 711 yılında İslam ordularının bu bölgeye girmesiyle başlamış ve 1492'de Gırnata Emirliği'nin düşüşüyle son bulmuştur. Fakat bu son buluş sadece siyasi anlamda olmuş, İslam'ın ve kurmuş olduğu medeniyetin coğrafyaya tesiri uzun yıllar devam etmiştir. Müslümanların İber Yarımadası'nda kurmuş oldukları bu muazzam medeniyet, günümüz Avrupa'sının temellerinin atılmasında da öncü rol oynamıştır.

Her ne kadar Müslümanlar bu bölgeye uzun yıllar hükmetse de taht mücadeleleri, yaşanan iç karışıklıklar ve dış müdahaleler bölgede kurulan İslam devletlerinin kısa ömürlü olmasına neden olmuştur. Bütün bu siyasi istikrarsızlığa rağmen Müslümanların hâkim olduğu dönemlerde ilmi anlamda bu coğrafyada tam tersi bir durum söz konusu olmuştur. Müslümanlar burada, farklı kültürlerin kaynaştığı bir ortam olmasının da verdiği avantajla kısa bir süre içerisinde eşine az rastlanır bir medeniyet inşa etmişlerdir. İnşa edilen bu medeniyet, orada kurulan İslam devletleri gibi kısa ömürlü olmamış, bilakis etkileri bugüne kadar devam etmiştir.

Bahsi geçen medeniyeti inşa eden Endülüs Müslümanları, yaşadıkları yüzyılda mevcut olan hemen bütün ilim dallarına ilgi duymuşlardır. Bu ilim dalları içerisinde tarih ilmi önemini daima korumuş ve bu bölgede yetişen birçok Müslüman âlim tarih alanında çalışmalar yapmıştır. Endülüslü tarihçilerin yapmış oldukları çalışmalar, İslam dünyasının diğer coğrafyalarında yapılan tarih çalışmalarından tam anlamıyla bağımsız değildir. Bu anlamda Endülüslü tarihçilerin ilham kaynakları tarihe fazlasıyla önem veren kendilerinden önceki İslam tarihçileri olmuştur.

Tarih ilmi İslamiyet'ten önce de Araplar arasında önem verilen bir ilim dalı olmuştur. Fakat İslamiyet'ten önceki Arap tarihinde herhangi bir sistematiğinden bahsetmek oldukça zordur. İslamiyet'in gelmesiyle birlikte Arap toplumunda tarih ilmi bir sistematiğe ve metodolojiye kavuşmuştur. İlk başlarda hadis ilminin bir alt dalı olarak gelişme gösteren tarih, ilerleyen yüzyıllarda müstakil bir ilim dalı hâline gelmiş ve İslam Medeniyeti'nin her döneminde önemini korumuştur. Tarih ilmiyle alakalı Müslüman âlimler tarafından sayısız araştırmalar yapılmış ve kütüphaneler dolusu eserler telif edilmiştir. İslam toplumlarında tarihe sadece alanın ilgilileri ve uzmanları değil, aynı zamanda hükümdarlar ve sair yöneticiler de önem vermişlerdir. Bunda İslam

tarihçilerinin ve Müslümanların tarih ilmini en faydalı ilimler arasında görmelerinin etkisi büyüktür. Tarih, özellikle İslam yöneticileri arasında popülerliğini devamlı korumuş ve bu yöneticilerin tertip ettikleri meclislerin en gözde ilim alanı olmuştur.

Endülüs'te inşa edilen İslam toplumunda da diğer İslam toplumlarında olduğu gibi tarih ilmine son derece önem verilmiş, fetihten kısa bir süre sonra burada tarihle alakalı eserler telif edilmeye başlanmıştır. Tarih kitapları genel itibariyle kaleme alındıkları döneme ışık tutan eserler olduklarından; Endülüs tarihini, Endülüs medeniyetini anlama noktasında Endülüslü tarihçiler ilk başvurulması gereken kişilerdir. Endülüs tarihinin ve Endülüs'te inşa edilen medeniyetin bugün yeterince kavranamadığı ortadadır. Gerek bu alanda yapılan çalışmaların az olması gerekse de yapılan çalışmaların kısıtlı olması Endülüs'ün yeterince kavranamamasında başat rol oynamaktadır. Bizim bu çalışmamızın temel amacı Endülüs tarihinin, medeniyetinin iyi bir şekilde anlaşılmasına katkı sağlamaktır.

Araştırmanın başlıca kaynakları Endülüs'te yazılmış olan tabakat kitaplarıdır. Tabakat kitapları günümüzde yazılmış olan biyografi türündeki eserlerle benzerlik gösterse de tam anlamıyla bu eserlere biyografik eserler demek mümkün değildir. Bu kitaplar İslam geleneğinde oldukça önemli bir yere sahiptir ve İslam toplumlarında bu tür eserler çokça telif edilmiştir. Tabakat kitapları, başta sahâbe ve tâbiîn olmak üzere alanında uzmanlaşmış ilim adamlarının hayatlarının anlatıldığı eserlerdir. Bu bakımdan tarih alanında uzmanlaşmış ilim adamlarının da hayatları, eserleri ve tarih ilmine katkıları tabakat kitaplarında yer almaktadır.

Tezimize kaynaklık eden ilk tabakat kitabı İbnü'l-Faradî'nin *Târîhu Ulemâi'l-Endelüs* adlı eseridir. İbnü'l-Faradî, Endülüs'te yetişmiş olan ilim adamları ve devlet ricâli hakkında tabakat kitabı yazan ilk tarihçidir. Alfabetik bir sıra içermesi bakımından da oldukça önemlidir. İbnü'l-Faradî bu eserinde daha önce kayıt altına alınmamış biyografilere yer vermektedir. Kendisinden sonra tabakat yazarlar bu eserden ziyadesiyle faydalanmışlardır. İbnü'l-Faradî bu eserinde Endülüslü tarihçilere de yer vermiştir.¹

¹İbnü'l-Faradî, **Tarihu Ulemai'l-Endelüs**, (der. İbrâhim el-Ebyârî) Kahire: Dar el Kitab el Mısri, 1989; Keçeli, Şeyma Nur, "İbnü'l-Faradî ve Târîhu ulemâi'l-Endelüs Adlı Eserin Tanıtım ve Değerlendirilmesi", (**Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi**), Marmara Üniversitesi SBE, 2017 s. 73.

Kaynaklarımız arasındaki ikinci tabakat kitabı ise Humeydî'nin telif ettiği *Cezvetü'l-Muktebis*'tir. Tam adı *Cezvetü'l-Muktebis Fî Zikri Vülâti (Fî Târîhi 'Ulemâ'i)'l-Endelüs* olan eser, İbnü'l-Faradî'nin yazmış olduğu *Târîhu Ulemâ'i'l-Endelüs* adlı esere yazılan ilk zeyildir. Eser; tanınmış fakih, muhaddis, edip ve tarihçilerin biyografilerinin yanı sıra 711 ve 1058 yılları arası Endülüs'ünün hem siyasi hem de kültürel tarihini içermektedir.²

Endülüslü tarihçilerin biyografilerine ulaşılabilecek bir diğer eser ise Ahmed b. Yahyâ ed-Dabbî'nin yazmış olduğu ve bir *Cezvetü'l-Muktebis* zeyli olan *Buğyetü'l-Mültemis Fî Târîhi Ricâli Ehli'l-Endelüs*'tür. Eserde 1199 yılına kadarki tanınmış ilim adamlarının hayatları yer almaktadır. *Buğyetü'l-Mültemis*'te 1575 kişinin biyografisi yer almaktadır.³

Tezimize kaynaklık eden bir diğer tabakat ise İbn Beşküvâl tarafından kaleme alınmış olan *Kitâbü's-Sıla*'dır. Tam adı *Kitâbü's-Sıla Fî Târîhi E'immeti'l-Endelüs* olan eser yine bir tabakat yazarı olan İbnü'l-Faradî'nin *Târîhu 'Ulemâ'i'l-Endelüs* adlı eserine yazılmış bir zeyildir. Bu eserde de çeşitli ilim dallarında üne kavuşmuş 1541 kişinin biyografisi yer almaktadır.⁴

Endülüs'te kaleme alınan bir diğer tabakat kitabı ise İbnü'l-Ebbâr'ın *et-Tekmile Li-Kitâbi's-Sıla* adlı eseridir. Eser İbn Beşküvâl'in *Sıla*'sına yazılmış bir zeyildir. Eserde 2188 ilim ve edebiyat adamının hayatları ele alınmaktadır. Bunun yanında eserde çeşitli ilim dallarıyla uğraşmış kişilerin de biyografileri yer almaktadır. Eser ayrıca yazıldığı dönemin tarihine ışık tutması açısından da oldukça önemlidir.⁵

Zehebî'nin yazmış olduğu *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ* kaynaklarımız arasındaki bir diğer tabakat kitabıdır. Eser, Asr-ı Saâdet'ten başlayıp 1301 yılına kadarki dönemi içermektedir ve kırk tabakadan oluşmaktadır. Eserde alanında uzmanlaşmış 7000 kadar ilim adamının biyografisi yer almaktadır.⁶

²Ebû Abdillâh el-Humeydî, *Cezvetul Muktebes fi Ahbari Ulemâ el Endülüs*, (nşr. Beşşar Avvad Ma'ruf, Muhammed Beşşar Avvad) Tunus: Dar el Ğarb el İslami, 2008.

³Ahmed b. Yahyâ ed-Dabbî, *Buğyetü'l-mültemis fi târîhi ricâli ehli'l-Endelüs*, (nşr. İbrâhim el-Ebyârî) Kahire: Dar el-Kitab el-Mısri, 1989.

⁴İbn Beşküvâl, *Kitâbü's-Sıla fi târîhi e'immeti'l-Endelüs*, (nşr. İbrâhim el-Ebyârî) Kahire: Dar el-Kitab el-Mısri, 1989.

⁵İbnü'l-Ebbâr, *et-Tekmile*, (nşr. İbrâhim el-Ebyârî), Kahire: 1989.

⁶Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, (nşr. Şuayb el-Arnaût – Hüseyin el-Esed), Beyrut: 1985.

Tezimizin bir diğerk önemli kaynak kitapları ise fihristlerdir. Fihristler, ilim adamlarının kaleme aldıkları kitaplar ile ders aldıkları hocaları tanıtan kitaplardır. Bu tür eserler Endülüs'te çokça kaleme alınmıştır. Zira bir âlim ders aldığı hocalardan ve yazmış olduğu kitaplardan anlaşılır. Tezimizde Endülüslü tarihçilerin sadece biyografileri değil, yazmış oldukları kitaplar ve ders aldıkları hocalar da yer almaktadır. Bu noktada fihristler önemli birer kaynak olmuştur.

Yararlandığımız fihrist kitabı İbn Hayr'ın *Fehrese*'sidir. Tam adı *Fehresetü Mâ Revâhü 'An Şüyühîhî Mine'd-Devâvîni'l-Musannefe Fî Durûbi'l-İlm ve Envâ'i'l-Ma'ârif* olan eserde İbn Hayr, çeşitli ilim dallarıyla ilgili yaklaşık 1400 eser tanıtmaktadır. Eserin sonuna kendi hocalarının listesini de eklemiştir.⁷

Tezimizi yazarken faydalandığımız Türkçe kaynakların başında Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından neşredilen İslam Ansiklopedisi gelmektedir. İslam Ansiklopedisi'nde Endülüs'te yetişmiş olan hemen her tarihçinin, tabakat, fihrist, seyahatname, bilim tarihi, edebiyat tarihi müellifinin hayatıyla ve eserleriyle ilgili ayrıntılı bilgilerin yer aldığı maddeler yer almaktadır. Bu anlamda tezimizle ilgili olan İslam Ansiklopedisi maddeleri işimizi bir hayli kolaylaştırmıştır.

Doğrudan tezimizle ilgili İslam Ansiklopedisi'nin dışında Türkçe kaleme alınmış ya da Türkçeye tercüme edilmiş olan önemli birkaç makale yer almaktadır. Bunlardan ilki Prof. Dr. Mehmet ÖZDEMİR'in kaleme almış olduğu *Endülüs Tarihinin Mevcut Kaynakları Üzerine (I) (Endülüslülere Ait Kaynaklar)*'dir. Bir diğerk makale ise Doç. Dr. Cumhur Ersin ADIGÜZEL'in yazmış olduğu *Endülüs'te Tarih Yazıcılığı* adlı makedir. Bir başka makale ise Prof. Dr. Şaban ÖZ tarafından kaleme alınmış olan *Endülüs'te Tarih ve Kehhâle'ye Göre Endülüslü Tarihçiler* adlı makedir. Bunlar doğrudan Türkçe kaleme alınmış olan makalelerdir. Bunların yanında Arapçadan dilimize tercüme edilmiş olan makaleler de mevcuttur. Bunlardan ilki Dr. Abdulvahid Zennun Taha tarafından yazılmış olan ve Prof. Dr. Mustafa HİZMETLİ'nin dilimize çevirmiş olduğu *Endülüs'te Arap Tarih Yazıcılığının Doğuşu* adlı makedir. Son makale ise Muhammed Abdulhamîd İsâ Sakr tarafından yazılmış olan ve yine Prof. Dr. Mustafa HİZMETLİ tarafından dilimize çevrilmiş olan *Endülüs'te Tarih Okulunun Gelişimi* adlı makedir.

⁷İbn Hayr, **Fehrese**, (nşr. İbrâhim el-Ebyârî) Kahire: Dar el-Kitab el-Mısri, 1989.

Yukarıda değindiğimiz kaynaklar ve başvurduğumuz diğer kaynaklar ışığında Endüslü tarihçilerin ve Endüslü’te tarih ilmine az da olsa katkısı olmuş isimlerin hayatlarını ve onların telif etmiş oldukları eserleri incelemeye çalıştık. Fakat bundan önce tezimizin tarih ilmini ve tarih ilminin insanlığa faydasını, geçmişten günümüze dünyada tarih yazıcılığını ve İslam tarih yazıcılığını ele aldığımız birinci bölümü gelmektedir.

BİRİNCİ BÖLÜM

TARİH VE TARİH YAZICILIĞINA GENEL BİR BAKIŞ

1.1. TARİH NEDİR

Tarihin ne demek olduğunu iyi bir şekilde kavrayabilmek için ilk önce tarih kelimesinin sözlük anlamına bakmak gerekmektedir. Arapçadaki “erreha/verraha” fiilinden türemiş olan tarih kelimesi ayın konumuna göre vakit tayin etmek, olayların meydana geldiği günleri ve yılları rakamlarla göstermek, bir şeyin vuku bulduğu zamanı tespit etmek anlamlarına gelmektedir ve dilimize Arapçadan geçmiştir. Arapçaya ise Sâbiî dilinde, Akkadcada, Habeşçede ve İbrânicede şehîr (ay), kamer, zaman ve ayı görmek anlamlarında kullanılan “yareah/yerah” kelimesinden geçmiştir. Bu dillerde geçmişle ilgili olayların ay ile bağlantılı olan “tarih” kelimesiyle ifade edilmesi, Sâmi kavimlerinde takvimlerin ayın konumuna göre düzenlenmesiyle ilgilidir.⁸

Tarih kelimesinin Batıdaki bütün kullanımları ise Grekçe “İstoria”, “İstorien” sözcüğünden gelir. Bu kelime Latinceye “Historia”, İtalyancaya “Storia”, Fransızcaya “Historie”, İngilizceye “History”, Almancaya “Historie” şeklinde geçmiştir. Bildirme, bilgilenmek için haber alma yöntemini kullanma anlamlarında kullanılmıştır. Bununla birlikte “tanık olarak bilme” anlamını da karşılamaktadır. Kelimenin geniş anlamıyla fizik, astronomi, coğrafya, hayvan ve bitki bilgisini kuşatacak şekilde kullanıldığı da görülmektedir.⁹

Tarihin dilimizdeki ve Batıdaki sözlük anlamlarını bu şekilde aktardıktan sonra onun literatürdeki karşılığına da bakmak gerekmektedir. Bu açıdan “Tarih nedir?” sorusuna cevap vermek aslında pek mümkün değildir. Çünkü tarihin genel geçer bir tanımı yoktur ve geçmişten günümüze tarihçiler tarafından bu soruya çok farklı cevaplar verilmiştir. Tarihçilerin tarihin ne olduğu sorusuna verdikleri cevaplar arasında benzer olanlar olmakla birlikte, birbirinden çok farklı cevaplar da vardır.

Her ne kadar tanımını yapmak son derece zor olsa da, burada önemli bazı tarihçilerin tarihin ne olduğu sorusuna vermiş oldukları cevaplara yer vererek tarih kavramını anlamlandırmaya çalışacağız.

⁸Mustafa Fayda, “Tarih”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, Cilt 40, İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2011, s. 30.

⁹Erhan Metin, “Tarih Nedir, Niçin Tarih Öğrenilmelidir”, **Çankırı Karatekin Üniversitesi, Tarih Bölümü Yakınçağ Tarihi Anabilim Dalı**, s. 1.

“Tarihin Babası” olarak anılan Herodotos tarihi şu şekilde tanımlamaktadır: “İnsanların yaptıklarının zamanla sönüp gitmesi, Hellenlerin olsun Barbarların olsun başardıkları büyük, şaşmaya değer işlerin adsız sansız yok olmaması, bilhassa neden birbirlerine karşı savaşlar yaptıklarını bildirmek için yazmak...” Romalı tarihçi Titus Livius ise tarihi, “Dünyaya hâkim olan bir topluluğun başarılarını anlatmak ve hatırlatmaktır.”¹⁰ diye tanımlayarak Herodotos’un yapmış olduğuna benzer bir tanım yapmıştır. Bu iki tarihçi tarihin daha çok devletlerin ve hükümdarların yapıp ettiklerini kayıt altına alıp gelecek kuşaklara aktarması gerektiğini düşünmektedirler. Bu tanımlamalara göre sıradan halkın ya da tarihte hiçbir etkisi olmamış toplulukların tarihleri kayıt altına alınmaya değer değildir.

Büyük İslam tarihçisi İbn Haldûn’un tarihin ne olduğu ile ilgili fikirleri ise şu şekildedir:

“Tarih fenni kavimlerin ve milletlerin yekdiğerine nakledegeldikleri fenlerdendir. Bu ilim için sefere çıkılır, binekler hazırlanır, yolculuk için kafileler düzenlenir. Sıradan kimseler ve gaflet içindeki kişiler bile bu ilmi öğrenmek için heveslenirler. Hükümdarlar ve devlet adamları ise bu konuda yarışır. Bu ilmi anlama hususunda âlimler ile cahiller birbirine eşit olurlar. Zira tarih zâhirî (dış) görünüş itibariyle eski zamanlardan, devletlerden ve önceki çağlardan meydana gelen vakalardan haber vermekten daha fazla bir şey değildir... Bâtın (içyüzü) itibariyle tarih; düşünmek, hakikati araştırmak ve olağan şeylerin (vekâyiin) sebeplerini bulup ortaya koymaktır.”¹¹

İbn Haldûn’un tarih tanımında tarihin iki veçhesinin olduğu ön plana çıkmaktadır. O, basit bir ifadeyle geçmişten haber vermek şeklinde değerlendirilen yönünü tarihin dış görünüşü olarak ifade etmiş; tarihin içyüzünün ise insana hakikat kapılarını açtığını ve sebep sonuç ilişkisi kurma yetisi kazandırdığını belirtmiştir.

Tarihin genellikle siyasi alanla sınırlandırıldığı tarih anlayışını yıkan, sosyal ve psikolojik açılardan da tarihi ele alan Annales Okulu’nun kurucusu Marc Bloch’un tarih

¹⁰Salih Özbaran, “**Tarih Nedir**”(Tarih Metodolojisi ve Türk Tarihinin Meseleleri Kolokyumu), Elazığ: Fırat Havzası Araştırma Merkezi, 1990. s. 1-7.

¹¹İbn Haldûn, **Mukaddime**, Süleyman Uludağ (haz.), İstanbul: Dergah Yayınları, 2020, s. 158.

tanımı ise şu şekildedir: “Zaman içerisinde insanların ilmi.”¹² Marc Bloch’a göre tarih, insanın zamansal bir düzlemde değerlendirilmesidir. Diğer bir ifadeyle tarih; zamanın insan üzerinde ne gibi değişiklikler yaptığı, insana neler kazandırdığı ve insandan neler götürdüğüdür.

Annales okulunun bir diğer mensubu Fernand Braudel de tarihi şöyle tarif eder: “...bütün tarihlerin toplamı, geçmiş, hal ve gelecekteki meslekî kabiliyet ve bakış açılarının bir araya gelmesi”. Braudel’e göre bütün günlük olaylar değişik ritimdeki başka olayları meydana getirmektedir. Bugün yaşananlar dünden, çok daha eskilerden kaynaklanmaktadır. Tarihi zamanı geri çevirmek ise imkânsızdır ve dünyanın dönüşüyle eş zamanlı olarak akıp gitmektedir.¹³

Ariel ve Will Durant’a göre tarih, “geçmişte olan hadiseler hakkındaki belgelerin verileri”dir.¹⁴ Durantların yapmış olduğu tarih tanımı, bizim tarihteki olaylardan belgeler sayesinde haberdar olduğumuza atıfta bulunarak belgelerin tarih için ne derece önemli olduğuna açıklık getirmişlerdir.

İngiliz tarihçi Edward Hallet Carr,

“Tarihçi bugününün bir parçası ve olgularsa geçmişe ait olduklarından, bu karşılıklı etkileşim, aynı zamanda bugün ile geçmiş arasında bir karşılıklılığı işin içine katar. Tarihçi ve tarihin olguları birbirleri için gereklidir. Tarihçi olguları olmaksızın köksüz ve boş, olgular tarihçileri olmadan ölü ve anlamsızdır. Bundan ötürü, ‘Tarih nedir?’ sorusuna ilk cevabım şu olacaktır: Tarihçi ile olguları arasında kesintisiz bir karşılıklı etkileşim süreci, bugün ile geçmiş arasında bitmez bir diyalog.”¹⁵

diyerek tarihi bugün ile geçmiş arasında bağlantı kurmaya yarayan bir çeşit iletişim aracı olarak değerlendirmiştir. Ayrıca Carr, tarihin doğrulanmış olgular kümesi olduğunu ifade etmiştir.¹⁶

¹²Marc Bloch, **Tarih Savunusu veya Tarihçilik Mesleği**, Ali Bertay (çev.), İstanbul: İletişim Yayınları, 2018, s. 69.

¹³Mübahat S. Kütükoğlu, **Tarih Araştırmalarında Usul**, İstanbul: Kubbealtı Neşriyatı, 1998, s. 1.

¹⁴Kütükoğlu, **a.g.e.**, s. 2.

¹⁵Edward Hallet Carr, **Tarih Nedir**, Misket Gizem Gürtürk (çev.), İstanbul: İletişim Yayınları, 2018, s. 82.

¹⁶Carr, **a.g.e.**, s. 60.

Bir başka İngiliz tarihçi Robin George Collingwood, tarihi,

*“Tarihin ne olduğu, ne hakkında olduğu, nasıl işlediği ve ne için olduğu soruları, bir ölçüde farklı insanların farklı biçimlerde yanıtlayacağı sorulardır. Ne ki, farklılıklara karşın, yapıtlar arasında geniş ölçüde uyuşma vardır. Yanıtlar niteliksiz tanıklardan gelenleri bir kenara atan bir bakışla incelemeye tutulursa, bu uyuşma daha da sıkı olur. Tarih, teoloji ya da doğa bilimi gibi, özel bir düşünme biçimidir.”*¹⁷

şeklinde tanımlamıştır. Collingwood’un tanımında tarihin tanımlanmasının ne derece zor olduğu görülmektedir. Çünkü insanlar tarihe farklı tanımlamalar getirebilmektedir. Fakat buna rağmen yapılan tarih tanımlarında büyük ölçüde uyuşma söz konusudur.

Zeki Velidi Togan, Alman tarihçi Ernst Bernheim’in yapmış olduğu tarih tanımının daha şümulü olduğunu belirtmiş ve onun tanımını tadil ederek şu tanımlı yapmıştır:

*“Tarih ilmi insanların zaman ve mekân çerçevesinde husule getirdikleri tekâmül hadiselerini, bunların şuuruz iptidâî hallerinde, tabiat esirleri yahut maşerî bir vücudun fertleri ve toplulukları sıfatıyla yaptıkları fiillerinde tecelli eylemeleri itibariyle ve maşerî hayatında mevzuu bahis ayrı hallerde rol ve ehemmiyetleri tayin ve tespit edilen psikofizik âmillerin teşkil ettiği illî bağılıklar çerçevesinde tetkik ve tasvir eder.”*¹⁸

Gabriel Hanotaux tarihi, “Hatıra, tecrübe ve mülâhaza ilmi” olarak tanımlamış ve “beşerî bir kabiliyet olduğu; ferdî bütün tecrübeleri birbirine birleştirerek beşerî bir uzviyet haline koyduğunu” söylemiştir.¹⁹ Hanotaux, tarihi fert fert bütün insanlığın meydana getirdiğini ifade etmektedir. Her ne kadar tarihte ferdiyet söz konusu olsa da aslında bütün insanlar insanlığın tarihini oluşturmaktadır.

Amerikalı tarihçi Frederick Jackson Turner’e göre tarih: “Geçmişten bize ulaşan, günümüzde ortaya çıkan tenkitçi ve yorumcu bir anlayışla incelenen kalıntılar” dır.²⁰

¹⁷Robin George Collingwood, **Tarih Tasarımı**, Ankara: Doğubatı Yayınları, 2019, s.37.

¹⁸A. Zeki Velidi Togan, **Tarihte Usul**, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2019, s. 13.

¹⁹Gabriel Hanotaux, **Tarih ve Müverrihler**, Ahmet Refik (çev.), İstanbul: Millî Kütüphane Tarih Serisi, nr. 6, 1932.

²⁰Kütükoğlu, **a.g.e.**, s. 1.

Turner yapmış olduğu tarih tanımında bugüne ulaşan tarihi verilerin nasıl değerlendirilmesi gerektiğine de değinmiştir. Ona göre tarihi veriler, günümüz tarihçileri tarafından bir eleştiri ve yorumlama süzgecinden geçirilerek değerlendirilmelidir.

*“Voltaire, bütün tarihin ilk esaslarını ‘bir nesilden öbür nesle intikal eden hikâyeler’in teşkil ettiğini; hayatın ferdi uzviyetteki devamı gibi, tarihin de sosyal bünyede bir devamlılık olduğunu söyler. Ona göre insan, mevcudiyetini hatırladığı için mevcuttur ve bunu hatırlayarak, bundan sonra da öyle olacağına karar verir. Beşeriyet için de durum aynıdır.”*²¹

Nuri Köstüklü’nün tarih tanımı şöyledir: “Tarih, geçmişteki olayları; yer, zaman ve faileri göstererek kaynaklara dayalı olarak sebep-sonuç ilişkisi içinde inceleyen objektif bir bilim dalıdır.”²²

İsmail Özçelik: “Tarih, insan topluluklarının bütün faaliyetlerini, geçirdikleri gelişmeleri ve aralarında geçen olayları yer ve zaman göstererek, sebep-sonuç ilişkisi içinde, belgelere dayanmak suretiyle araştıran ve günümüze nakleden sosyal bir ilimdir.”²³ şeklinde bir tarih tanımı yapmıştır.

Refik Turan ise tarihi şu şekilde tanımlamıştır: “toplumun zaman içindeki gelişme yönünü belirleyen, insanın kendi toplumu ile diyalog kurmasını ve bütünleşmesini sağlayan, ondaki toplum şuurunu canlı tutan bir kültür hazinesidir.”²⁴ Refik Turan’ın bu tanımı daha çok milli tarih tanımı niteliğindedir. Tarih, insanın geçmişiyle bağ kurmasına yarayan ve her zaman canlı kalabilen bir kültür hazinesidir.

Bütün bu tanımlamalar göstermektedir ki tarihin ne olduğu konusunda genelgeçer bir tanım yapmak oldukça zordur ve tarihçiler bu konu üzerinde fikir birliğine varmış değillerdir. Üzerinde henüz fikir birliğine varılamamış olması da bu konunun tartışmaya ve soruşturmaya açık olduğunu göstermektedir.

²¹Kütükoğlu, a.g.e., s. 1-2.

²²Nuri Köstüklü, **Sosyal Bilimler ve Tarih Öğretimi**, Konya: Günay Ofset, 1999, s. 14.

²³İsmail Özçelik, **Tarih Araştırmalarında Yöntem ve Teknikler**, Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık, 1993, s. 2-3.

²⁴Refik Turan, “**Kültür Alanındaki Gelişmeler**”, **Türkiye Cumhuriyet Tarihi (Komisyon)**, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2002, Cilt 2, s.189.

1.2. TARİHİN KONUSU

Tarihin tanımını yaptıktan sonra tarihin konusuna yani tarihin neyle ilgilendiğine değinmek gerekir. Her ne kadar tanımını yapmak kadar zor olmasa da tarihin konusunu belirlemek, onun sınırlarını çizmek de oldukça zordur. Zira yine alanın uzmanları konuyu farklı açılardan ele alıp farklı sonuçlara ulaşmışlardır.

Tarihin konusunu oldukça şümulü bir şekilde ele alan İbn Haldûn'un bu konuda söyledikleri önemlidir:

“Tarihte eski çağlarla ilgili olmak üzere birçok şey anlatılır. O konuda misaller verilir. Toplantı yerlerinde halk bir araya geldiği zaman can sıkılınca tarihi olaylar nakledilerek hoş vakit geçirilir. Tarih; âlemin durumunu, hâlinin nasıl değiştiğini, dünyada kurulan devletlerin sınırlarının ve hâkimiyet alanlarının nasıl genişlediğini, insanların arzı nasıl mamur hâle getirdiklerini, göçüp gitme dönemlerinin geldiğini bildiren tehlike çanları ikaz edinceye kadar, yıkılma ve yok olma vakti gelip çatıncaya dek insanların dünyayı imar etme işi ile nasıl uğraştıklarını bize bildirir.”²⁵

Zeki Velidi Togan'a göre olayların gelişiminden, madde ve eşyanın geçmişinden bahseden her yazı ya da hikâye aslında bir tarihtir. Bu açıdan bakılacak olursa doğal olaylar da tarihin konusu olarak değerlendirilebilir. Fakat bizim için asıl olan insanların ve milletlerin tarihidir.²⁶ Togan tarihin konusunun ne olduğu sorusuna oldukça geniş bir perspektiften bakıp doğal olayların dâhi tarihin konusu olabileceğini ifade etmiştir. Ancak devamında tarihte asıl olanın insanla ilgili olan olaylar olduğuna da açıklık getirmiştir.

Tarihin konusunu sadece geçmişte yaşanmış olaylarla sınırlandırmak doğru değildir. Geçmişte yaşanan olaylar denildiğinde sadece insanlar tarafından meydana getirilen olaylar anlaşılmamaktadır. İnsanların yaptıklarının dışında bir de doğada meydana gelen olaylar söz konusudur. Fakat tarih geçmişte yaşanan bu olaylarla ilgilenmeyip sadece insanların etkisiyle meydana gelmiş olan olayları kendisine konu

²⁵İbn Haldûn, **a.g.e.**, s. 158.

²⁶Togan, **a.g.e.**, s. 2.

olarak seçer. Yani tarih, insanların müdahil olduğu olaylarla ilgilenir.²⁷ Burada tarihin konusuyla ilgili olarak Togan'ın çizmiş olduğu sınırlara benzer bir sınır görülmektedir. Her ne kadar doğal olaylar da tarihin konusu olabilse de tarihin asıl uğraş alanının insanın dâhil olduğu olaylar olduğu belirtilmektedir.

Carr ise konuyu şu şekilde ele almıştır:

“Ciddi tarihçi, kendi değerlerinin tarihin dışında bir nesnelliği olduğunu öne sürmeyerek, bütün değerlerin tarihi olarak koşullandırılmışlıklarını kabul eden tarihçidir. İnançlarımız ve bağlı olduğumuz değer ölçütleri, tarihin parçalarıdır ve insan davranışının başka herhangi bir yanı kadar, bunlar da tarihi araştırmanın konusudurlar.”²⁸

Fransız tarihçi Fustel de Coulanges, “tarihin konusu, tabiatı gereği insandır.” der. İskoç tarihçi Thomas Carlyle ise büyük işler başarmış insanların ancak tarihin konusu olabileceğini şu şekilde ifade eder: “İnsanların başardığı işlerin tarihi, yeryüzünde çalışıp çabalamış adamların tarihidir.” Ona göre dünyadaki bütün başarılar büyük adamların düşünüp uyguladıklarının sonucunda ortaya çıkmıştır. Dünya tarihinin önemli bir kısmını işte bu büyük adamlar kaplamaktadır. Tarihin konusu hususunda bu fikri savunanlara göre büyük adamlar “dâhiler” ve “kahramanlar” olarak adlandırılabilirler. Marc Bloch ise yukarıdaki görüşlerin tam tersini iddia ederek tarihin konusunun fertler değil, insanın da içinde yaşayıp teşkilatlandığı toplumlar olduğunu iddia etmiştir.²⁹

Tarih, insanların geçmişini ve bütün bu süreç içerisinde meydana getirdikleri maddi ve manevi eserleri konusu içine dâhil eder. Tarihin derinliklerinde kalmış insanların ve insan topluluklarının yaşam biçimleri, fikirleri, kurumları ve ortaya koydukları bütün eserler tarihin konusu içerisine girer.³⁰

Tarih fikri ortaya çıktığı dönemden itibaren aslında temelde şu konularla ilgilenmiştir: Kökenleri açıklamak, geçmişten bugüne kadar kurulmuş olan kurumları ve

²⁷Kütükoğlu, a.g.e., s. 2.

²⁸Carr, a.g.e., s. 141.

²⁹Kütükoğlu, a.g.e., s. 3.

³⁰Ramazan Şeşen, **Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı**, İstanbul: İsar Vakfı Yayınları, 1998, s. 13.

eylemlerini meşrulaştırma, kimliğin dayanaklarını ortaya çıkarmak ve sorunları çözüme kavuşturmak için geçmişteki malzemeyi kullanmak.³¹

Herhangi bir şeyi tarihin konusu içerisinde değerlendirebilmek ya da bir tarihe sahip olup olmadığını belirleyebilmek için onun tarihsel olup olmadığına bakmak gerekmektedir. Eğer bu şey tarihsel ise tarihin konusu içerisinde değerlendirilebilir ve bir tarihe sahiptir. Ayrıca bir şeyin tarihin konusu olabilmesinin iki şart vardır: Birincisi insani olması, ikincisi ise tarihsel olmasıdır. Sadece insani olması ya da sadece tarihsel olması o konuyu tarihin konusu saymak için yeterli değildir.³²

Klasik tarih yazıcılığında genelde siyasi ve askeri olaylar tarihin konusu içerisine dâhil edilir ve bu konularda tarihi eserler kaleme alınır. Bu tarih anlayışını benimseyenlere göre günlük yaşamın ve günlük yaşam içerisindeki olayların önemi yoktur ve bu sebepten tarihin konusu olamazlar. Tarihin konusunun içine dâhil ettikleri siyasi ve askeri olaylara zemin hazırlayan sosyal hayatın ve fikirlerin bir değeri yoktur. Fakat bu tarih anlayışı bugün büyük ölçüde yıkılmıştır. Zira bugünün tarihçileri siyasi ve askeri olaylara zemin hazırlayan sosyal ve fikri olaylara, insanlar tarafından meydana getirilen kurumlara, sanat eserlerine ve eşyaya daha çok önem vermektedirler. Tarihi olayları değerlendirirken sebep-sonuç bağlamını göz ardı etmemektedirler. Bir kahramandan ziyade toplumun genelinin üzerinde durmaktadırlar.³³ Buradan anlaşılmaktadır ki tarihin konusunun ne olduğu sorusuna geçmişte verilen cevaplar ile bugün verilen cevaplar oldukça farklıdır. Geçmişte daha çok tarihin kahramanlarla, dâhilerle, krallarla ilgilenmesi gerektiği söylenirken bugün bu tabular yıkılmış ve tarihin geçmişte yaşamış sıradan bir insanla bile ilgilenebileceği görüşü önem kazanmıştır.

Tarihin net bir tanımı olmadığı gibi konusunun ne olduğu da net değildir. Farklı dönemlerde farklı tarihçiler tarafından bu soruya çeşitli cevaplar verilmiştir. Verilen cevaplar aşağı-yukarı birbirine benzemektedir fakat birbiriyle oldukça çelişen cevaplar da söz konusudur.

³¹Ayhan Bıçak, **Tarih Felsefesi**, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Açık ve Uzaktan Eğitim Fakültesi, 2017, s. 13.

³²Mustafa Alican, "Tarih Nasıl Yapılır (Yayın Kritiği)", **Turkish History Education Journal**, Cilt 2, Sayı 2, 2013, s. 195.

³³Şeşen, **a.g.e.**, s. 13.

1.3. TARİHİN FAYDASI

Tarih öğrenmek, tarih okumak veya tarihe ilgi duymak sadece uzman tarihçilerin ya da tarih öğrencilerinin işi değildir. Çok farklı alanlarda çalışan insanlar da tarihe ilgi duyabilmekte ve tarihten istifade edebilmektedirler. Sosyologlar, siyasetçiler, psikologlar ve daha birçok farklı alanda uzmanlaşmış bilim adamları kendilerini tarihle ilgilenirken bulabilmektedirler. Sadece uzmanlaşmış insanlar değil, herhangi bir uzmanlığı bulunmayan insanlar da tarihe ilgi duyabilmektedir. Bunun temel sebebi elbette ki tarih öğrenmenin ya da tarihten istifade etmenin insana birçok faydasının olmasıdır. Paul Valery'nin, "Tarih, bize önceden görme imkânı pek vermez, fakat zihnin bağımsızlığı ile ortak olduğundan bizim daha iyi görmemize yardım edebilir."³⁴ sözleriyle ifade ettiği gibi aslında tarih genelde düşünüldüğü şekliyle bizim olayları önceden kestirebilmemize değil de olayları daha iyi analiz edip daha iyi bir bakış açısı kazanmamıza yardımcı olur.

Her şeyden önce tarih, hem insanlar için hem de toplumlar için elzem olduğu ve içerisinde güzellikler barındırdığı için öğrenilmelidir. Bununla birlikte tarih, bireylerin ve toplumların davranışları hakkında bilgiler veren bir kaynak gibidir. Birtakım bilim disiplininin girişimlerine rağmen insan ve insan topluluklarının nasıl davrandıklarını anlamak tam anlamıyla mümkün değildir. Bu yüzden bu disiplinler amaçlarında başarıya ulaşmak istiyorlarsa tarihten yeteri kadar yararlanmak durumundadırlar. Bundan dolayı tarihi bir laboratuvar olarak değerlendirebilir; atalarımızın olaylar karşısında nasıl davrandıklarını da bu laboratuvar ortamında gözlemleyebiliriz. İşte bu durum bizim tarihten neden uzak duramayacağımızı açıklamaktadır. Tarih bugüne, geçmişte toplumların nasıl bir işleyiş mekanizmasına sahip olduklarını sunmanın yanında, insanların yaşamlarını devam ettirebilmeleri noktasında ihtiyaçları olan toplumsal işleyişle ilgili de bir altyapı sağlamaktadır.³⁵ Bir bakımdan deneysel ilimlerde matematiğin üstlendiği rolü, sosyal ilimlerde tarih üstlenmektedir. Bu iki ilim dalı doğruluğun ve hakikatin teminatıdır.³⁶

Toplumsal sorunların değerlendirilmesinde ve çözümlenmesinde ortadaki sorunun tarihi yönü öne çıkar. Bunun nedeni sorunun yapısının geçmişi içermesindedir. Daha

³⁴Kütükoğlu, a.g.e., s. 4.

³⁵Peter N. Stearns, "Neden Tarih Öğreniyoruz" Erkan Dinç (çev.), **Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt 2, Sayı 1, s. 119-120.

³⁶Kütükoğlu, a.g.e., s. 5.

açık bir ifadeyle sorunun kaynakları, ortaya çıkması ve sorunun gelişmesi süreç içerisinde olmaktadır. Bu yüzden bir araştırmacı, toplumsal bir sorunu araştırmaya koyulduğu zaman ilk olarak sorunun özellikleri, sorunu meydana getiren unsurların neler olduğu, sorunun ilk olarak ortaya çıktığı yer ve zaman, sorun üzerinde ortaya atılan fikirler ve bu fikirlerin sorunu hangi aşamaya getirdiği gibi konular üzerinde çalışmalıdır. İşte araştırmacının yapacağı bütün bu çalışmalar sorunun tarihi boyutuyla ilgilidir.³⁷

Tarih öğrenmenin bir diğer faydası ise insana dünya görüşü ve uluslararası anlayış bakımından katkılar sağlamasıdır. Muhakeme etme, eleştirme ve doğru düşünme becerileri tarih sayesinde gelişir. Geçmişten bugüne miras kalan meseleler, geçmişle bugün arasında kurulacak olan bağ sayesinde çözüme kavuşturulabilir.³⁸

Tarih; geçmişin bilgisidir ve geçmiş bugüne, dolayısıyla da yarına neden olmaktadır. Çoğunlukla bir değişimin nedenlerini ortaya çıkarabilmek için daha gerilere gitmeye ihtiyaç duyarız. Birçok şeyin nasıl değişime uğradığını ancak tarih vasıtasıyla kavrarız. Ayrıca tarih sayesinde değişime sebep olan unsurları kavrar ve toplumlar ile kurumlarda değişime direnen unsurların neler olduğunu anlayabiliriz.³⁹ Bu durumlar da insana geçmişin aydınlığından geleceğe bakabilme kolaylığını sağlamaktadır. İnsanoğlu geleceğe bakarken ve geleceğe yönelik planlar yaparken geçmişte edinilen tecrübelerin yol göstericiliğinde hareket edecektir. Geçmişte kazanılmış olan tecrübe de elbette ki tarihtir. Tarihten kasıt, bütün insanların geçirmiş olduğu ortak tecrübelerin bütünüdür. Ayrıca her insanın yaşamı boyunca edinmiş olduğu tecrübeler de esasında bir tarih olarak değerlendirilebilir. İster kolektif bir tarih tecrübesi olsun isterse de insanın özel hayat tecrübesi olsun, insan hayatında tecrübenin yeri çok önemlidir. Tecrübe, insana isabetli kararlar almasında ve doğru hükümler vermesinde yol gösterici olur.⁴⁰ İnsan, içinden geçip geldiği ve tam bir anlam veremediği belirsiz pırıltıları, yol aldığı belirsizliği aydınlığa kavuşturabileceği ümidiyle coşkulu bir şekilde incelemekte; bunun

³⁷Bıçak, **a.g.e.**, s. 15.

³⁸A. Zeki Memioğlu, “Tarih Öğretimi Üzerine Bazı Düşünceler”, **Kâzım Karabekir Eğitim Fakültesi Dergisi**, Sayı 9, s. 305.

³⁹Stearns, **a.g.m.**, s. 120.

⁴⁰Arnold Toynbee, “Tarihin Faydası ve Değeri” Ahmet E. Uysal (çev.), **Ankara Üniversitesi DTCF Dergisi**, Cilt 21, Sayı 1-2, 1963, s. 94.

tersine olarak da önündeki yol hakkında duyduğu endişeler ve arzular ardında kalan insanların anlayışını güçlendirmektedir.⁴¹

Tarihçilerin “geçmişin geçmişliği” şeklinde ifade ettikleri insanların yaşamlarını uzak bir geçmişte inşa etmeleri durumu farklı bir güzellik ve heyecan oluşturur. İnsana bu heyecanı yaşatan ise tarihten başkası değildir. Genellikle genel okuyucu kitlesinin ilgisine hitap eden birçok tarihçi, doğru bilgiler aktarmak kadar önemli olan bir diğer hususun da tesirli ve becerikli bir şekilde yazmak olduğunu bilirler. Tarihi daha çok bu bağlamda ele alan tarihçilerin yazmış olduğu biyografi türündeki eserler ve askeri tarihi ihtiva eden çalışmalar, içerdikleri hikâyelerden dolayı birçok okuyucunun ilgisini çekmektedirler. İşte tarihin derinliklerinde kalmış bu tür hikâyeler, okuyucuya uzak geçmişin yeniden inşa edilmesi fırsatını verecektir. Bu sayede de insan yeniden hikâyesini inşa ettiği uzak geçmişteki insanların hayatında, kendi hayatından da bir şeyler bulacaktır. İnsanın, geçmişteki insanların hikâyelerini⁴² inşa ederek kendini inşa etme süreci olarak değerlendirebileceğimiz bu süreç de tarihin faydaları arasında zikredilebilir.

Tarihin, insanın kendini inşa etmesiyle ilgili faydası noktasında Collingwood’un söyledikleri de son derece önemlidir. Collingwood “Tarih ne içindir?” sorusuna, “Benim yanımda, tarihin insanın kendine ilişkin bilgisi ‘için’ olduğu”⁴³ şeklinde cevap vermektedir. İnsanın kendini bilmesinin, yeteneklerinin farkında olmasının genellikle önemli olduğu düşünülmüştür. Buradaki kendini bilme ifadesiyle kastedilen insanın salt kendi kişisel özelliklerini ve onu diğer insanlardan ayıran özelliklerini bilmesi değildir. Burada anlatılmak istenen insanın, insan olarak yapısını bilmesidir. Kendini bilmek aslında üç aşamadan oluşmaktadır. İlk olarak insan olmanın ne demek olduğu bilinmeli, ardından olduğunuz insan olmanın ne demek olduğu bilinmeli ve son olarak da başka biri olmamanın ne demek olduğu bilinmelidir. İnsanın kendisini bilmesi doğal olarak neler yapabileceğini bilmesi anlamına gelmektedir. Hiç kimse ne yapabileceğini denemeden bilemeyeceği için, insanın neler yapabileceği konusundaki yegâne ipucu ne

⁴¹Carr, **a.g.e.**, s. 198-199.

⁴²Stearns, **a.g.m.**, s. 121.

⁴³Collingwood, **a.g.e.**, s. 41.

yaptığıdır. Buradan hareketle de tarihin değeri insanın ne yaptığını, bu yolla da insanın ne olduğunu öğretmesidir.⁴⁴

Tarihin insana ve toplumlara faydası noktasında Nietzsche'nin söyledikleri de kayda değerdir. O, her insan ve her halkın hedeflerine, zorunluluklarına ve ihtiyaçlarına göre geçmişin, yani tarihin bazı bilgilerine ihtiyaç duyabileceğini belirtmektedir.⁴⁵ Fakat Nietzsche, tarihten istifade ederken tek amaçları bilgiyi artırmak olan, yaşamı sadece izleyen düşünürlerinki ya da bilgiye asla doymayan, bilgiden başka bir şeyle de doymayan insanlarınki gibi bir istifadeyi doğru bulmaz.⁴⁶

Tarih öğrenmenin bir diğer faydası ise milletlerde milli şuurun uyanmasını tetiklemesidir. Tarih, insanların unutmuş olduğu milli duyguların tekrardan gün yüzüne çıkmasını sağlamıştır. Bu milli uyanış, ilk olarak 19. yüzyılda özellikle Almanya ve İtalya'da kendini hissettirmiştir. Almanya ve İtalya ile başlayan hareket kısa bir süre içerisinde bütün dünyaya yayılmıştır. Bu bir ihtilaldir ve ihtilalin neticesinde milletler unutmuş oldukları kimliklerini yeniden ortaya çıkarma fırsatı buldular. Hareketin neticesinde bazı imparatorluklar tarihin derinliklerine gömülürken yerlerine milli devletler kuruldu ve dünya haritası temelde tarih bilincinin etkisiyle tanınmayacak hâle geldi.⁴⁷

Tarihin milli şuru uyandırması belki de tarihin en önemli faydalarından birini ortaya çıkarmaktadır. Bu da insanlarda iyi bir vatandaş olma bilincini uyandırmasıdır. İnsanlar milli uyanış ile birlikte iyi bir vatandaş olma yolunda önemli bir adım atmışlardır. Tarih, sorumlu bir vatandaş olmak yolunda yapılması gerekenlerin neler olduğuyla ilgili insanlara farklı perspektifler sunmaktadır.⁴⁸

Her toplum bir medeniyetin parçası olarak günümüze ulaşmıştır. İnsanların ait oldukları medeniyetin değerlerine sahip çıkmaları hep birlikte ortak bir kimlik inşa etmelerine yardımcı olur. Var olan toplumda geleneklerin geliştirilebilmesi için geçmişin bilinmesi şarttır. İnsanların miraslarını nesilden nesile aktarmaları geçmiş

⁴⁴Collingwood, **a.g.e.**, s. 41.

⁴⁵Friedrich Nietzsche, **Tarihin Yaşam İçin Yararı ve Sakıncası**, Mustafa Tüzel (çev.), İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2020, s. 27.

⁴⁶Nietzsche, **a.g.e.**, s. 27.

⁴⁷Toynbee, **a.g.m.**, s. 95.

⁴⁸Stearns, **a.g.m.**, s. 12.

bilgisi sayesinde mümkün olmaktadır. Bu sayede de hem kendilerine hem de geçmişlerine bir anlam vermiş olurlar.⁴⁹

1.4. TARİH YAZICILIĞI

1.4.1. Tarih Yazıcılığı Nedir

Geçmişteki olay ve olgulara ilişkin bilgilerin anlam formunda sunulmasına tarih yazımı denir. Bundan yirmi-otuz sene öncesine kadar tarih yazıcılığını bu şekilde tanımlamak kolaydı, fakat postmodern tarih yazıcılığının ortaya çıkmasının ardından alan yazımını tanımlamak bir hayli zorlaştı. Postmodern tarih anlayışı ortaya çıkana kadar tarih, insanların geçmişte yaptıklarının olay, yer ve zaman bağlamında, belgelere dayanarak ve neden sonuç ilişkisi içerisinde incelendiği bir bilim dalı olma iddiasındaydı. Postmodern tarih anlayışı bu görüşlere karşı çıkarak yeni bir tarih anlayışının ve yeni bir tarih yazımının ortaya çıkmasını sağladı. 1980’lerde ortaya çıkan postmodern tarih yazımı, geçmişteki gerçek ile bugün yazılmış olan tarihi birbirinden ayırmış ve geçmişin olduğu gibi değil, ancak eldeki kaynakların imkân verdiği ölçüde ortaya konabileceğini iddia etmiştir. Tarih yazımına yeni bir bakış açısı getiren postmodern tarih yazımı asla otorite olma iddiasında olmamış, bunun yerine okuyucu ile otorite olmayı paylaşıp okuyucuya yeni bir alan açmıştır.⁵⁰

Tarih, sürekli olarak alan genişletiyor ve insanların tarihe olan ilgisi her geçen gün daha da artıyor. Bütün yereller kimliklerini oluşturmada tarihten yararlanıyor. Bununla birlikte siyasal akımlar sadece geleceğe yönelik bir program hazırlamakla yetinmeyip kendi resmi tarih anlayışlarını geliştirmeye çalışıyorlar. Hâl böyle olunca günümüzde hemen her alan ve her konuda tarih yazılıyor. Diğer bir ifadeyle hiçbir şey tarih yazımının konusu dışında kalamıyor.⁵¹

1.4.2. Geçmişten Günümüze Dünyada Tarih Yazıcılığı

Tarihi dönemlere ayırmak nasıl ki problem olmuşsa tarih yazıcılığını dönemlendirmek de genelde problem olmuş, bu konuda farklı görüşler ortaya atılmıştır. Fakat genel anlamda tarih yazıcılığını geçmişten günümüze doğru “Modern Öncesi

⁴⁹Adnan Demircan, “Tarih Üzerine Bazı Düşünceler”, **Milel ve Nihal**, Cilt 4, Sayı 3, 2007, s. 86.

⁵⁰İlhan Tekeli, “Tarihyazımı”, Ahmet Şimşek (ed.), **Tarih İçin Metodoloji** (58-61), Ankara: Pegem Akademi, 2019, s. 58-59.

⁵¹Tekeli, **a.g.m.**, s. 59.

Dönem”, “Modern Dönem” ve “Postmodern Dönem” olmak üzere üç başlık altında ele almak mümkündür.⁵²

Tarihin tarihinin ne zaman başladığıyla ilgili ortaya atılan farklı görüşler vardır. Bu görüşlerden üç tanesi oldukça önemlidir. Birinci görüşe göre tarih, insanların yeryüzünde görüldükleri andan itibaren başlar. Bu görüşte herhangi bir zaman aralığı söylenmez ve tarihçiler bu görüşü destekleyebilmek için insanın biyolojik varlığı ile ilgili araştırma yapan bilim dallarının verilerinden yararlanmak zorundadırlar. İkinci görüşe göre tarih, insanın geleceğe bıraktığı ilk kayıtlarla başlamaktadır. Burada söz konusu edilen kayıtlar mağara duvarlarına ve kayalara yapılan çizimlerdir. Burada ilk görüşe nazaran daha somut veriler kullanılabilir. Üçüncü görüşe göre ise tarih, yazının kullanılmasıyla birlikte başlamıştır ve bu yazılı belgeler tarihin ilk belgeleridir. Bu görüşte artık somut veriler ve somut bir zaman dilimi söz konusudur. Üçüncü görüşün temel aldığı verilerden hareketle artık tarihin tarihi ile ilgili birtakım bilgiler ve iddialar gündeme getirilip, tarih yazıcılığı ile ilgili bir şeyler yazılabilir.⁵³

Tarih, her ne kadar insanoğlunun yeryüzünde var olmasıyla birlikte belirmiş olsa da genel kabule göre yazının icat edilip insan yaşamının kayıt altına alınmasıyla başlamıştır. Yazının icadı hem insanlık hem de tarihin başlangıç noktası için önemli bir milattır. Ancak yazının icat edilmesinden önce insanlar mağara duvarlarına ve kayaların üzerine bir takım figürler çiziyorlardı. Bu figürler o dönemin tarihi ile ilgili bazı gelişmelerin kayıt altına alınması olarak değerlendirilmektedir. Duruma bu noktadan bakacak olursak tarihin ilk kayıtları kaya ve mağara duvarlarına yapılan resimlerdir. Bu resimlerin bilinen en eski tarihli ise İspanya’da bulunan La Catillo mağarasındadır ve 40.800 yıllık olduğu aktarılmaktadır.⁵⁴

Dünyanın farklı coğrafyalarında bu tür figürler ve çizimlere rastlanmaktadır. Elbette ki bu tür çizimler tarihi bir olayı ya da durumu bugünkü tarih anlayışı metoduyla anlatmaktan oldukça uzaktır. Buna rağmen ilk insanların günlük yaşamlarından izler taşıyan bu tür çizimlerin günümüze ulaşmış olması son derece önemlidir. Bu çizimler

⁵²Ahmet Şimşek, Akif Pamuk, “Tarih Yazıcılığının Dünü, Bugünü ve Yarını Üzerine Kısa Bir Bakış”, Mustafa Safran (ed.), **Tarih Nasıl Öğretilir? Tarih Öğretmenleri İçin Özel Öğretim Yöntemleri** (21-26), İstanbul: Yeni İnsan Yayınevi, 2019, s. 21-22.

⁵³Necmettin Alkan, “Geçmişten Günümüze Dünyada Tarih Yazıcılığı”, Ahmet Şimşek (ed.), **Tarih İçin Metodoloji** (58-61), Ankara: Pegem Akademi, 2019, s. 26.

⁵⁴Alkan, **a.g.m.**, s. 27.

modern insan için pek bir anlam ifade etmeyebilir, ancak unutulmamalıdır ki olaylar ve durumlar toplumların içinde buldukları şartlara göre değerlendirilmelidir. Bu yüzden bu çizimler de ait oldukları dönemin sosyal, siyasi, ekonomik, kültürel alt yapısı dikkate alınarak değerlendirilmelidir. Bunların bugünkü tarih yazıcılığıyla kıyaslandığında çok basit gibi görünmeleri önemsiz oldukları anlamına gelmemektedir. Buradaki temel problem bugünün insanının bu çizimleri anlamlandırma ve yorumlama noktasında eksik olmasıdır.⁵⁵

Eski çağlara ait kayıtlar sadece bu ilkel çizimlerle sınırlı değildir. Dilden dile söylenerek gelecek yüzyıllara aktarılan efsaneler de bu dönemin kayıtları arasında değerlendirilebilir. Kaynakları ve yazarları bilinmeyen bu efsaneler hemen her milletin geçmişinde vardır. Yazının icat edilmesinden sonra metne dönüştürülen bu türler; o dönemdeki tabiat olaylarının yanı sıra ait oldukları milletlerin kültürlerini, inançlarını ve geleneklerini de geleceğe aktarırlar. Efsaneler, tarihin karanlık dönemi ile ilgili olarak bugüne bilgiler aktardığı için tarih fikrinin başlangıcı, ilk örnekleri olarak değerlendirilebilir.⁵⁶

Yazının icat edilmesi hem insanlık hem de tarih yazıcılığı için önemli bir dönüm noktası olmuştur. Yazının icadıyla ilgili her ne kadar farklı görüşler olsa da genel kabule göre yazının mucitleri Sümerler ve Mısırlılardır. Yazının icat edildiği bu ilk dönemden günümüze tarihi belgelerin ulaşmış olması yazının tarihi olayları kaydetmek noktasında ne denli önemli olduğunu ortaya koymaktadır.⁵⁷

Yazının mucitlerinden olan Sümerlerin o dönemde yazmış oldukları tarihi metinler tarihçilik açısından büyük önem arz etmektedir. Her ne kadar Sümerlerin kendi tarihlerini yazacak kadar tarih yazıcılığı konusunda yetkin olmadıkları iddia edilse de arşivcilerinin oluşturmuş olduğu dokümanlar önemli birer tarihi belgedir. Bu belgelerde politik, askeri ve dinsel açıdan önemli bilgiler bulunmaktadır.⁵⁸

Yazıyı ilk kullananlardan olan Mısırlılardan günümüze ulaşan tarihi metinler, onların tarih yazma hususunda ileri bir seviyeye ulaştıklarını göstermektedir. Onlardan

⁵⁵Alkan, **a.g.m.**, s. 27.

⁵⁶Alkan, **a.g.m.**, s. 27-28.

⁵⁷Alkan, **a.g.m.**, s. 28-29.

⁵⁸Alkan, **a.g.m.**, s. 29.

kalan bu tarihi metinlerde, Mısır krallarının isim listelerinin ve dönemin önemli gelişmelerinin yanı sıra Nil Nehri ile ilgili bilgilere de yer verilmiştir.⁵⁹

Eski Çağ'da sadece Sümerlerde ve Mısırlılarda değil; Perslerde, Hititlerde ve Asurlularda da tarihi değeri olan metinlere rastlanmaktadır. Bu devletler, M.Ö. 3. ve 2. bin yıla tarihlenen yazılı metinler bırakmışlardır ve bunların önemli bir kısmı listelerden ve bazı devlet adamlarının icraatlarının anlatıldığı kitabelerden oluşmaktadır. Bu kitabelerden çıkan sonuç ilkel bir tarih bilincinin ya da kronoloji biliminin oluştuğudur; fakat bu kitabelerde bir olayın bir başka olay üzerindeki etkisini, olaylar arasındaki karşılıklı ilişkileri görmek pek mümkün değildir. Bütün bunlardan Sümerler, Mısırlılar, Hititler ve Perslerin kendilerine özgü bir tarih anlayışını benimsedikleri sonucu çıkarılabilir.⁶⁰

Dönemin tarihçileri kendi tarihlerini, o günün tarih anlayışına uygun olarak hanedan merkezli bir biçimde kayıt altına almışlardır.⁶¹ Pers tarihiyle ilgili önemli bilgilerin yer aldığı Behistun sütunu buna örnek verilebilir. Zira bu sütunda Darius'un üstünlüğü anlatılmakta; düşmanlarının yalan, onun ise hakikat olduğuna değinilmektedir. Bu sütunda kral merkezli bir toplum anlayışı ile aristokratik bakış açısı görülmektedir.⁶²

Antik Çağ'da tarih yazıcılığı noktasında Yunanlara da değinmek gerekmektedir. Yunanlar, tarihin bir bilim olabileceğini ve insan eylemleriyle ilgili olduğunu açıkça kabul etmişlerdir. Bilim dalı olarak tarihin Yunanlar tarafından bulunduğu Batı'da kullanılan isminden de anlaşılmaktadır. "History" kelimesi soruşturma ya da araştırma anlamı taşıyan Yunanca bir sözcüktür.⁶³ Bu bakımdan Yunan tarihçiler, tarih yazımında önemli bir gelişme göstermişlerdir. Eserleri günümüze kadar ulaşan Yunanlı tarihçiler eleştirel tarihi keşfetmenin yanı sıra olgular arasında bağlantılar kurarak bunları sebep-sonuç ilişkisi içerisinde değerlendirmişlerdir. Ayrıca Yunanlardan itibaren efsaneler tarih yazımının dışına itilmiştir. Tanrılar ve bunların fiilleri Yunan anlatılarında da göze çarpmaktadır, fakat burada önemli olan gelişme tarihi olayların nedeninin tanrılarının

⁵⁹Alkan, **a.g.m.**, s. 30.

⁶⁰Alkan, **a.g.m.**, s. 30.

⁶¹Alkan, **a.g.m.**, s. 31.

⁶²Bıçak, **a.g.e.**, s. 30.

⁶³Collingwood, **a.g.e.**, s. 48.

istekleri değil, insanların eylemleri olarak görülmesidir. Bu sayede tarih, sadece insanın tarihi olma özelliğine kavuşmuştur.⁶⁴

Yunanlı tarihçilerin isimleriyle birlikte eserleri de günümüze ulaşma başarısı göstermiştir. Burada iki önemli tarihçinin adını anmak yerinde olacaktır. Bunlardan ilki tarih kavramının isim babası sayılan Halikarnaslı Herodotos (M.Ö. 490-430), diğeri ise bilimsel tarihin başlatıcısı kabul edilen ve bilimsel tarih niteliğinde eser telif eden Thukydides'tir (M.Ö. 460-400).⁶⁵ Herodotos, tarihi ilk defa insan topluluklarının başından geçenleri kaydeden bir bilgi kaynağı olarak kullanmıştır. Bu anlamda Herodotos yazmış olduğu esere “tanık olunan ve haber alınan şeylerin anlatılması” anlamına gelen “*Ístorias Apodesis*” adını vermiştir.⁶⁶ Efsane yazımından tarih bilimine geçiş 5. yüzyılda Herodotos'un öncülüğünde olmuştur. Herodotos'ta tarih, mitolojik ya da teokratik olmaktan uzaktı ve insan merkezliydi. Yazmış olduğu tarih kitabının ön sözünde de belirttiği gibi amacı, insanın yapıp ettiklerini betimlemek ve bunların unutulmasını engellemektir.⁶⁷ Fakat haber verme şeklindeki bu dönemin tarih görüşüne asıl katkıyı yapan Thukydides'tir.⁶⁸ Thukydides, örneğini Herodotos'tan alır; tarihin insani olan amacının ve kendini açığa çıkarma işlevinin üzerinde önemle durur. Bu anlamda Thukydides, Herodotos'u geliştirir. Herodotos kanıttan hiç söz etmezken Thukydides, tarihsel araştırmaların kanıta dayanması gerektiğini açıkça belirtir.⁶⁹

Yunan tarihçiliğinden fazlasıyla etkilenen Roma tarihçiliği ise ulusal tarih anlayışını meydana getirmiş ve bu anlayışı Rönesans'a miras bırakmıştır. Yunanlarda böylesi bir milli tarih anlayışının olmaması siyasi birliklerinin olmaması ile ilgilidir. Fakat Yunanların aksine Roma, siyasi birliğini sağlamış bir imparatorluktu. Bu yüzden milli tarih kavramı Yunanlar tarafından değil de Romalılar tarafından oluşturulmuştur. Yunan tarihçiliğinde olduğu gibi Roma tarihçiliğinde de önemli isimler vardır ve bu isimler Avrupa tarihçiliğini etkilemiştir. Bunlardan en önemlisi iyi bir hatip, siyasetçi ve tarihçi olan ve birçok isme ilham kaynağı olan Publius Cornelius Tacitus'tur (58-120).⁷⁰

⁶⁴Alkan, **a.g.m.**, s. 31.

⁶⁵Alkan, **a.g.m.**, s. 31-32.

⁶⁶Şimşek, Pamuk, **a.g.m.**, s. 22.

⁶⁷Collingwood, **a.g.e.**, s. 48.

⁶⁸Şimşek, Pamuk, **a.g.m.**, s. 22.

⁶⁹Collingwood, **a.g.e.**, s. 50.

⁷⁰Alkan, **a.g.m.**, s. 32.

Modern öncesi dönem tarih anlayışında en ciddi değişim hiç şüphesiz tek tanrılı inançlarla olmuştur.⁷¹ Kaynağını bu tek tanrılı inançlardan alan tarih anlayışı yüz yıllar boyunca etkinliğini devam ettirmiş ve bu anlayışın günümüze de yansımaları olmuştur. Bu anlamda Hristiyanlık ve Yahudilik tarihe bambaşka bir yaklaşım getirmişlerdir. Hristiyanlar ve Yahudiler tarihi sürecin bir hedefe doğru ilerlediğini ve tarihin bir amacının olduğunu ileri sürmüşlerdir. Bu da tarihin dünyevi anlamını yitirip tamamen uhrevi bir anlam kazanmasına neden olmuştur. Tarihin böyle bir anlam kazanması doğrudan bir tanrı savunusuna dönüşmesine neden olmuştur. İşte bu, tarihin Ortaçağ görüşüdür.⁷²

Bahsi geçen tek tanrılı dinlerin ilki Yahudiliktir. Yahudi tarihçiler, hakikatin temsilcisi olan tanrının, varlığını gösterdiği olayları gerçeğe uygun bir şekilde kayıt altına almayı amaçlamışlardır. Onlara göre olayları geleceğe aktarmak ve geçmişi anımsamak aynı zamanda dini bir görevdir. Yahudiliğin temsilcileri için tarihin güvenilirliği, tarihi kaleme alanların olayları hakikate uygun bir şekilde anlatmalarına ve tanrının nihai hakikat olması gerçeğine dayanmaktadır. Yahudilikte din ve tarihin aynı şey olarak görülmesi, tarihçiliğin çok fazla gelişmemesine neden olmuştur.⁷³

Yahudi tarihçiliğinin kaynağı ilk başlarda sözlü olan, zamanla yazıya da aktarılan Yahudi kutsal metinleridir. Yahudi tarihçilere göre tarih, tanrının belirlemiş olduğu hedefin gerçekleşebilmesi için bir araçtır. Bu tarihçiler, tanrı Yehova'nın seçilmiş bir millet olan Yahudiler için tarihi organize ettiğini ve bazen de bizzat yeryüzüne inerek doğrudan Yahudilerin lehine tarihe müdahale ettiğini savunurlar. Teolojik bir tarih kurgusu olarak değerlendirilebilecek olan Yahudi tarihçiliği her ne kadar kâinatın, dünyanın ve insanın yaratılması gibi çok geniş bir açıyla tarihi ele alsada aslında sadece bir milletin tarihine odaklanmıştır. Yahudi tarihçiliğinde kralların ve kahramanların değil, siyasi bir grubun tarihi ele alınmıştır. Bu açıdan bakılacak olursa Yahudi tarihçiliğinde dini olanla siyasi olan iç içe geçmiş durumdadır.⁷⁴

Roma İmparatorluğu'nun baskısına fazlasıyla maruz kalan ilk dönem Hristiyanları arasında tarih bilinci tam olarak gelişmemiştir. Roma'nın baskıları bir tarihten itibaren sona ermiş ve Hristiyanlık devlet dini olarak kabul edilmiştir. Aslında Hristiyanlık,

⁷¹Şimşek, Pamuk, **a.g.m.**, s. 22.

⁷²Carr, **a.g.e.**, s. 171.

⁷³Bıçak, **a.g.e.**, s. 30.

⁷⁴Alkan, **a.g.m.**, s. 32-33.

devlet dini olarak kabul edilmekten ziyade Romalılaşmıştır. Hristiyanlığın Romalılaşmasının ardından diğer birçok alanda olduğu gibi tarih alanında da Hristiyanlığın izleri görülmeye başlanmıştır.⁷⁵

Yahudi tarihçiliğinin aksine Hristiyan tarihçiliğine evrensel bir tarih anlayışı hâkimdir. Hristiyan tarih anlayışına göre insanlık tarihi aslında bir çöküşün anlatısı değildir. Bilakis bu tarih anlayışında bütün bir insanlığın topyekûn bir gelişme içerisinde olduğuna inanılır.⁷⁶ Tanrı merkezli evrensel bir tarih anlayışını benimseyen Hristiyan tarihçiliğinde seçilmiş bir ırk ya da topluluk yoktur. Bu tarih anlayışında esas olan tanrının isteğidir. Yeryüzünde bulunan her topluluk ve her birey ancak tanrının bu isteği doğrultusunda var olabilirdi. Hristiyan tarihçiliğine göre tarih, belli bir amaç doğrultusunda ve bir hedefe doğru ilerlemektedir. Bu ilerleyiş ilk günahın sahibi ilk insanla başlamış ve insanoğlunun bu ilk günahın kurtulmasıyla da sona erecektir.⁷⁷ Buradan hareketle Hristiyan tarih anlayışında, tarihin bir başlangıcının ve sonunun olduğu söylenebilir. İşte bu tarihin başlangıcı ve sonu noktasındaki bilgilerine çok güvendiklerinden Hristiyan tarihçiler, kendilerini diğer tarihçilerden ayırmışlardır. Bu tarihçilere göre insanlığın başlangıcına ve sonuna dair herhangi bir bilgiye sahip olmamak tarihi anlamayı ve kavramayı olanaksız hâle getirir. Hristiyan tarihçiler bu konuda daha da ileri giderek Hristiyan olmayanların bir tarihlerinin olup olamayacağını tartışmış ve böyle bir tarihin olamayacağı konusunda fikir birliğine varmışlardır.⁷⁸

Aurelius Augustinus (354-430) Hristiyan tarihçiliğinin en önemli isimlerinden biridir. Aynı zamanda ilk tarih filozofu olarak da bilinen Augustinus, Hristiyanlık öğretisi ile Antik Çağın tarih görüşünü yeniden ele alıp ortaya yeni bir form çıkarmıştır.⁷⁹ Onun, Kitâb-ı Mukaddes'i kaynak alarak tarihi zamanı çizgisel olarak tasavvur etmesi dünya tarihçiliği açısından önemli bir yeniliktir. Ondan önce tarihi sürecin döngüsel olduğu kabul ediliyordu. Augustinus'un tarihe getirmiş olduğu bu yeniliğin modern tarihe iki önemli etkisi olmuştur: İlki tanrının belirlediği başı, ortası ve sonu belli olan çizgisel bir süreç anlayışının ortaya çıkması; diğeri ise tarihi çağlara ayırma fikrinin gelişmesidir. İlk başta Augustinus tarafından altıya ayrılan çizgisel

⁷⁵Alkan, **a.g.m.**, s. 33.

⁷⁶Bıçak, **a.g.e.**, s. 31.

⁷⁷Alkan, **a.g.m.**, s. 33.

⁷⁸Bıçak, **a.g.e.**, s. 32.

⁷⁹Şimşek, Pamuk, **a.g.m.**, s. 22.

süreç, daha sonra Christopf Cellarius (1634-1707) tarafından üçe ayrılmıştır ve bu üçlü çağ sistemi modern tarihçiliğin önemli bir ilkesi sayılmıştır.⁸⁰

Hristiyan tarihçiliği bütün bu özellikleriyle manastırlarda papazlar ve rahipler tarafından yönlendirilmiştir. Bu papazların, Augustinus'un etkisinde kalarak kaleme aldıkları kronikler uzun süre Hristiyan tarihçiliğinin önemli kaynakları olarak ilgi görmüştür.⁸¹

Hristiyan tarih yazımının özelliklerini kısaca şu şekilde sıralayabiliriz: Hristiyan tarihçilere göre insanın kökenine inen evrensel bir tarih olmalıdır. Tarihte meydana gelen olaylar insan bilgeliğine değil tanrının bilgeliğine bırakılmalıdır. İsa'nın tarihsel hayatına merkezi bir önem atfedilmelidir ve bu sebepten tarih onun doğumuna göre konumlandırılmalıdır. Ayrıca tarihi çağlara ayırmak da gereklidir.⁸²

Modern öncesi dönemin bütün bu tarih algısı pozitivistin etkisiyle kırılmış ve modern öncesi dönemin çizgisel tarih anlayışı ile ilerleme paradigması birleştirilerek çizgisel tarih anlayışına kesinlik değeri kazandırılmıştır.⁸³

Rönesans hareketiyle başlayan ve Aydınlanma ile devam eden süreç, diğer alanları etkilediği gibi tarih alanını da etkilemiş ve Avrupa tarihçiliğini dönüştürmüştür. Fen Bilimleriyle kesin bilgiye ulaşıldığı iddiası hâlihazırdaki tarih anlayışını ciddi anlamda değiştirmiştir. Bilimsel bilgiye teoloji ve metafizikle değil de sekülerleşmeyle ulaşılacağına inanılması, bilimin dinden arındırılmasına neden olmuştur. Diğer bilimlerde olduğu gibi tarih de bundan etkilenmiş ve tarihçi, tabiat bilimlerinin kullandığı metotları kullanmaya başlamıştır. Bundan böyle tarih; tanrının belirlemiş olduğu ve tanrısal bir amacı gerçekleştirmek için mutlak bir sona doğru akan dini bir süreç olmaktan çıkmış ve artık tesadüfi olaylarla başlayan, tabiat şartlarının üzerinde etkili olduğu ve bir nedensellik içinde meydana gelen olaylar dizisi olarak algılanmaya başlanmıştır.⁸⁴

19. yüzyılda Avrupa'da ortaya çıkan felsefi ve siyasi akımlar da modern tarihçilik üzerinde önemli bir etkiye sahiptir. Bahsi geçen yüzyıl içerisindeki pozitivism,

⁸⁰Alkan, **a.g.m.**, s. 34.

⁸¹Alkan, **a.g.m.**, s. 34.

⁸²Collingwood, **a.g.e.**, s. 82.

⁸³Şimşek, Pamuk, **a.g.m.**, s. 22.

⁸⁴Alkan, **a.g.m.**, s. 36-37.

materyalizm, liberalizm, romantizm ve milliyetçilik gibi popüler akımlar tarihçilikte yeni görüşlerin ve yeni akımların ortaya çıkmasına neden olmuştur. Voltaire (1694-1778), Leopold von Ranke (1795-1778), Johann Gottfried Herder (1744-1803), Georg Wilhelm Friedrich Hegel (1770-1831), Karl Marx (1818-1883), Auguste Comte (1798-1857), Marc Bloch (1886-1944), Lucien Febvre (1878-1956) gibi isimler, yeni tarihçiliğin şekillenmesinde öncü isimler olmuşlardır.⁸⁵

Günümüzde ise artık modern tarihçiliğe ait birçok görüş de yıkılmıştır. Yeni tarih algısında değişkenlik göstermeyen, diğer bir ifadeyle herkesin üzerinde ittifak ettiği bir tarih yerine tarihçinin tasarlayarak ortaya çıkardığı kurgusal tarihler vardır. Tarihçinin yapması gereken geçmiş olayları yaşadığı şekliyle resmetmek değil, kendi kafasındaki geçmişi yazıya dökmektir. Postmodern tarih yorumunda tarihin bilimselliği daha çok tartışılmaya başlanmıştır. Bunun sonucunda da tarih, edebiyata her zamankinden daha çok yaklaşmıştır. İşte bütün bunlar tarih algısının postmodern yorumudur.⁸⁶

1.4.3. İslam Tarihçiliği ve Tarih Yazıcılığı

İslam tarihi ifadesi; İslam toplumlarında dinî, millî, iktisadi, sosyal ve kültürel yaşamı belirleyen bir kavramdır. Genel tarih içerisinde değerlendirilen bir sosyal bilimdir.⁸⁷

İslam medeniyetinin ve İslam tarihinin ana kaynağı olan Kur'an-ı Kerim'de tarih kelimesi geçmemektedir fakat ona yakın anlamda haber (şahit olunanların gerçeğe uygun şekilde aktarılması), kıssa, hadis ve esatir kavramları bulunmaktadır.⁸⁸ İslam'ın ana kaynağı olan Kur'an'da ve Hz. Peygamberin hadislerinde geçmiş kavimlerle ilgili bilgilere sıklıkla rastlanmaktadır. İşte bu durum İslam medeniyetinin tarihe önem vermesinde asıl etkindir.

1.4.3.1. İslam Tarihinin Tanımı

Müslümanlarda yüzyıllarca sadece tarih kavramı kullanılmış, bunun dışında özel bir tarih ifadesine pek rastlanmamıştır. Bu yüzden İslam tarihi kavramı Müslümanlar için yeni bir kavramdır. Bu kavram, 19. yüzyılda ve 20. yüzyılın başlarında Avrupalı tarihçilerin eserlerinin tercüme edilmesiyle birlikte İslam dünyasında kullanılmaya

⁸⁵Alkan, a.g.m., s. 37.

⁸⁶Şimşek, Pamuk, a.g.m., s. 23.

⁸⁷Seyfettin Erşahin, **İslam Tarihini Anlama Kılavuzu**, Ankara: Otto Yayınları, 2017, s. 17.

⁸⁸Erşahin, a.g.e., s. 18.

başlanmıştır. Avrupalılar ile Müslümanların İslam tarihi kavramıyla kastettikleri şey aynı değildir. Avrupalı tarihçilere göre İslam tarihi denildiğinde, dinî selamet (kurtuluş) tarihi anlamında hem İslam dininin tarihi hem de bu dinin temsilcilerinin tarihi kastedilmektedir. Bu tarihçilere göre İslam dininin tarihi ve Müslümanların tarihi aynı şeydir. Müslüman tarihçiler ise İslam dininin tarihi için İslam dini tarihi, bu dinin mensuplarının tarihi için ise İslam tarihi kavramlarını kullanmışlardır. Bugün ise İslam tarihi kavramı ile insanlık tarihi içerisinde Müslümanların ve İslam'ın hâkim olduğu coğrafyalar ve zamanlar kastedilmektedir. Bu yeni tanımlama, bütün insanlığı ve bütün varlık âlemini kapsayan geleneksel İslam tarihi kavramının tanımından bir hayli uzaktır.⁸⁹

1.4.3.2. İslam Tarihinin Konusu

Genel anlamda İslam tarihinin konusu Müslüman halklar, İslam kültürü ve İslam medeniyetidir. İslam'ın doğuşundan bugüne kadar İslam ümmetinin dinî, siyasi, askerî, ilmi, fikri, ahlaki, iktisadi, kültürel ve toplumsal anlamda ürettiği bütün her şey İslam tarihinin konusudur.⁹⁰

İslam tarihinin konularını ilk başlarda siyer ve megazi oluştururken zamanla bu konular genişlemiş ve İslam tarihi bu genişlemeyle bir dünya tarihi şekline bürünmüştür. İslam fetihleri, tabakatlar, halifeler ve hanedanlar, şehirler, soy bilgileri, menkıbeler İslam tarihinin önemli alanları ve konularıdır.⁹¹

1.4.3.3. İslam Tarihinin Metodu ve İslam Tarih Yazıcılığı

Tarihin yazılması, her hangi bir tarihi olayın kayda geçirilmesi, yani tarihçilik oldukça önemlidir. Tarih yazımı belli bir dönemde ve belli bir mekânda yaşamış olan insanları, olay ve olguları; bilme, anlama ve kayıt altına alma işlemidir. Bu yönüyle ele alınacak olursa tarih yazımı, insanın geçmişe bakışı üzerinden kendisini anlayabilme uğraşdır. Daha açık bir ifadeyle insan, bugün karşılaşmış olduğu sorunların temelini ve bu sorunlara geçmişte ne tür çözümler üretildiğini ancak tarih yardımıyla öğrenebilir. Bu sayede de hem geçmişin farkına varır hem güncel sorunlarına çözüm üretir hem de geleceğine ışık tutar. Bu yönüyle incelendiği zaman aslında tarih geçmişi değil, bugünü ve yarını yazmaktadır. İşte bu nokta İslam tarihçiliği açısından oldukça önemlidir. Zira

⁸⁹Erşahin, a.g.e., s. 18-19.

⁹⁰Erşahin, a.g.e., s. 30-31.

⁹¹Erşahin, a.g.e., s. 31.

İslam tarihçiliğindeki kıssadan hisse tarzındaki anlatımlar genelde tarihten alınmış olaylardır ve bu anlatılardaki asıl amaç bugüne ve yarına fayda sağlayabilmektir.⁹²

İslam tarihçiliğinin bütün kuralları, İslam dini tarafından belirlenmediğinden İslam tarihçileri tarihin belli başlı yöntemlerini kullanarak tarihlerini yazmışlardır. İslam tarihçileri tarihi bir olayı incelerken klasik 5N1K metoduna başvurmuşlardır.⁹³

Tarih yazıcılığı genel olarak üç gruba ayrılarak incelenmektedir. Bunlar: Hikâyeci (rivayetçi) tarih, öğretici/faydacı (pragmatik) tarih ve araştırmacı/neden-nasilci (bilimsel) tarihtir. İslam tarihçileri uzun yüzyıllar rivayetçi ve öğretici tarzda tarih yazıcılığı yapmışlardır. Özellikle İslam'ın ilk üç yüz yılında İslam tarihi rivayetçi bir tarzda ilerlemiştir. Hicri 3. yüzyıldan itibaren ise vakanüvist tarihçilik etkili olmaya başlamıştır. Bu noktada İslam tarihçileri ve İslam tarihçiliği sert eleştirilere maruz kalmıştır. Müslüman tarihçilerin; kendilerine ulaşan haberleri hiçbir yoruma tabi tutmadan, olduğu gibi aktararak sadece kayıt altına alma işlemi yaptıkları söylenmiştir. Bu tarz kaleme alınan tarihi kitapların masallardan pek de farkının olmadığı, masallardan farklı olarak sadece bahsi geçen olayların zamanının belli olduğu yönünde eleştiriler gelmiştir.⁹⁴ Fakat bu noktada Batılı tarihçiler bazı İslam tarihçilerini istisna olarak değerlendirmişlerdir. İbn Miskeveyh ve İbn Haldûn gibi İslam tarihçilerinin telif ettikleri tarih kitaplarına gerçek bir eleştirel bakış hâkimdir.⁹⁵ Batılı tarihçilerin İslam tarihçilerine yönelttikleri eleştirilerinde haklılık payı olsa da genel anlamda bu eleştiriler bağlamdan kopuk eleştirilerdir. Yazılan her tarihi metnin zaman ve mekân bağlamı vardır, söz konusu metinlerin bu bağlamdan kopuk olarak ele alınması elbette ki yanlış sonuçlara varılmasına neden olacaktır. Klasik dönem İslam tarihçiliğinin ve tarihçilerinin de bu noktalar dikkate alınarak eleştiriye tabi tutulması gerekmektedir.

Batılı tarihçilerin İslam tarihçilerine getirdikleri bir diğer eleştiri ise kuru bir üsluba sahip olduklarıdır. Batılı mütefekkirler Arapça yazılmış eserlerin dilini oldukça soğuk ve haşin bulduklarını belirtirler. Bu durum onların Arapçanın ruhuyla kaynaşamamalarından kaynaklanmaktadır. Oysaki bir Voltaire'in diliyle İbn Miskeveyh'in dili yumuşaklık açısından pek de farklı değildir. İslam tarihçilerine

⁹²Erşahin, a.g.e., s. 26.

⁹³Erşahin, a.g.e., s. 25.

⁹⁴Erşahin, a.g.e., s. 28.

⁹⁵Şemseddin Günaltay, **İslam Tarihinin Kaynakları-Tarih ve Müverrihler-**, İstanbul: Endülüs Yayınları, 1991, s. 13.

getirilen bu eleştiride elbette ki haklılık payı vardır, fakat bu sert üsluba rağmen bu eserlerin dilinde derin bir incelik ve açıklık vardır. Zaten bilimsel bir eserin bu üslupla kaleme alınması son derece normaldir. Ayrıca Farsça ve Türkçe kaleme alınan İslam tarihleri Arapça kaleme alınanlara göre daha renkli bir dile sahiptir.⁹⁶

Müslüman tarihçiler tarih yazımında genel olarak faydayı ön planda tutmuşlardır. Özellikle erken dönem İslam tarihçileri ahlaki bir bakış açısıyla ve hakkın ortaya çıkarılmasını amaçlayarak insanlığın faydasına uğraşmışlardır. Tarihçiden beklenen Kur'an ve sünnetin en iyi şekilde anlaşılmasını sağlayacak bilgileri ortaya çıkarması ve insanın iki cihan mutluluğunun önünü açmasıdır. Kaleme alınan eserlerin içerisindeki kıssadan hisseler işte bu amaca hizmet etmektedir.⁹⁷

İslam tarihçiliği ile ilgili değinilmesi gereken bir diğer konu da İslam tarihçiliğinin ne zaman başladığıdır. İslam tarihçiliğinin ne zaman ortaya çıktığı son yıllarda yapılan araştırmalar sayesinde aydınlığa kavuşturulmuştur. Bu araştırmalar göstermiştir ki İslam tarihçiliği aniden ortaya çıkmamıştır. İslam tarihçiliği, İslam coğrafyalarında ortaya çıkan diğer ilimlerle paralel olarak ortaya çıkıp ilerlemiştir. Ayrıca hem bu ilim dallarından etkilenmiş hem de bu ilim dallarını etkilemiştir. Nitekim ilk dönem İslam tarihçilerinin hem birer tarihçi hem hâdis âlimi hem de dil derleyicisi olmaları bunu kanıtlar niteliktedir.⁹⁸

İslam'da tarihçiliğin başlangıcı Kur'an'ın bir araya toplatılması ile başlatılabilir. Kur'an'ın bir araya toplatılması sırasında Mekke ve Medine'de inen ayetler anlatılan olaylara göre bir tasnife tutulmuştur. Bu işte görevli olan isimler Kur'an'ı bazı kıstaslara göre bir araya getirip tasnif etmişlerdir. İşte bu çalışma bir tarih çalışması olarak değerlendirilmektedir. Hicrî takvimin kabul edilmesiyle birlikte olaylar artık meydana geldikleri tarih ile birlikte kayıt altına alınmıştır. Yine Hz. Ömer'in oluşturduğu bir heyet divanların tertibini esas alarak Arap kabilelerinin neseb listelerini hazırlamıştır. Neseb ilmi sonraki yıllarda da Müslümanlar arasında sıkça çalışılan bir alan olmuştur. Bu ilim, tarihten bağımsız bir ilim değildir.⁹⁹

⁹⁶Günaltay, **a.g.e.**, s. 12.

⁹⁷Erşahin, **a.g.e.**, s. 28.

⁹⁸Şeşen, **a.g.e.**, s. 16.

⁹⁹Şeşen, **a.g.e.**, s. 18-19.

İslam tarihçiliğinin ilk dönemindeki tarihçilerin bir diğer uğraş alanları ise Hz. Peygamber'in hayatı ve gazveleri ile Yemen ve Benû İsrâil tarihleridir. Bundan dolayı İslam'ın ilk döneminde tarihle ilgilenenler daha çok Hicaz ve Yemen bölgesinden çıkmıştır. Yemenli tarihçiler daha çok Yemen ve Benû İsrâil tarihiyle ilgilenmiş, Hicazlı tarihçiler ise Hz. Peygamber'in hayatı ve İslam tarihiyle meşgul olmuşlardır. İslam'ın dördüncü halifesi Hz. Ali, Vehb b. Münebbih'i Yemen tarihini öğrenmeye teşvik etmiştir. Ayrıca, Halife Muâviye Yemenli bir tarihçi olan Abîd b. Şerye'yi Dımaşk'a davet etmiş ve bu tarihçiden Yemen tarihi ile ilgili malumat edinmiştir. Bahsi geçen tarihçinin *Ahbaru'l-Yemen ve Eş'ârihâ* adında bir eser telif ettiği bilinmektedir.¹⁰⁰

İslam tarihçiliği ortaya çıkarken iki tarih ekolü önemli bir rol üstlenmiştir. Birincisi hadis âlimleri tarafından oluşturulan Medine Tarih Ekolü, ikincisi ise hadis, dil, şiir, tarih âlimleri tarafından oluşturulan Irak Tarih Ekolü'dür. Medine Tarih Ekolü'nü oluşturanlar Medine ve Mekke şehirlerinde yaşayan fıkıh, tefsir, hadis alanlarında çalışmalar yapan âlimlerdir. Bu ekolü benimseyenlerin bir kısmı Emevîler döneminde Dımaşk'ta da yaşamışlardır. Basra ve Kûfe çevrelerinde oturan Irak Tarih Ekolü mensupları ise daha çok şiir, hadis, folklor ve tarih araştırmalarıyla uğraşmış ilim adamlarıdır.¹⁰¹

Medine Tarih Ekolü'ne bağlı ilk tarihçiler arasında şu isimler zikredilebilir: Abdullah b. Abbas, Urvet b. el-Zübeyr, Vehb b. Münebbih, Şürahbil b. Sa'id, İbn Şihâb el-Zührî, Abdullah b. Ebû Bekr b. Hazm, Mûsa b. Ukbe el-Esedî, İbn İshak, el-Vâkidî ve İbn Sa'd. Irak Tarih Ekolü'ne bağlı ilk tarihçiler ise şunlardır: Ebû Amr Âmir b. Şerâhil, Avâne b. el-Hakem, Ebû Mihnef, Seyf b. Ömer et-Temîmî, Ebû'l Mu'temir Süleyman b. Tarhan el-Teymî, Ebû Ma'sar el-Sindî, Muhammed b. el-Sâib el-Kelbî, Heysem b. Adî, Ebû Ubeyde Ma'mar b. el-Müsennâ, el-Medâinî, Ebû Ca'fer Muhammed.¹⁰²

1.4.4. Endülüs Tarih Yazıcılığı

Endülüs coğrafyasının 92/711 yılında İslam orduları tarafından fethedilmesiyle birlikte, bölgeye doğudaki İslam topraklarından Müslüman halklar getirilip iskân edilmişlerdir. Bu durum hem yeni gelenler hem de yerleşik olanlar açısından yeni bir

¹⁰⁰Şeşen, a.g.e., s. 19.

¹⁰¹Şeşen, a.g.e., s. 19.

¹⁰²Şeşen, a.g.e., s. 22-41.

toplumsal yapının oluşmasına zemin hazırlamıştır. Gerek etnik kökenlerin farklı olması gerek kültürel farklılıklar gerekse de konuşulan dillerin ve inançların farklı olması bölgenin toplumsal ve kültürel yapısında çok ciddi değişimlere neden olmuştur. Endülüs'e, çok farklı iklimlerden ve coğrafyalardan gelip yerleşen Müslümanların bölgeye adapte olmaları ve yerleşik bir düzen kurup kalıcı olmaları hâliyle biraz zaman almıştır. Doğal olarak bu uyum sürecinde Endülüs'e yerleşmiş olan Müslümanlar kendi coğrafyalarının tarihini görece geç bir tarihte kaleme almaya başlamışlardır. Endülüs tarihinin bu erken dönemiyle ilgili tarihi eserler kaleme almak da müsta'riblere* (mozarab) ve Endülüs dışındaki İslam tarihçilerine düşmüştür. Müsta'ribler tarafından kaleme alınan ve günümüze ulaşan Endülüs tarihi ile ilgili en eski kronik 741 yılında kaleme alınmıştır. Endülüs dışındaki İslam tarihçileri tarafından kaleme alınan Endülüs'ün erken dönemi ile ilgili tarihi eserler ise Belâzuri'nin *Fütûhü'l-Büldân*'ı ve İbn Abdülhakem'in *Futûhu Mısır ve'l-Mağrib ve'l Endelüs*'üdür.¹⁰³

Endülüslü Müslümanlar bu yeni yurtlarına alışma sürecini tamamladıktan sonra ilmi faaliyetlere başlamışlardır. Bu ilmi faaliyetlerin en önde gelenlerinden biri de tarih ilmi olmuştur. Endülüslü ilim adamları, diğer İslam beldelerinde olduğu gibi tarih ilmine son derece önem vermişlerdir. Hatta öyle ki burada yetişen ilim adamları tarih ilmini en şerefli ilim olarak kabul etmişlerdir. Ayrıca burada yetişen tarihçiler bu ilmi hem dinî hem de siyasi-idari yaşam açısından lüzumlu ve bir o kadar da faydalı görmüşlerdir. Tarih yazımına karşı aşırı bir ilgilerinin olması da bunu göstermektedir. Endülüslü tarihçiler şekil ve metot bakımından genellikle Doğuyu örnek almışlar; Doğu İslam dünyasından getirdikleri tarih anlayışı ile ağırlığın Endülüs'e verildiği genel

*Müsta'rib, sözlükte Araplaşmış, Arap gibi görünen anlamlarına gelmektedir. Endülüs coğrafyasında Araplaşan Hristiyanları, kuzeydeki Hristiyan devletlerde yaşayan halklardan ayırmak için aşağılayıcı bir şekilde kullanılan ifadedir. İspanyol kaynaklarında Mozarab olarak geçmektedir. Kimi İspanyol tarihçiler, Endülüs'te yaşayan Araplaşmış Hristiyanları, kendi dinlerini ve geleneklerini kahramanca müdafaa eden kişiler olarak göstermektedirler. Onlara göre bu Hristiyanlar, İslam hâkimiyeti altında zorluklar içerisinde yaşıyorlardı. Fakat bu söylem gerçekleri yansıtmamaktadır. Çünkü Müslüman yöneticiler, diğer İslam ülkelerinde olduğu gibi, ülkelerindeki gayri müslim halka İslâm hukukunun emrettiği şekilde muamele ediyor, onları dinlerinde özgür bırakıyor ve devlete karşı sorumlu olacak bir lider seçmelerine müsaade ediyorlardı. Müsta'ribler, inançlarını muhafaza etmekle birlikte, Arap toplumuyla ciddi bir şekilde kaynaşmış ve bütünleştiler. Hem Arapça isimler aldılar hem de Arapçayı son derece düzgün bir şekilde kullanabilir duruma geldiler. Sosyal hayatta Müsta'ribler Arapları kendilerine örnek alıyorlardı. Öyleki bazı zengin ve soylu Müsta'ribler, Müslümanlar gibi çocuklarını sünnet ettiriyorlardı. Bkz. Jorge Lirola Delgado, "Müsta'rib", **TDV İslam Ansiklopedisi**, Cilt 32, İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2006, s. 123.

¹⁰³Cumhur Ersin Adıgüzel, "Endülüs'te Tarih Yazıcılığı-I", **Tarih Yazımı Dergisi**, Cilt 2, Sayı 2, 2020, s. 310.

tarihler, şehir tarihleri, mahalli tarihler, tabakat kitapları, edebiyat tarihleri gibi zengin bir literatür oluşturmuşlardır. Fakat yangın, yağma, sürgün, tahribat gibi nedenlerden dolayı tarih alanındaki bu zengin literatürün çok az bir bölümü günümüze ulaşmıştır.¹⁰⁴

Endülüs tarihçiliği, genel olarak Doğu'ya ve döneme hâkim olan tarihçilikten pek de farklı değildir. Endülüslü tarihçiler de Doğu'daki İslam tarihçileri gibi isnâd yöntemine ve hadiselerin meydana geldikleri zamana göre tasnif edilmesine önem göstermişlerdir. Doğu'nun bu denli örnek alınmasında Endülüslü tarihçilerin buraya yaptıkları seyahatlerin etkisi çok büyüktür.¹⁰⁵ Endülüslü tarihçilerin Doğu'daki tarihçileri bu kadar çok örnek almalarını İbn Haldûn şu şekilde tenkit etmiştir:

“Devletlerden bahsederek hükümdarlarını sıra ile anlatan tarihçilerin bu konuda tuttıkları yol da hataya düşülen hususlardandır. Tarihçiler hükümdarların (sırasıyla) ismini, nesebini, babasını, annesini, karılarını, lakabını, mührünü, kadısını, hâcibini ve vezirini bahiskonusu ederler. Bütün bunları yaparken, maksatlarına dikkat etmeden Emevî ve Abbasî tarihçilerini taklit ederler. Hâlbuki o dönemdeki tarihçiler, tarihlerini devlet adamları için vücuda getirirlerdi. Çünkü bunların çocukları, peşlerini takip etmek ve idare şekillerine göre hareket etmek için seleflerinin gidişatını ve hallerini bilmeyi merak ediyorlardı. Devletlerine halef olacak şahısların seçimi ve tayini, seçerek yetiştirdikleri (devşirme) kişilerin oğullarına ve yakınlarına verilen rütbelere ve makamlar gibi hususlara varıncaya kadar atalarının geleneklerini öğrenmeye düşkün idiler. Kadılar da devletteki asabiyet sahiplerinden ve vezirler zümresinden oldukları için tarihlerde bunlara da temas edilmekte idi. Nitekim daha evvel bu hususa işaret etmiştik. İşte bundan dolayı o dönemin tarihçileri bütün bunları anlatmaya ihtiyaç duymuşlardı.”¹⁰⁶

1.4.4.1. Mısır'ın Endülüs Tarihçiliğindeki Yeri

Mısır, Endülüs tarihçiliği açısından oldukça önemli bir yere sahiptir. Mısır'ın Endülüs tarihçiliğinde önemli bir role sahip olmasının birkaç nedeni vardır. Öncelikle

¹⁰⁴Şaban Öz, “Endülüs'te Tarih ve Kehhâle'ye Göre Endülüslü Tarihçiler”, **İSTEM**, Sayı 14, 2009, s. 81-82.

¹⁰⁵ Öz, **a.g.m.**, s. 83.

¹⁰⁶ İbn Haldûn, **Mukaddime**, İstanbul: Dergâh Yayınları, 2020, s. 194.

Mısır, Asya ve Afrika gibi iki büyük kıtanın kesiştiği bir noktadadır. Ayrıca Avrupa kıtasına çok yakın bir konumda bulunmaktadır. Bu iki durum Mısır'ı stratejik açıdan önemli bir merkez hâline getirmektedir. Bununla birlikte Endülüs'e yakın bir coğrafyada yer almaktadır. Ayrıca Mısır eski dünyanın da merkezinde sayılmaktadır. Bunlara ek olarak Nil deltası bölgeyi insan yaşamı açısından oldukça elverişli bir hâle getirmektedir. Bütün bu avantajlı durumlar Müslümanları fethedilmesinin ardından Mısır'a çekmiş, öyle ki sahabeden birçok isim de dâhil olmak üzere Müslüman ilim adamları Mısır'a yerleşmiştir. Bunun neticesinde de Mısır'da ciddi bir ilmi çevre oluşmuştur.¹⁰⁷

Mısır'ın Endülüs tarih yazıcılığındaki öneminin bir diğer nedeni de Mısır'ın hilafet merkezi ile Mağrib ve Endülüs arasındaki bağlantı noktası olmasıdır. Mısır, Kuzey Afrika'daki diğer bölgelere nispetle ayrıcalıklı bir bölgedir ve buraya atanan valiler de bu ayrıcalıklı durumdan faydalanmışlardır. Hilafet merkezinden hem karadan hem de denizden Kuzey Afrika'ya veya Endülüs'e ulaşmak için Mısır'a uğramak şarttır. Bu da Mısır'ı ticari anlamda da önemli kılmaktadır. Ayrıca bölgedeki diğer fetihler için de lojistik bir üs olarak kullanılmıştır. Doğudaki herhangi bir gelişmenin Mağrib'e ya da Endülüs'e ulaşması için ilk olarak Mısır'a gelmesi gerekmiştir. Yeni gelişmeler bu bölgelere ise Mısır'da şekillendirildikten sonra ancak ulaşabilmiştir. Bu durum Mısır'ın hem Mağrib hem de Endülüs üzerindeki tesirini açıkça göstermektedir.¹⁰⁸

Mısırlı tarihçilerin Endülüs tarihinin başlatıcısı olmalarında etkili olan bir diğer faktör de Endülüs'ün fethine iştirak eden tâbiîn tabakasının rolüdür. Bunlar, Endülüs coğrafyasının İslam hâkimiyetine geçmesinin ardından tekrar Mısır'a dönmüşler ve gerek bölgenin fethiyle ilgili gerekse de Endülüs coğrafyasıyla ilgili önemli bilgileri Mısır'a taşımışlardır.¹⁰⁹ Zaten saygın bir konumda olan Tâbiîn'in getirmiş olduğu bu haberler, kısa bir süre içerisinde Mısır'daki önemli meclislerde konuşulmaya ve yayılmaya başlamıştır. İslam dünyasının diğer coğrafyalarına Endülüs'le ilgili ilk haberler de bu kişiler sayesinde Mısır aracılığıyla ulaşmıştır.¹¹⁰

¹⁰⁷Muhammed Abdulhamîd Âsâ Sakr, "Endülüs'te Tarih Okulunun Gelişimi", Mustafa Hizmetli (çev.), **Nüsha Şarkiyat Araştırmaları Dergisi**, Cilt 2, Sayı 5, 2002, s. 141-142.

¹⁰⁸Sakr, **a.g.m.**, s. 142; Öz, **a.g.m.**, s. 82.

¹⁰⁹Öz, **a.g.m.**, s. 82.

¹¹⁰Sakr, **a.g.m.**, s. 143.

Mısır'da Tâbiînin yetiştirmiş olduğu öğrencilerden bir kısmı genelde Mağrib tarihine, özelde ise Endülüs tarihine yönelip bu alanla ilgili ciddi çalışmalar yapmışlardır. Bu ikinci grup içerisinde en bilineni Endülüs'ün fethine katılan Tâbiînden Alî b. Rabah'ın oğlu Mûsâ b. Alî b. Rabah'tır (ö. 163/779). Mûsâ hem babasından hem de babasının fethine katılan arkadaşlarından birtakım rivayetlerde bulunmuştur. Mûsâ b. Alî b. Rabah'ın yetiştirmiş olduğu öğrenciler de ondan Endülüs haberlerini nakletmişlerdir.¹¹¹

Endülüs tarihi ile ilgili rivayetlerde bulunan en meşhur Mısırlı ise Leys b. Sa'd'dır. Leys b. Sa'd, Hicrî 94 yılının Şâban ayında (Mayıs 713) Kahire yakınlarındaki Kalyûbiye şehrine bağlı Tûh ilçesinin Karkaşende köyünde doğmuştur. Leys, Mısır ve Hicâz'da önemli ilim adamlarından dersler almıştır. Bununla birlikte Şam, Kudüs ve Bağdat gibi devrin önemli ilim merkezlerine seyahat etmiştir. Leys, yaşadığı dönemde Mısır'da hem ciddi bir nüfuza sahip olmuş hem de Mısır'ın en önemli fakih ve muhaddisleri arasında yer almıştır. Genç yaşından itibaren hem Emevî hem de Abbâsî halifelerinden ve önemli devlet adamlarından itibar görmüştür. Dönemin Mısır valileri ona danışmadan karar vermemişlerdir.¹¹²

Leys b. Sa'd, bütün bu ünün yanı sıra varlıklı biriydi. Malının fazla olmasının da vermiş olduğu avantajla ilim adamlarına kolaylıkla ulaşabilmiştir. Bu sayede İslam âleminin batısı ve Mısır'la ilgili birçok haber biriktirmiştir. Bu noktada en hatırı sayılı isimlerin başında gelmiştir. Endülüs'ten ve Mısır'dan birçok talebesi Endülüs'le ilgili bilgileri ondan nakletmişlerdir. Bu yüzden Mısır ve Endülüs tarihi üzerine yazılan eserlerde onun naklettiği pek çok bilgi mevcuttur.¹¹³

Leys b. Sa'd'ın öğrencilerinden olan Abdullah b. Vehb b. Mesleme (ö. 197/812) aynı zamanda Mâlik b. Enes'in de öğrencisiydi ve Malikî mezhebinin Mısır'da yayılmasına öncülük etmişti. Hadisler vasıtasıyla tarihle de ilgilenen Abdullah b. Vehb b. Mesleme, Leys b. Sa'd'dan ve başka isimlerden Mağrib ve Endülüs tarihi ile ilgili

¹¹¹Sakr, **a.g.m.**, s. 143.

¹¹²Şükrü Özen, "Leys b. Sa'd", **TDV İslam Ansiklopedisi**, Cilt 27, İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2003, s. 164-165.

¹¹³Sakr, **a.g.m.**, s. 143.

rivayetlerde bulunmuş bir Mısırlıdır. Endülüslü İbn Habîb es-Sülemî üzerinde ciddi bir etkisi olmuştur.¹¹⁴

Mısır'da Endülüs'le ilgili rivayetlerde bulunan bir diğer isim ise Abdullah b. Abdülhakem'dir (ö. 214/829). İmam Mâlik'ten bizzat ders almış ve onun önde gelen talebelerinden olmuştur. İmam Mâlik'in fıkıh anlayışını ve metodolojisini en iyi bilenlerden biri olarak kabul edilmiş ve Mısır'da Mâliki mezhebinin fetva mercii olmuştur.¹¹⁵ Aynı zamanda Endülüs, Mağrib ve Mısır'la ilgili haberler nakletmiştir. Onun bu rivayetleri Mısırlı tarihçi İbn Abdülhakem'in *Futûhu Mısır ve İfrikiya ve'l-Endulus* adlı tarih kitabının ana malzemesini oluşturmuştur.¹¹⁶

Bir diğer Mısırlı Endülüs tarihçisi ise Saîd b. Ufeyr'dir. Tarihçi olmanın yanı sıra bir hadis hafızı ve ensâb âlimidir. Buhârî ondan doğrudan hadis naklederken; Müslim, Ebû Dâvûd es-Sicistânî ve Nesâî ise bir râvi aracılığıyla ondan hadis nakletmişlerdir. Onun, *Ahbâri'l-Endelüs ve Târîhu Fethi Dımaşk* adlı eserlerinin varlığı bilinmektedir ve bu eserlerine bazı kaynaklarda atıf yapılmıştır.¹¹⁷

Dönemin Mısırlı tarihçileri arasında Endülüs'le en çok ilgilenenlerden biri de Abdurrahman b. Abdullah b. el-Hakem'dir. O, yazmış olduğu *Futûhu Mısır ve'l-Mağrib ve'l-Endelüs* adlı eseriyle Endülüslü tarihçilerin saygısını kazanmıştır. Bu eser, Endülüs'ün fethiyle ilgili günümüze ulaşan en eski eserlerden biridir. Endülüslü tarihçiler bu eserden çokça faydalanmışlardır.¹¹⁸

1.4.4.2. Endülüs Tarihçiliğinde Şifahi Dönem

Yazılı kaynaklar kadar olmasa da şifahi gelenek de ilimlerin aktarılmasında önemli bir yere sahiptir. İslam hâkimiyetindeki Endülüs'ün erken dönemi ile ilgili her ne kadar yazılı kaynak anlamında eksiklik söz konusu olsa da fethe katılan askerlerin yaşadıkları olayları yakınlarındaki insanlara anlatmaları konusunda, yani şifahi gelenekte bir eksiklik söz konusu değildir. Sözlü gelenekteki bu anlatılar, Endülüs

¹¹⁴Sakr, **a.g.m.**, s. 144.

¹¹⁵Saffet Köse, "İbn Abdülhakem, Abdullah", **TDV İslam Ansiklopedisi**, Cilt 19, İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1999, s. 276.

¹¹⁶Sakr, **a.g.m.**, s. 144.

¹¹⁷ Mahmut Kavaklıoğlu, "Saîd b. Ufeyr", **TDV İslam Ansiklopedisi**, Cilt 35, İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2008, s. 579.

¹¹⁸Sakr, **a.g.m.**, s. 145.

tarihinin ilk dönemi ile ilgili eserler kaleme alan müelliflerin öncelikli kaynakları arasında yer almıştır.¹¹⁹

İslam fethinin hemen ardından Müslümanlar bu yeni memleketlerinde hiç vakit kaybetmeden ilmi çalışmalara başlamışlardır. Bu ilmi çalışmaların da önemli bir kısmını fethetilen Tâbiîn grubu ve din adamları üstlenmiştir. Özellikle Tâbiîn grubunun Hz. Peygamber'in hayatı ve savaşları, Râşid halifelerin yaşamları, katılmış oldukları fetihler ve Doğu'da yaşayan Müslümanların yaşam biçimleri ile ilgili rivayetleri Endülüs'te tarih yazıcılığı fikrinin oluşmasında önemli bir yere sahip olmuştur. Tâbiîn'in ve bahsi geçen din adamlarının da etkisiyle Endülüs tarihçiliği ile ilgili şifahi bir dönem başlamış, fetih ve ardından gelişen olaylar dilden dile anlatılarak yayılmaya başlamıştır. Endülüs'ün ilk dönemi ile ilgili bu tarz anlatılar ve rivayetler ilmi meclislerde zamanla yaygınlaşmış, özellikle Mısırlı tarihçiler bu konuda öncü bir rol oynamışlardır.¹²⁰

1.4.4.3. Endülüs Tarihçiliğinde Yazılı Dönem

Bugüne ulaşan Endülüs'le ilgili eserlere bakıldığı zaman gerek doğrudan Endülüs'le ilgili olsun gerekse de dolaylı olarak Endülüs'ten bahsetsin bu eserlerin sayısı hiç de az değildir. Öncelikle Endülüslülerin kendi tarihlerini ele aldıkları çok sayıda eser mevcuttur. Bununla birlikte hem Mağribli hem de Mısırlı tarihçiler de bu bölgenin tarihine oldukça ilgi duymuşlardır. Endülüs tarihiyle ilgili kayda değer çalışmaların bir kısmı da bölgede yaşayan Hristiyan tarihçiler tarafından kaleme alınmıştır. Zira Endülüs'te Müslümanlar ve Hristiyanlar yüzyıllar boyu bir arada yaşamışlardır. Bu yüzden Hristiyan tarihçilerin kaleme almış olduğu kronikler de Endülüs tarihi açısından oldukça önemlidir.¹²¹

Mısırlı tarihçilerin Endülüs tarih yazımına etkileri 9. yüzyıla kadar devam etmiştir. Bu yüzyıldan itibaren ise Endülüs'te Doğudan ve Mısır'dan bağımsız bir ilmi çevre oluşmaya başlamıştır. Özellikle III. Abdurrahman, oğlu II. Hakem ve torunu II. Hişâm döneminde Endülüslüler kendi tarihlerini yazmaya başlamışlardır. Eldeki verilere göre Endülüs'teki ilk tarih çalışmaları Emirlik döneminde başlamış; Halifelik ve Mülûku't-Tavâif dönemlerinde zirveye ulaşmıştır. Endülüslü tarihçiler tarafından

¹¹⁹ Sakr, **a.g.m.**, s. 140.

¹²⁰ Sakr, **a.g.m.**, s. 140.

¹²¹ Mehmet Özdemir, "Endülüs Tarihi'nin Mevcut Kaynakları Üzerine (I) (Endülüslülere Ait Kaynaklar)", **İstem**, Sayı 14, 2009, s. 12.

kaleme alınan ve bugüne ulaşan en eski tarihli eser, İbn Habîb es-Sülemî tarafından kaleme alınan *Kitâbü't-Târîh*'tir.¹²² Endülüs'te; ilmi alandaki bu hızlı gelişmelerde Müslüman, Hristiyan ve Yahudilerin Ortaçağ İspanya'sında birarada barış içinde yaşamaları anlamına gelen Convivencia'nın büyük bir etkisi olmuştur.¹²³ Convivencia, bundan sonraki süreçte diğer ilim dallarının gelişmesinde olduğu gibi tarih ilminin de gelişmesinde önemli bir rol oynamıştır.

Tezimizin ikinci bölümünde Endülüs tarih yazıcılığının yazılı dönemi geniş bir şekilde ele alınacaktır.

¹²²ÖZ, **a.g.m.**, s. 83.

¹²³Şanal, Enes, "Convivencia: Endülüs'te Bir Arada Yaşama Kültürü", (**Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi**), İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi SBE, 2018 s. 61.

İKİNCİ BÖLÜM

ORTAÇAĞ ENDÜLÜS TARİH YAZICILARININ KRONOLOJİK BİYOGRAFİLERİ

Tezimizin bu bölümünde Endülüs'te yetişmiş olan tarihçilerin hayatlarını ve bu tarihçilerin kaleme almış oldukları eserleri kronolojik bir sıra gözeterek inceleyeceğiz. Dönem Endülüs'ünde yetişmiş olan ilim adamlarının hemen hepsi birden fazla alana ilgi duydukları için kimi isimler tarihçiliğiyle değil de başka bir alanda yapmış olduğu çalışmalarla ön plana çıkmış olabilir. Biz, farklı ilim dallarında yapmış oldukları çalışmalarla ön plana çıkmış olan isimleri de tezimizin bu bölümüne dâhil etmeye çalıştık ve böylece tarihle en ufak bir bağlantısı olmuş olan kişileri ve eserlerini göz ardı etmemiş olduk. Yine bu bölümde sadece tarih değil; tarihle bağlantılı olması hasebiyle tabakât, fihrist, edebiyat tarihi, bilim tarihi, coğrafya ve seyahat türünde yazılmış olan eserleri ve bu eserlerin müelliflerinin hayatlarını da incelemeye çalıştık.

2.1. 9. YÜZYIL ENDÜLÜS TARİHÇİLERİ

2.1.1. Yahyâ b. el-Hakem el-Gazzal

2.1.1.1. Hayatı

Yaşamı boyunca beş Endülüs Emevî emirinin çağdaşı olan el-Gazzal, 156 (773) senesinde doğmuştur. Bu beş emir sırasıyla şunlardır: Abdurrahmân ed-Dâhil b. Muâviye, Hişam b. Abdurrahmân, el-Hakem b. Hişam, II. Abdurrahmân olarak da bilinen Abdurrahmân b. el-Hakem el-Evsat ve el-Emîr Muhammed.¹²⁴ O, bir şiirinde bu durumu şu şekilde ifade etmiştir:

“Şehirde, dört krala ve şu beraber olduğumuz beşincisine yetiştim.”¹²⁵

Doğum tarihiyle ilgili farklı rivayetler olsa da ölüm tarihi konusunda bir fikir birliği vardır. 250 (864) senesinde vefat eden el-Gazzal yaklaşık yüz yıl yaşamış ve bu süre zarfında meydana gelen birçok önemli olaya şahitlik etmiştir. Zekâsı, bilgeliği ve şakacı mizacıyla Endülüs'te, özellikle Abdurrahman el-Evsat döneminde (II. Abdurrahman), şöhreti bir anda artmıştır.¹²⁶ el-Gazzal'ın Bizans imparatoruna ve

¹²⁴Yahya Suzan, “Endülüslü Gazâl ve Şiirleri”, *e-Şarkiyat İlimi Araştırmalar Dergisi*, Cilt 11, Sayı 1, 2019, s. 98.

¹²⁵Suzan, *a.g.m.*, s. 98.

¹²⁶Sakr, *a.g.m.*, s. 155-156.

Norman kralına elçi olarak gönderilmesi onun açısından son derece önemlidir. Dönemin Bizans İmparatoru Theophilos, II. Abdurrahman'a elçi göndermiş ve iki devlet arasında bir dostluk antlaşmasının imzalanmasını talep etmiştir. II. Abdurrahman ise Bizans'a elçi olarak yakın arkadaşı olan el-Gazzal'ı ve beraberindeki heyeti göndermiştir.¹²⁷ Bir müddet Konstantiniyye'de de kalan el-Gazzal'ın bu elçilik görevleri hem Müslüman hem de Hristiyan tarihçiler tarafından son derece önemsenmektedir.¹²⁸

el-Gazzal Bizans'a elçi olarak ulaşınca ona protokol kurallarının hatırlatıldığı ve imparatorun huzuruna eğilerek girmesi gerektiğinin söylendiği rivayet edilmektedir. Fakat el-Gazzal bunu İslamî gerekçelerden dolayı reddetmiştir. Bunun üzerine Bizanslı yetkililer imparatorun huzuruna açılan kapıyı son derece alçak yapıp el-Gazzal'ın eğilerek geçmesini sağlamak istemişlerdir. Fakat kapının alçaklığını gören el-Gazzal kalçasının üzerine oturup ayaklarını ileri uzatarak içeri girmiş, bunu gören imparator da onun zekâsına hayran kalıp onu tebrik etmiştir.¹²⁹

İbn el-Hakem el-Gazzal'ın şiire karşı çok iyi bir yeteneği vardı. Şiire olan bu yeteneği onu Endülüs tarihiyle ilgili recez* türünde şiirler yazmaya itmiştir. Özellikle Endülüs'ün İslam orduları tarafından fethedildiği dönemle ilgili olarak kaleme aldığı recezler son derece önemlidir. Fethin ayrıntılı bir biçimde anlatıldığı bu şiirlerde ayrıca Endülüs coğrafyasının Müslümanlar tarafından fethedilme sebepleri ve fetihten sonra bölgeye yerleşen Müslüman halkla yerli Hristiyan halk arasındaki ilişkiler son derece güzel bir şekilde anlatılmıştır. el-Gazzal bu şiirlerini Norman kralına elçi olarak gönderildiği görevden dönerken yaklaşık iki ay kaldığı Şint (Saint) Yakup adındaki kasabada yazmıştır. O, Endülüs'te nazım türüyle tarih kitabı yazan ilk tarihçi olarak değerlendirilmektedir.¹³⁰ Fakat maalesef bu didaktik urcuzesi günümüze ulaşmamıştır. Bahsi geçen urcuzede şair Endülüs'ün fethedilme nedenlerini, Müslümanlar ile bölgenin

¹²⁷Suzan, **a.g.m.**, s. 99.

¹²⁸Sakr, **a.g.m.**, s. 155-156.

¹²⁹İbn Dihye, **el-Mutrib min eş'âri ehli'l-Mağrib**, (thk İbrâhîm el-Ebyârî v.dğr.) Beyrut: Dâru'l-İlmi li'l-Cemî, 1955, s. 140-141.

*Araplar tarafından "kasid, remel, recez" diye adlandırılan ve belli konuların işlendiği şiir türlerinden biridir. Recezde işlenen belli başlı konular şu şekilde sıralanabilir: Savaş meydanlarında yapılan karşılıklı atışmalar, meydan okumalar, kadınların savaşçıları coşturmak için söyledikleri teşvik edici sözler, çocuklar için söylenen ninniler ve oyun şarkıları. Recez, Arap halk şiirinin başlangıcı sayılmaktadır. Bkz. Tefik Rüştü Topuzoğlu, "Recez", **TDV İslam Ansiklopedisi**, Cilt 34, İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2007, s. 509.

¹³⁰Sakr, **a.g.m.**, s. 156.

yerli halkı arasındaki olayları, Endülüs emirlerinin adlarını ve sayılarını ayrıntılı olarak işlemiştir.¹³¹

2.1.2. İbn Habîb es-Sülemî

2.1.2.1. Hayatı

İbn Habîb es-Sülemî, Endülüs'te tarih alanında yazılmış olan ve günümüze de ulaşmış olan en eski eserin müellifi olarak bilinmektedir.¹³² Tam adı Ebû Mervân Abdülmelik b. Habîb b. Süleymân es-Sülemî'dir. H. 174 (790) yılında Kurtuba (Cordoba) yakınlarında doğduğu tahmin edilmektedir.¹³³ Dedesi Süleyman Tuleytula (Toledo)'dan Kurtuba'ya göç etmiş, babası Ebû Habîb ve kardeşleri ise Rabad İsyanı* sırasında İlbîre'ye yerleşmişlerdir.¹³⁴

İbn Habîb, ilk gençlik yıllarını İlbîre ve Kurtuba'da geçirmiş ve ilim tahsiline de Kurtuba'da başlamıştır.¹³⁵ Kurtuba'da dönemin önemli âlimlerinden ilim tahsil ettikten sonra doğuya ilim seyahatine çıkan İbn Habîb, Medine'de Mâlikî fıkıhı üzerinde derinleşmiş ve mezhebin önde gelen fıkıhçıları arasına girmiştir. Doğuya yaptığı seyahatin ardından çocukluk ve ilk gençlik yıllarının geçtiği Endülüs'ün İlbîre şehrine dönmüştür. O, Endülüs'e döndüğünde Endülüs'te ilmi anlamda henüz yeterli bir birikim söz konusu değildir. Bu anlamda İbn Habîb doğudan, Endülüs'ün ilmi birikimine ciddi katkılar sağlayacak bir donanıma sahip olarak dönmüştür. İlbîre'ye yerleştikten sonra şöhreti kısa sürede dönemin emîri II. Abdurrahman'a kadar ulaşmıştır. II. Abdurrahman 218 (833) yılında onu Kurtuba'ya davet edip fetva heyetine dâhil etmiştir. Meşhur Kurtuba Camii'nde verdiği dersler dönem Endülüslüleri tarafından yoğun bir ilgiyle

¹³¹Ahmed b. Muhammed Makkarî, *Nefhu't-tîb min gusni'l-Endelusi'r-ratî*, (thk İhsân Abbâs) Beyrut: Dâru Sâdır, 1968, s. 282.

¹³²Özdemir, *a.g.m.*, s. 13; Adıgüzel, *a.g.m.*, s.310.

¹³³Tahsin Görgün, "İbn Habîb es-Sülemî", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt 19, İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1999, s. 510.

*I. Hakem'in tahtta bulunduğu 818 yılında Kurtuba'nın bir mahallesi olan Rabad'da, çoğunluğunu esnafların oluşturduğu bir halk kitlesi ağır vergilere daha fazla dayanamayarak isyan edip saraya yürümüştür. Bunun üzerine I. Hakem, Rabad mahallesinin bir kısmını yaktırmıştır. Evlerinin alevlere teslim olduğunu gören asiler tekrar mahallelerine döndüklerinde Hakem'in askerleri tarafından kılıçtan geçirilmiştir. Ayrıca mahalle üç gün yağmaya maruz kalmış, yağmanın ardından da tamamen yıktırılıp yirmi bin kadar Rabadlı Endülüs'ün dışına sürülmüştür. Rabad isyanından sorumlu tutulan ve aralarında din adamlarının da bulunduğu 72 kişi idam edilmiş ve cesetleri bir süre darağaçlarında bekletilmiştir. Bkz. Mehmet Özdemir, "Endülüs Tecrübesinde Şiddet", *Dini Araştırmalar Dergisi*, Cilt 7, Sayı 20, s. 144.

¹³⁴Sakr, *a.g.m.*, s. 149; Ebû Abdillâh el-Humeydî, *a.g.e.*, s. 282-283.

¹³⁵Angel Gonzalez Palencia, *Historia de la Literatura Arabigo-Espanola*, Hüseyin Mûnis (Arapçaya çev.). Madrid: Coleccion Labor, 1945, s. 193.

takip edilmiştir. İbn habîb, çoğunluğunu İlbîrelilerin ve Kurtubalıların oluşturduğu çok sayıda talebe yetiştirmiştir. Evzâî mezhebinin hüküm sürdüğü Endülüs'te, Mâlikî mezhebinin benimsenmesindeki en büyük pay hiç şüphesiz İbn Habîb'e aittir. 5 Ramazan 238 (18 Şubat 853) tarihinde Kurtuba'da vefat etmiştir.¹³⁶

2.1.2.2. Eserleri

İbn Habîb fikhın yanı sıra nahiv, aruz gibi dil bilimlerine; tarih ilmine, tıbbı ve astrolojiye de hâkimdi ve bu alanlarda eserler telif etmişti.¹³⁷ Muhtelif alanlarda telif ettiği eserler, onun çok yönlü bir âlim olduğunun göstergesidir. Mâlik b. Enes'in yazmış olduğu *Muvatta* adlı eserin önemli bir şerhi sayılan *el-Vâhida* İbn Habîb'in en meşhur eseri sayılmaktadır. Fakat bu çok yönlü âlimin farklı alanlarda telif etmiş olduğu birçok eser maalesef günümüze ulaşamamıştır.¹³⁸

Bodleian Kütüphanesi'nde tek nüshası bulunan *Kitâbü't-Târih* adlı eseri Endülüs'te yazıldığı bilinen ilk tarih kitabıdır. Bu kitabı Jorge Aguade, 1991 yılında İspanyolcaya çevirmiştir. Jorge Aguade'nin yaptığı bu çalışmada İbn Habîb'in talebesi Yûsuf b. Yahyâ el-Megamî'nin aktardığı bilgiler de mevcuttur.¹³⁹ El yazması eserde geçen kitabın adının Türkçe tercümesi şu şekildedir: Dünyanın ilk yaratılışı, gökyüzü, denizler, dağlar, cennet ve cehennem yaratılışı; Âdem ve Havva'nın yaratılışı. İblis ile münasebetleri. Muhammed'e (s.a.v) kadar tüm peygamberler. İndirilen kitaplar, halifeler, Endülüs'ün fethi, dünyanın ömrü ve kıyamete kalan süre.¹⁴⁰ Kitapta her dönem bir bâb olarak ele alınmıştır. Eserde geçen "*İbn Habîb dedi ki...*" gibi ifadeler, kitabın onun bir talebesi tarafından yazıya geçirildiği görüşünü ortaya çıkarmıştır.¹⁴¹

Eser bir dünya tarihi özelliği göstermesi sebebiyle ilk olarak dünyanın yaratılışı ile başlar. Ardından ise peygamberlerin ve peygamber efendimizin hayatı anlatılır. Bunu dört halife dönemi ve Endülüs'ün fethine kadar olan İslam tarihi takip eder. Endülüs'ün

¹³⁶Abdulvahid Zennun Taha, "Endülüs'te Arap Tarih Yazıcılığının Doğuşu", Mustafa Hizmetli(çev.), **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt 39, Sayı 1, 1999, s. 732; Görgün, **a.g.m.**, s. 511; Palencia, **a.g.e.**, s. 193; Ebü Abdillâh el-Humeydî, **a.g.e.**, s. 284.

¹³⁷Adıgüzel, **a.g.m.**, s.310; Sakr, **a.g.m.**, s. 149.

¹³⁸Sakr, **a.g.m.**, s. 149; Görgün, **a.g.m.**, s. 513.

¹³⁹Görgün, **a.g.m.**, s. 513.

¹⁴⁰Palencia, **a.g.e.**, s. 196.

¹⁴¹Adıgüzel, **a.g.m.**, s.311.

zenginlikleri, yeraltı kaynakları, Endülüs'e hâkim olanların hayat hikâyeleri gibi konular da eserde ele alınmıştır.¹⁴²

Eserin bölüm başlıkları ise sırasıyla şu şekildedir: Yerin ve Göğün Yaratılışı, Âdem ve Havva'nın Durumları, Dünyanın Evvelinden Sonuna Kadar Allah'ın Takdirleri, İslamiyetten Önceki Toplumun Durumu ve İnsanlara Gönderilen Peygamberler, Peygamber Efendimiz'in Doğumu ve Hayatı, Mekke'den Medine'ye Hicreti, Endülüs'ün Fethi, Hâkim ve Âlimlerin Âdabı, Mala Olan Rağbet.¹⁴³

Kitâbü't-Târih'in, yazılış şekli bakımından diğer tarih kitaplarından ayrılan önemli noktaları vardır. İbn Habîb'in bu eserinde neredeyse hiçbir kitaptan alıntı yoktur ve verilen bilgilerin kaynakları da mevcut değildir. Fakat buna rağmen İbn Habîb'in eserini kaleme alırken Vâkıdî, İbn Hişâm, İbn İshâk gibi İslam tarihçilerinden faydalandığı anlaşılmaktadır. *Kitâbü't-Târih*, Endülüs İslam Tarihi'nin ilk dönemlerinde yazılmış olması sebebiyle sonraki birçok Endülüslü tarihçi tarafından kaynak eser olarak kullanılmıştır.¹⁴⁴

İbn Habîb'in yazmış olduğu *Kitâbü't-Târih*, önemini Endülüs'te yazılan ilk tarih kitabı olmasından ve Endülüs Müslümanlarının ilk yüzyıllarına ışık tutmasından almaktadır. Eser bu önemine rağmen modern tarihçiler tarafından fazlasıyla eleştirilmiştir. Zira eser, tarihi gerçekliklerle bağdaşması pek mümkün olmayan çokça efsane barındırmaktadır. Bunun yanında hurafeler de eserde kendine ziyadesiyle yer bulmuştur. Müslümanların cinlerin yaşadıkları kaleye saldırmaları, Süleyman'ın sofrasının bulunması gibi gerçekliği olmayan birçok olay tarihi bir olay gibi eserde uzun bir şekilde işlenmiştir.¹⁴⁵ İbn Habîb, eserine dâhil ettiği bu efsane ve hurafelerin çoğunu Leys b. Sa' d (ö. 75/ 791), Abdullah b. Vehb (ö. 197/812) gibi Mısırlı hocalarından dinlemiştir. Mısırlı tarihçiler Endülüs'ü olağandışı bir ülke olarak hayal ettikleri için orada cinlerin ve büyülenmiş kalelerin bulunduğunu, Hz. Süleyman'ın şişe içerisine hapsettiği şeytanların yaşadığını düşünüyorlardı. İşte İbn Habîb'in eserinde bolca bulunan hurafe ve efsaneler kaynağını bu Mısırlı tarihçilerden almaktaydı.¹⁴⁶

¹⁴²Taha, **a.g.m.**, s. 733.

¹⁴³İbn Habîb, *Kitâbü't-tarih*, (thk Jorge Aguade) Madrid, 1991, s. 14–185.

¹⁴⁴Adıgüzel, **a.g.m.**, s.311.

¹⁴⁵Sakr, **a.g.m.**, s. 151.

¹⁴⁶Taha, **a.g.m.**, s. 733.

İbn Habîb'e yöneltilen bu sert eleştirilere bazı araştırmacılar ise karşı çıkmışlardır. Mahmud Ali Mekki bunlardan biridir. Mekki'ye göre İbn Habîb'in eseri tarihi bir eser olmaktan uzak değildir ve Endülüs tarihinin gelişmesi açısından önemli bir kilometre taşıdır. Ayrıca Mekki, eserde geçen hurafe ve efsanelerin tarihi bir değere sahip olmasalar da edebi değerlerinin yüksek olduğunu düşünmektedir. Bu efsane ve hurafeler hem Kastilya edebiyatını hem de Mısır edebiyatını besleyip zenginleştirmiştir.¹⁴⁷

İbn Habîb, Batı'nın dikkatini ancak geçtiğimiz iki yüzyıl içerisinde çekebilmiştir. Michael Casiri, İbn Habîb'le ilgili yaptığı araştırmalara dayanarak onun birçok kitabın müellifi olduğunu aktarmıştır. Onun çok yönlü bir âlim olduğunun farkına ancak 19. yüzyıldan sonra varılmıştır; özellikle İspanyol şarkiyatçılar, hakkında çok fazla araştırmalar yapmışlardır.¹⁴⁸

İbn Habîb'in *Kitâbü't-Târîh* dışında farklı alanlarda yazmış olduğu birçok eseri vardır. Bunlardan en bilineni *el-Vâziha Fi's-Sünen ve'l-Fıkh* adlı fıkıh kitabıdır. Maliki fikhına uygun olarak kaleme alınmış olan eser, mezhebin önemli kaynakları arasında sayılmaktadır. Ayrıca Endülüs'te yazılan ilk tıp kitabı *Muhtasar Fi't-Tıbb (et-Tıbbü'n-Nebevî)* de onun eseridir. İbn Habîb bir başka eseri olan *Kitâbü Edebi'n-Nisâ'da (Kitâbü'l-Gaye ve'n-Nihâye)* kadın ve erkek ilişkilerini Peygamber, sahabe ve âlimlerin sözlerini derleyerek yorumlamıştır. Bunların dışında da müellifin çeşitli konularda yazmış olduğu çok sayıda eserinin olduğu bilinmektedir.¹⁴⁹

2.1.3. Meârik b.Mervân

2.1.3.1. Hayatı

Kaynaklarda adı çok fazla yer almasa da Endülüs'te tarih yazıcılığının öncülerinden biri de Endülüs'ün fethine öncülük eden Emevîlerin İfrîkiye valisi Mûsa b. Nusayr'ın torunlarından olan Meârik b. Mervân'dır. Humeydi, Meârik b. Mervân'ın Endülüs tarihi üzerine bir eser kaleme aldığını belirtse de eser hâlâ bulunabilmiş

¹⁴⁷Sakr, **a.g.m.**, s. 152. (Mahmud A. MAKKY, **Egipto y los Origenes de la Historiografia Arabe-Espanola, Revista del Instituto Egyptios de Estudios Islamicos**, en Madrid, No 5, 1957, ss. 200'den aktarma.)

¹⁴⁸Görgün, **a.g.m.**, s. 512.

¹⁴⁹Görgün, **a.g.m.**, s. 513.

değildir. Bahsi geçen eser, fetih dönemine ve Mûsa b. Nusayr'ın fetih esnasındaki rolüne dair bilgiler içermektedir.¹⁵⁰

2.1.4. Bâkî b. Mahled

2.1.4.1. Hayatı

Künyesi, Ebû Abdurrahmân Bakî b. Mahled b. Yezîd el-Kurtubî'dir. H. 201'de (817) Kurtuba'da doğduğu tahmin edilmektedir. Dedeleri fıkıh âlimi olan Bâkî b. Mahled'in babası II. Abdurrahman döneminde Reyeye kadılığı görevini yürütmüştür. Bâkî b. Mahled ilim tahsil etmek amacıyla doğuya ilki yirmi, ikincisi ise on dört yıl süren seyahate çıkmıştır. Doğuda bulunduğu esnada hac mevsimleri haricinde kalan zamanını ilim merkezleri arasında seyahat ederek geçirmiş, hac mevsiminde ise tekrar Mekke'ye dönmüştür. Birçok güvenilir muhaddisten dersler almıştır. Otuz dört yıllık ilim seyahatinin ardından Endülüs'e dönünce çok sayıda talebesi olmuş ve bu talebeler onun hadis ilminden istifade etmişlerdir. Güvenilir bir muhaddis olan Bâkî b. Mahled aynı zamanda kendine has fikirleri bulunan fakih ve müçtehitti.¹⁵¹ O, henüz Basra'dayken Halîfe b. Hayyât'tan hadis dersi okumuş, onun *Kitâbu't-Tarih ve Kitâb fi't-Tabakât* adlı eserlerini istinsah etmiştir.¹⁵²

Hadis alanındaki bu ününün yanı sıra o, tarih alanında da önemli çalışmalar yapmıştır. Endülüslüleri, Halife b. Hayyât'ın (240/854) önemli bir eseri olan *Târih ve Tabakât* ile tanıştıran odur. İbn Mahled bu eseri sadece Endülüs'e getirmekle yetinmemiş, rivayetlerle eseri zenginleştirmeye devam etmiştir. İbn Mahled, İbn Hayyât'ın eserini ondan ders alanlara nakletmiş ve Endülüs tarihi ile ilgili bazı rivayetler onun sayesinde sonraki tarihçilere ulaşmıştır. Örnek vermek gerekirse, Mûsa b. Nusayr'ın azatlısı Târik'ı Endülüs'e göndermesi, onun Tanca'ya çıkıp orada ülkenin kralı ile savaşıp onu öldürmesi gibi haberler onun vasıtasıyla geleceğe aktarılmıştır.¹⁵³

¹⁵⁰ Taha, **a.g.m.**, s. 734. (el-Humeydî, Cezvetu'l-Muktebes, thk. et-Tancî s. 222'den aktarma.)

¹⁵¹ M. Yaşar Kandemir, "Bakî b. Mahled", **TDV İslam Ansiklopedisi**, Cilt 4, İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1991, s. 541.

¹⁵² Ebû Naim Muhammed Reisuddin, "Bakî b. Mahled el-Kurtubî (201-276/816-889) ve Endülüs'teki Hadis Çalışmalarına Katkısı Murat Gökâl (çev.)", **Dinî Araştırmalar**, Cilt 7, Sayı 21, 2005, s. 324.

¹⁵³ Sakr, **a.g.m.**, s. 155.

2.1.5. Muhammed b. Mûsâ er-Razî

2.1.5.1. Hayatı

Künyesi, Muhammed b. Mûsâ b. Beşir b. Cenad b. Lukayt el-Kinani er-Razi'dir. Mûsâ, Endülüs'te tarih alanının önünü açan önemli isimlerden biridir. Onun tarih alanında bu denli önemli olması hem tarihe olan ilgisinden hem de Endülüs'ün iki önemli tarihçisi olan oğlu Ahmet'i ve onun da oğlu İsa'yı yetiştirmesindedir.¹⁵⁴

864 senesinde yanında önemli ticaret mallarıyla birlikte Endülüs'e gelen Mûsâ, bugün İran sınırları içerisinde yer alan Rey kentinde doğmuştur ve ticaretle uğraşmıştır. Endülüs'e geldikten sonra Emir Muhammed b. Abdurrahman'ın dikkatini çekmiş ve emir onu yakınları arasına dâhil etmiştir. Emir, Kuzey Afrika'daki Ağlebîlerden bir mektup getirmesini de dikkate alarak onu bu devlete elçi olarak göndermiştir. Endülüs'e diğer gelişinde emire doğudan bir cariyeye getirmiş, fakat cariyenin son derece bilgili olmasından bir casus olabileceğini düşünen emir onu kabul etmemiştir. Bunun üzerine Mûsâ, izin isteyip Endülüs'ten ayrılmıştır. Bundan sonra bir müddet Mağrib bölgesini dolaşmış ve burada evlenmiştir. Emir Muhammed öldükten sonra yerine geçen Emir el-Münzir onu tekrar Endülüs'e davet etmiştir. Bu davete icabet eden Mûsâ, Emir el-Münzir'in yanında önemli bir konum elde etmiş ve 889'da emir ölünceye kadar burada kalmıştır. Emir el-Münzir ölünce doğuya gitmek için Kurtuba'dan ayrılmış, fakat hedefine ulaşmadan 890 senesinde İlbîre yolundayken vefat etmiştir. Mûsâ vefat ettiğinde, ileride önemli bir tarihçi olacak olan oğlu Ahmet henüz üç yaşını doldurmamıştı.¹⁵⁵

2.1.5.2. Eserleri

Mûsâ'nın tarih alanındaki durumu biraz tartışmalıdır. Bazı araştırmacılar onun tarih alanında hiçbir yetkinliğinin olmadığını savunurken, bir kısım araştırmacılar da onun tarih konusunda bilgi sahibi olduğunu ve hatta *Kitâbu'r-Ra'yât* isimli bir eserinin olduğunu söylemektedir. Bahsi geçen bu eserde Endülüs'te savaşan kabileler ve bu kabilelerin sancakları hakkında bilgiler verilmektedir. Bunlara ilave olarak eserde Endülüs'ün fethi ve fetihle Mûsâ b. Nusayr ile Endülüs'e giren Arap kabilelerin fetih planları, fethedilen toprakların askerler arasında taksim edilmesi, cizye ödemek

¹⁵⁴Sakr, **a.g.m.**, s. 157.

¹⁵⁵Taha, **a.g.m.**, s. 739.

karşılığında dinleri üzere kalmak isteyen yerli halka karşı yapılan muameleler ayrıntılı olarak işlenmektedir.¹⁵⁶

2.1.6. İbn Alkame

2.1.6.1. Hayatı

Künyesi, Temmâm b. Âmir b. Ahmed b. Galib b. Temmâm b. Alkame es-Sekafi'dir. 800 yılında doğduğu tahmin edilmektedir. Dedesi, I. Abdurrahman döneminde hâcplik yapmıştır. Kendisi ise üç Emevi emirine vezirlik yapmıştır. Bunlar: I. Muhammed (852-886), Münzir (886-888) ve Abdullah'tır (888-912).¹⁵⁷

İbn Alkame, hicrî 283 yılının Cemâziyelâhir ayında (Temmuz 896) vefat etmiştir. Önemli bir devlet adamı olan İbn Alkame, devlet adamlığından ziyade edebi kişiliğiyle nam salmıştır. Onun recez türünde yazdığı şiirler döneminde bir hayli ilgi görmüştür.¹⁵⁸

2.1.6.2. Eserleri

İbn Alkame'nin, Endülüs'ün Müslümanlar tarafından fethedilmesinden, Abdurrahman b. el-Hakem dönemine kadar olan Endülüs tarihini işlediği recez türünde kaleme alınmış bir eseri mevcuttur. Fakat maalesef, İbn Habîb'in *Kitâbü't-Târîh* adlı eseriyle aynı kıymette olan bu eser kayıptır.¹⁵⁹

2.2. 10. YÜZYIL ENDÜLÜS TARİHÇİLERİ

2.2.1. İbn Abdirabbih

2.2.1.1. Hayatı

Künyesi Ebû Ömer Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Abdirabbih b. Habîb el-Kurtubî el-Endelüsî olan İbn Abdürabbih, hicrî 246 yılının Ramazan ayının 10'uncu gününde Kurtuba'da doğmuştur (28 Kasım 860). Kardeşi Ebû Bekir Yahyâ, Endülüs'ün önemli muhaddis ve fakihlerindendi ve muhtemeldir ki İbn Abdirabbih ilk eğitimini ondan almıştı. Doğudaki ilim merkezlerine gitmeden ilim öğrenmenin mümkün olmadığı görüşünün hâkim olduğu bir dönemde o Endülüs'te kalmış ve Bakî b. Mahled, Muhammed b. Abdüsselâm el-Huşenî ve Muhammed b. Vaddâh gibi büyük âlimlerden

¹⁵⁶Taha, **a.g.m.**, s. 740.

¹⁵⁷Mehmet Aykaç, "İbn Alkame", **TDV İslam Ansiklopedisi**, Cilt 19, İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1999, s. 306; Sakr, **a.g.m.**, s. 156.

¹⁵⁸Aykaç, **a.g.m.**, s. 306.

¹⁵⁹Sakr, **a.g.m.**, s. 157.

dersler almıştır. İlim tahsilini bitirdikten sonra fıkıh ve hadis alanında dersler vermeye başlayan İbn Abdirabbih; bir taraftan da şiir, edebiyat ve mûsikiyle ilgilenmiştir. Şiir konusundaki başarısını, devletin ileri gelenleri için şiir yazmakta kullanmış ve bu sayede rahat bir yaşam sürmüştür. Kurtuba'da önemli kişilerin köşklerinde tertip edilen meclislerde kendisine sürekli bir yer bulmuştur. Ömrünün sonlarına doğru felç geçirmiştir ve 18 Cemâziyelevvel 328'de (1 Mart 940) doğduğu şehir Kurtuba'da hayata gözlerini yummuştur.¹⁶⁰

İbn Abdirabbih hem iyi bir şair hem de iyi bir yazar olarak ün salmıştır. Kullandığı ibarelerin açıklığı, üslubunun inceliği, cümleler arasındaki uyum ve yabancı kelimelere başvurmaması eserlerinin dikkat çeken özelliklerindedir. Yapmacılıktan ve süsten uzak bir şekilde eserlerini meydana getirmiştir. Şiirleri, önemli isimlerin beğenisini kazanmıştır. Onun bir diğer uğraş alanı ise şal ve atkı yapımıydı. Hatta şal yapma sanatını ilk geliştirenin o olduğu söylenir.¹⁶¹

2.2.1.2. Eserleri

el-İkdül-Ferîd, adlı eseri ona büyük bir şöhret kazandırmıştır. Edebiyat, siyaset tarih, ahlak, mizah, nükte ve musiki gibi çok farklı alanlarda bilgi veren eser, aynı zamanda bir edebiyat ve kültür tarihi olarak da değerlendirilebilir.¹⁶² İbn Abdirabbih, kitabına uzun bir mukaddime ile başlamıştır ve bu mukaddime, yazmış olduğu eserin kendinden öncekilerden ayrılan özelliklerini anlatmıştır. Yine bu uzun mukaddime, eserine “*eşsiz gerdanlık*” anlamına gelen *el-İkdül-Ferîd* adını verdiğini ifade etmiştir. Fakat yeni yapılan bazı araştırmalarda, eserin orijinal adının sadece *el-İkd* olduğu, *el-ferîd* sıfatının sonradan eklendiği ileri sürülmektedir.¹⁶³ İbn Abdirabbih'in bu eseri yirmi beş bölümden oluşmaktadır ve müellif bu eserini yirmi beş mücevherden meydana gelen bir gerdanlığa benzetmiştir. Her bir bölüme de bir mücevher ismi vermiştir. Eserin asıl amacı İslâm dünyasının diğer bölgelerindeki haberleri ve bilgileri Endülüs'e aktarmaktır. Bunun yanında eserin tarihi bir önem taşıyan özelliği ise, I. Abdurrahman ve III. Abdurrahman arasındaki Endülüs tarihini anlatan bir bölümünün

¹⁶⁰Mustafa Muhammed eş-Şek'a, “İbn Abdürabbih”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, Cilt 19, İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1999, s. 281.

¹⁶¹Ahmed bin Muhammed bin Abdirabbih el Endülisi, **Tabaiunnisa**, (nşr. Muhammed İbrahim Selim) Kahire: Mektebetul Kur'an, 1985, (neşreden giriş) s. 9.

¹⁶²İbn Abdirabbih, **el-İkdü'l-Ferid (Kültürel İnciler 1,2,3)**, (çev. Musa Kazım Yılmaz), Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2021; Özdemir, **a.g.m.**, s. 29.

¹⁶³eş-Şek'a, **a.g.m.**, s. 282; İbn Abdirabbih, **a.g.e.**, s. 17-22.

olmasıdır. Eser, Endülüs tarihinin yanında Endülüs'teki sosyal yaşama dair de birçok bilgi barındırmaktadır. Yine Abdirabbih, hem kendisinden hem de başka şairlerden çok sayıda şiir nakletmiştir.¹⁶⁴

el-İkdül-Ferîd'de müstensihlerin yapmış oldukları ilavelerden kaynaklı bazı hatalar ve hurafeler bulunmaktadır. Örnek vermek gerekirse, eserin bir yerinde Halife Muâviye'nin vefatı esnasında oğlu Yezîd'in yanında olduğu söylenmekte, fakat eserin bir başka yerinde aksi iddia edilmektedir. Yine İbn Abdirabbih'in vefatından sonra yaşamış olan Abbâsî halifelerinin hayatları hakkında bilgiler verilmesi de müstensihlerin yapmış olduğu eklemelerden kaynaklanmaktadır. 190 yaşında bir kişinin dişlerinin ve saçlarının tekrardan çıktığının ve gençleştiğinin anlatıldığı bölüm de bir hurafe olarak eserde yer almaktadır.¹⁶⁵

İbn Abdirabbih'in bugüne ulaşan bazı şiirleri Endülüs şiirinin en güzel örnekleri arasında sayılmaktadır. II. Hakem'in talimatıyla derlemiş olduğu hacimli bir divanın olduğu bilinmekteyse de bu eser maalesef günümüze ulaşamamıştır. Bazı rivayetlerde bu divanın yirmi cüzden fazla olduğu belirtilmektedir. İbn Abdirabbih; hiciv, mersiye ve methiye tarzı şiirler yazmasının yanı sıra dini ve ahlâkî konuları işleyen şiirler de kaleme almıştır. Onun şiirleri adeta bir darbimesel olmuştur. Birçok ünlü şair yazmış olduğu şiirlerden ötürü onu takdir etmiş ve onu kendilerine örnek almıştır. Bugüne ulaşan şiirleri, Muhammed Altuncî tarafından *Dîvânü İbn Abdirabbih* adıyla 1977 yılında Dımaşk'ta neşredilmiştir.¹⁶⁶ Bu divan içerisinde yer alan urcuzeler Endülüs tarihi açısından son derece önemlidir. Toplam 444 beyitten oluşan bu urcuzelerde Halife III. Abdurrahman'ın yapmış olduğu savaşlar ve onun başarıları ele alınmaktadır. Urcuzelerde ele alınan olaylar 913 ve 932 yılları arasında meydana gelmiş olup şairin bizzat tanık olduğu olaylardır. Şairin urcuze yazdığı yılda meydana gelen olayların yoğunluğuna göre beyitlerin sayısı değişmektedir. Şair kimi yıllar için üç-beş beyti yeterli görmüşken kimi yıllar için kırk-kırk beş beyit yazmıştır.¹⁶⁷

İbn Abdirabbih'in yazmış olduğu urcuzeden bir bölüm şu şekildedir:

¹⁶⁴Özdemir, **a.g.m.**, s. 29.

¹⁶⁵eş-Şek'a, **a.g.m.**, s. 282.

¹⁶⁶eş-Şek'a, **a.g.m.**, s. 281.

¹⁶⁷Faruk Çiftçi, "Urcûzeler ve İbn 'Abdirabbih'in Tarihî Urcûzesi: Bir İslâm Tarih Yazım Türü Örneği", **KSÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Sayı 16, 2010, s. 11.

“Domuz, ondan (Halifeden) başka sığınılacak bir yer kalmadığını anladı.

Bu yüzden imama bağlılığını ve pişmanlığını yazdı (belirtti).

(Böylece) Allah, fitne ateşini söndürdü ve insanlar barış içinde birlik oldular.

Ve kurt kuzuyla otladı, zira savaş sona ermişti.”¹⁶⁸

İbn Abdirabbih bu beyitlerde Hicrî 303 yılında meydana gelen olaylardan bahsetmektedir. Beyitlerde III. Abdurrahman’a karşı çıkanlar domuzla benzetilerek eleştirilmekte ve onun otoritesini sağlamlaştırmasıyla birlikte Endülüs coğrafyasında bir sükûnet döneminin başladığı veciz bir şekilde ifade edilmektedir.¹⁶⁹

İbn Abdirabbih Hicrî 305 yılında meydana gelen olayları yirmi iki beyite sığdırmış ve her yılı anlatmayı bir seferle başlattığı gibi bu yılı anlatmayı da bir seferle başlamıştır:

“Sonra (üç yüz) beşinci yılda sefer, Sevadın şer ittifakı oluşturmuş torunlarına karşı yapılmıştır.

Taşkınlık yapıp, haddi aşır, anlaşmayı ve ahdini bozduğunda,

Merkezi otoriteye (sultana) karşı şiddet, husumet ve kötü düşüncesiyle savaş açtığında,

Doğru yoldan sapıp yanlışla düştüğü zaman, (Halife) komutan Kuraşî’yi onun üzerine gönderdi.

Ordusunu komutan Bedr ile güçlendirdi, (bu) teki çiftle(yerek) (güçlendir)mek gibiydi.

(Düşmanı) süvari ve piyadelerle çepeçevre kuşattı ve hızla savaşa girişti.

Hemen piyadeler, okçular ve süvariler savaşa tutuştular.

Bedr’in kuşatması devam ediyor, savaş ısrarla sürüyordu,

Köpek (düşman komutanı), düşüncesizce, boğazı ve nefesi daralmış bir biçimde savaşa daldı.

¹⁶⁸İbn Abdirabbih, *Dîvânü İbn Abdirabbih*, (nşr. Muhammed Altuncî) Beyrut: 1993, s. 181; Çiftçi, *a.g.m.*, s.14.

¹⁶⁹Çiftçi, *a.g.m.*, s.14.

Arkadaşları onun sancağının altından kaçtılar ve onun emrinin hilafına kapıları açtılar.

Ve o, deve üzerinde kadınların bindiği mahfedeyken ordu şehre saldırdı,

Aşağılanmış ve küçülmüş bir şekilde esareti kabul etmişken,

Hacip, krallığın tacını çıkarıp aldı ve onu elleri bağlanarak ölüme gönderdi.

Ve bu yıl, Müslümanlar arasında Ebu'l-Abbas'ın felaketi zuhur etti.

Kahramanların en kahramanı, soyluların en soylusu komutan (Ebul'l-Abbas) savaşa katılmış,

Çarpışma anında savaşı bitirecek tarzda savaş tecrübesi olmayan kişilerle yola çıkmıştı.

Beraberindekiler sarayda (hacibin yanında) yer almış harbi bilmeyen, savaşçı olmayan askerlerdi.

Kentlerden gelen düzensiz kalabalıklar (bu birliğe) katılmıştı, bilgi ve sezgiyi yitirmiş hâlde.

Bu esnada düşman ne uzak ne yakın iken üzerine hızla saldırdılar.

Katı kalpli insanlar, onu ihmal ettiler ve köpekler gibi havlayarak onu yalnız bıraktılar.

Canlarını yaratan için veren bu salih insanlar arasında komutan şehid edildi.

Kaçmadan, savaş alanını terk etmeden, sadece düşmana şiddetli bir saldırı gerçekleştirmek isteyen.”¹⁷⁰

Örnek olarak verdiğimiz urcuzelerde de görülmektedir ki İbn Abdірabbih'in yazmış olduğu bu beyitler hem İslam tarihi hem de Endülüs tarihi açısından son derece önemlidir. O, kaleme almış olduğu bu beyitlerde sadece siyasi ve askeri olaylara değinmekle yetinmemiş, aynı zamanda dönemin toplumsal olaylarına da şiirlerinde yer açmıştır.

İbn Abdірabbih'in hayatı, sanatçı kişiliği ve meşhur eseri *el-İkdül-Ferîd* hakkında çok sayıda çalışma yapılmıştır. Cebrâil Süleyman Cebbûr'un Beyrut'ta 1979 yılında ikinci baskısı yapılan *İbn Abdірabbih ve İkdüh* adlı eseri bu çalışmalardan biridir. Bir

¹⁷⁰İbn Abdірabbih, **a.g.e.**, s. 182-183; Çiftçi, **a.g.m.**, s.14-15-16.

başka çalışma ise Ali İbrâhim Ebû Zeyd tarafından 1986 yılında Kahire’de yayımlanmıştır ve *el-Mümahhisât Fî Şi’ri İbn Abdirabbih el-Endelüsî* adını taşımaktadır. 1983 yılında Berlin’de yayımlanan *Quellenuntersuchungen zum Kitab al-Iqd al-farîd des Andalusiers Ibn Abdrabbih* adlı çalışma ise W. Werkmeister’e tarafından neşredilmiştir.¹⁷¹

2.2.2. Abdullah b. Hukeym

2.2.2.1. Hayatı

Hayatı hakkında kaynaklarda yeterli bilgi mevcut değildir. Künyesi, Ebu Muhammed Abdullah b. Ubeydullah el-Ezdi’dir. 952 senesinde vefat ettiği tahmin edilmektedir. *Ensabu'd-Dahilîn ile'l-Endelüs mine'l-Arab ve Gayrihim* adında bir eser kaleme aldığı ve bu eseri dönemin Emevî Halifesi Abdurrahman b. Muhammed en-Nâsır-Lidînillâh’a ithaf ettiği bilinmektedir. Fakat Endülüs’te kaleme alınan diğer birçok eser gibi o da kayıptır. Abdullah b. Hukeym, bu eserinde Endülüs’te hilafet makamına oturanları, soylarını; Kureyş’i ve Kureyş dışında Endülüs’e gelip yerleşen Arap ve Berberi kabilelerini anlatmıştır.¹⁷²

2.2.3. Muhammed b. Hâris el-Huşenî

2.2.3.1. Hayatı

Künyesi, Ebû Abdillâh Muhammed b. Hâris b. Esed el-Huşenî el-Kayrevânî’dir. Kayrevan’da dünyaya gelmiştir. Öğrenimine Kayrevan’da başlayan Huşenî’nin burada hocalığını Ahmed b. Nasr el-Hevvârî, Ahmed b. Ziyâd ve İbnü’l-Lebbâd gibi hocalar yapmıştır. Huşenî genç yaşlarda Kayrevan’dan ayrılmıştır ve Kurtuba’ya gelmiştir. Endülüs’ün birçok şehrini dolaştıktan sonra Kurtuba’ya yerleşmiş ve burada Kâsım b. Asbağ, İbn Ubâde er-Ruaynî ve İbn Lübâbe’den dersler almıştır. II. Hakem onu Beccâne’de kadılık görevine getirmiştir. Hicri 13 Safer 361 (5 Aralık 971) tarihinde Kurtuba’da vefat etmiştir.¹⁷³

¹⁷¹eş-Şek’a, **a.g.m.**, s. 282.

¹⁷²Taha, **a.g.m.**, s. 735.

¹⁷³Ahmet Özel, “Huşenî, Muhammed b. Hâris”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, Cilt 18, İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1998, s. 421.

2.2.3.2. Eserleri

Huŕenî, pek çok alanla ilgilenmesine rağmen en çok hadis ve fıkıh üzerinde durmuştur. Kaynaklarda onun birçok eserinin olduğu rivayet edilmektedir. Bunlardan iki tanesi günümüze ulaşmıştır ve bunlar tarih açısından da son derece önemli eserlerdir. Birincisi *Ahbaru'l Kudat bi'l-Endelüs*'tür. Kurtuba'da görev yapan kadıların hayatlarının işlendiği eserde ayrıca dönem Kurtuba'sının sosyal hayatından da son derece gerçekçi görüntüler sunulmuştur. *Ahbaru'l Kudat bi'l-Endelüs*, 1914 yılında İspanyolca tercümesiyle birlikte Julian Ribera tarafından *Historia de los Jueces de Cordoba* adıyla Madrid'de yayımlanmıştır. 1966'da ise *Kudatul Kurtuba* adıyla bir kez daha yayımlanmıştır.¹⁷⁴

Diğer önemli eseri ise *Ahbâru'l-Fukahâ ve'l-Muhaddisîn*'dir. Bu eserde de Huŕenî, Endülüs'te yaşamış olan 527 muhaddis ve fakihin biyografilerine yer vermiştir.¹⁷⁵ Huŕenî bu eserinde de dönemin sosyal yaşantısına ışık tutarak yaşadığı dönemin Endülüs'ünün anlaşılmasına yardımcı olmuştur. Ayrıca bu eserde Endülüs'e yerleşen ilk Müslümanlar hakkında da faydalı bilgiler verilmektedir. *Ahbâru'l-Fukahâ ve'l-Muhaddisîn*, Rabat'taki kraliyet kütüphanesinde bulunmaktadır.¹⁷⁶

2.2.4. İbnü'l-Kûtıyye

2.2.4.1. Hayatı

Künyesi, Ebû Bekr Muhammed b. Ömer b. Abdilazîz b. İbrâhîm el-Endelüsî el-İşbîlî el-Kurtubî'dir. Kurtuba'da doğmuştur, doğum tarihi hakkında net bir bilgi mevcut olmamakla birlikte hicri ikinci yüzyılın son çeyreğinde doğduğu kesindir. Ayrıca çok uzun yaşadığı da bilinmektedir. Anne tarafından soyu Gotlara dayanmaktadır. Annesi son Got Kralı Münd b. Gaytaşa'nın (Witiza) kızı olan Sare binti el-Munzir bin Gaytaşa'dır.¹⁷⁷

İşbîliye'ye babasının buraya kadı olarak görevlendirilmesinden dolayı yerleştiği tahmin edilmektedir. Fakat ne zaman İşbîliye'ye yerleştiği bilinmemekle birlikte erken

¹⁷⁴Taha, **a.g.m.**, s. 736.

¹⁷⁵Özdemir, **a.g.m.**, s. 21.

¹⁷⁶Taha, **a.g.m.**, s. 736.

¹⁷⁷İbnü'l Kûtıyye, **Târîhu İftitâhi'l-Endelüs**, (nşr. İbrâhîm el-Ebyârî) Kahire: Dar el Kitab el Mısri, 1989, neşreden giriş, s. 7-8; Günel Fuat, "İbnü'l Kûtıyye", **TDV İslam Ansiklopedisi**, Cilt 19, İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2000, s. 117; Ebû Abdillâh el-Humeydî, **a.g.e.**, s. 71; İbn Hayr, **a.g.e.**, s. 349.

yaşlarında yerleşmediği kesindir. Çünkü Kurtuba’da uzun bir süre ilim tahsil etmiş ve burada belli bir seviyeye ulaşmıştır. Kurtuba’da başladığı tahsiline İşbîliye’de devam etmiştir. O, hem bir fıkıh âlimi hem Arapça uzmanı hem de edebiyat hocası olarak tanınmıştır. Bunların yanında atasözlerine ve yabancı kelimelere yatkınlığı vardı ve bunları ezberledi. Şiir konusunda da son derece yetkindi. Dil bilgisinde ileri derecede ilme sahip olan İbnü’l Kûtıyye bu alanda da dersler vermiştir. Endülüs tarihini; yöneticilerin, fıkıh âlimlerinin ve şairlerin hayatlarını ezbere bildiği de rivayet edilmektedir.¹⁷⁸

İbnü’l-Kûtıyye ilim ehli bir ailede yetişmiştir. Babası Ebû Hafs Ömer b. Abdülaziz yaşadığı dönemin hem önemli bir ilim adamı hem de şairiydi. Babası bu yüksek ilminden ötürü Halife III. Abdurrahman tarafından önce İstice’ye daha sonra ise İşbiliye’ye kadı olarak atanmıştır. İşte İbnü’l-Kûtıyye hem böylesi bir ailede yetişmiş olmanın verdiği kolaylıktan hem de uzun bir ömür yaşamış olmasından dolayı birçok ilim ehli insanla görüşmüş, dersler almış ve kendini yetiştirmiştir. Ayrıca kendisinden sonra gelenler de onun ilminden istifade etmişlerdir.¹⁷⁹

2.2.4.2. Eserleri

Târîhu İftitâhi’l-Endelüs, İbnü’l-Kûtıyye’nin tarihle ilgili yazdığı eseridir. Eser, bazı kaynaklarda Belâzuri’nin yazmış olduğu *Fütûhu’l-Büldân*’dan sonra Endülüs tarihi ile ilgili en eski kaynak olarak kabul edilmektedir. Eserde, fetihten Emîr Abdullah b. Muhammed b. Abdurrahman döneminin sonuna kadar yaşanan olaylar anlatılmaktadır. İbnü’l-Kûtıyye’nin bu eserinde objektif olmaktan uzak olduğu konusunda birçok araştırmacı hemfikiridir. Zira o, eserinde kendi soyu olan Gotlara ağırlık vermekte ve Arap yöneticilere karşı Got krallarını övmektedir. Birçok araştırmacı bu eseri İbnü’l-Kûtıyye’nin kendisinin kaleme almadığını, derslerine katılan talebelerinden birinin ondan dinlediği tarihi havadisleri yazıya geçirerek bu eseri oluşturduğunu savunmaktadır.¹⁸⁰

Bu eser doğrudan Endülüs coğrafyasının İslam orduları tarafından fethini ve Endülüs’ün tarihini konu alması hasebiyle oldukça önemlidir. Bundan dolayı İbnü’l-

¹⁷⁸İbnü’l Kûtıyye, **a.g.e.**, s.8; Ebû Abdillâh el-Humeydî, **a.g.e.**, s. 71.

¹⁷⁹Ramazan Önal, “İbnü’l Kûtıyye ve Endülüs Tarihine Dair Yazdığı *Târîhu iftitâhi’l-Endelüs* İsimli Eseri”, **Tokat İlmîyat Dergisi**, Cilt 10, Sayı 1, s. 199.

¹⁸⁰Fuat, **a.g.m.**, s. 118; Taha, **a.g.m.**, s. 737.

Kûtıyye'nin yazmış olduğu bu kıymetli eser kendisinden önce kaleme alınan bu tarz eserlerin eksikliklerini gidermiştir. Ayrıca bu eser Endülüs tarih yazıcılığı açısından da ilk ciddi çalışma olarak değerlendirilmektedir.¹⁸¹

Eser içerik bakımından oldukça hacimlidir. Endülüs coğrafyasının Müslümanlar tarafından fethedilmeden önceki sosyal ve politik şartları, bölgede yaşayan son hükümdar ve ailesi hakkında bilgiler, Mûsa b. Nusayr'ı bölgenin fethine iten sebepler sıralanmıştır. Ardından da fetih detaylı bir şekilde ele alınmıştır.¹⁸²

Eseri kıymetli kılan bir diğer yönü ise fetihden sonraki erken dönem Endülüs tarihi ile ilgili önemli bilgilere yer vermesidir. Halife Velid b. Abdülmelik'in elçisinin fetihden sonra buraya gelip Mûsa ve Târik'ı hilafet merkezine çağırması, Endülüs'e yönetici olarak Mûsa'nın oğlu Abdülaziz'in bırakılması, merkez olarak İşbîliye'nin seçilmesi gibi önemli bilgiler eserde yer almaktadır.¹⁸³

Târîhu İftitâhi'l-Endelüs'te siyasi olayların yanı sıra coğrafyadaki sosyal yaşam, doğal afetler ve kıtlık gibi bilgiler de yer almıştır. Bununla birlikte Endülüs'teki imar faaliyetlerine de değinen müellif, II. Abdurrahman'ın Kurtuba Camii'ne eklemeler yaptırdığını ve İşbîliye'de bir cami inşa ettirdiğini eserinde anlatmıştır. Yine II. Abdurrahman döneminde, Hicrî 230 yılında şehre Vikinklerin saldırdığı ve bu saldırının ardından şehrin surlarının güçlendirildiği İbnü'l-Kûtıyye'nin eserinde işlenmiştir.¹⁸⁴

1868 yılında Julian Ribera Tarrago *Târîhu İftitâhi'l-Endelüs*'ün metnini, 1926'da ise İspanyolca çevirisini Madrid'de yayımlamıştır. Octave Houdas ise 1889'da Fransızca tercümesini yayımlamıştır. Arapça baskılarını ise Abdullah Enîs et-Tabbâ 1957'de Beyrut'ta, İbrâhim el-Ebyârî 1982'de Kahire'de ve İsmâil el-Arabî ise 1989'da Cezayir'de yayımlamıştır.¹⁸⁵

İbnü'l-Kûtıyye'nin diğer eserleri ise şunlardır: *el-Ef'âl*, *Şerhu Sadri Edebi'l-Küttâb* ve *el-Maksûr ve'l-Memdûd*. *el-Ef'âl* fiilleri inceleyen bir eserdir ve bu konuda yazılmış olan eserlerin en eskilerindendir. Eseri Ignazio Guidi, *Il Libro dei verbi di Ibn al Kutıyyah* adıyla yayımlamıştır. *Şerhu Sadri Edebi'l-küttâb*, İbn Kuteybe'nin *Edebü'l-*

¹⁸¹Önal, **a.g.m.**, s. 209.

¹⁸²İbnü'l Kûtıyye, **a.g.e.**, s.29-40.

¹⁸³İbnü'l Kûtıyye, **a.g.e.**, s.36; Önal, **a.g.m.**, s. 211.

¹⁸⁴İbnü'l Kûtıyye, **a.g.e.**, s.78-100.

¹⁸⁵Fuat, **a.g.m.**, s. 118; Taha, **a.g.m.**, s. 737.

Kâtib adlı eserinin giriş bölümüne düşülmüş bir şerhtir. *el-Maksûr ve'l-Memdûd* ise Arapçadaki maksûr ve memdûd isimler hakkında bir incelemedir.¹⁸⁶

2.2.5. Ahmed er-Râzî

2.2.5.1. Hayatı

Hicri 274 yılının Zilhicce ayının on ikinci gününde (26 Nisan 888) doğan Ahmed b. Muhammed b. Mûsâ er-Râzî'nin¹⁸⁷ babası Muhammed b. Mûsâ er-Razî, İran'ın Rey şehrinden olup I. Muhammed döneminde Endülüs'e gelip yerleşmiştir. Kısa sürede hükümdarın teveccühünü kazanmış, hem ilimle hem de ticaretle uğraşmıştır.¹⁸⁸

Ahmed er-Râzî'nin hayatı hakkında kaynaklarda yeterli bilgi ne yazık ki mevcut değildir. Buna rağmen oğlu Îsâ'nın haber verdiğine göre Ahmed er-Râzî, babası Muhammed b. Mûsâ er-Razî'nin ölümünden üç yıl önce İlbîre şehrinde doğmuştur. Ahmed er-Râzî küçük yaştan itibaren ilim tahsiline başlamış, ilk başlarda edebiyata ilgi duysa da bu ilgi zamanla tarihe kaymıştır. Kasım b. Esbağ, Ahmed b. Halid gibi Kurtuba'nın önemli muhaddislerinden ders almıştır.¹⁸⁹

Râzî'den iktibas yapan müelliflerin eserleri incelendiğinde, onun vermiş olduğu bilgilerin ne kadar önemli olduğu ortaya çıkmaktadır. Râzî, kendi yaşadığı döneme kadar olan Endülüs tarihini çok fazla kaynaktan araştırıp eserini bu şekilde oluşturmuştur. Endülüs'ün fethiyle ilgili Doğuda anlatılan haberleri de eserine dâhil etmesi, Endülüslü tarihçilerin Doğulu tarihçilerden kopuk olmadıklarının bir göstergesidir. Yine aynı şekilde doğulu tarihçiler de Endülüslü tarihçilerden kopuk değillerdi.¹⁹⁰

Râzî, aktardığı bilgiler hususunda son derece özenli davranmıştır. Öyle ki o, eserinde yer verdiği önemli olayları gün, ay ve yıl şeklinde tarihlendirecek kadar titizdi. Târik b. Ziyâd komutasındaki İslam orduları Endülüs topraklarına çıktıkları zaman ilk olarak Gotların kralı Roderik'in ordusuyla çarpışmışlar ve savaşta kesin bir zafer elde etmişlerdi. İşte bu savaşın tarihini Râzî, Hicrî 28 Ramazan 92 (19 Temmuz 711) olarak

¹⁸⁶Fuat, **a.g.m.**, s. 118.

¹⁸⁷Taha, **a.g.m.**, s. 741.

¹⁸⁸Mehmet Özdemir, "Râzî, Ahmed b. Muhammed", **TDV İslam Ansiklopedisi**, Cilt 34, İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2007, s. 478; İbnü'l Ebbar, **a.g.e.**, s. 670.

¹⁸⁹Taha, **a.g.m.**, s. 741; Ebû Abdillâh el-Humeydî, **a.g.e.**, s. 104; Ahmed b. Yahyâ ed-Dabbî, **a.g.e.**, s. 151.

¹⁹⁰Taha, **a.g.m.**, s. 744; Ahmed b. Yahyâ ed-Dabbî, **a.g.e.**, s. 151.

aktarmıştır. Ayrıca savaşın da 8 gün sürdüğünü haber vermiştir. Yine Râzî, Mûsâ b. Nusayr'ın Endülüs'e çıkışını da Hicrî 93 Recep (Nisan 712) olarak aktarmıştır.¹⁹¹

Râzî'nin tarih anlayışı, olayları kuru kuru anlatıp geçmekten ibaret değildir. O, anlattığı dönemde medeni anlamda yapılan atılımlar hakkında da bilgiler sunmaktadır. Örnek vermek gerekirse onun eserlerinde önemli tarihi olayların yanı sıra Rusafe yazlık sarayının yapımı, Kurtuba Ulu Camisinin genişletilmesi gibi bayındırlık faaliyetleri de yer almaktadır. Anlattığı dönemdeki hayatın yansımaları onun eserlerinde bolca yer almaktadır. Râzî sadece emirlerden bahsetmemiş, diğer devlet görevlilerini ve emirin bu görevlilere karşı tutumunu da eserlerinde işlemiştir. Ayrıca Kurtuba halkından savaşa katılacak gönüllülerin nasıl çağrıldığı, emirin ayaklanmalar karşısındaki tutumu, diğer devletlerle ilişkiler de onun ele aldığı konular arasındadır.¹⁹²

Râzî, tarihi bilgilerin sadece bir aktarıcısı değildir. O, bazen anlattığı olayları değerlendirir ve sebep-sonuç bağlamında kendi görüşlerini ortaya koyardı. Berberîler ve Araplar arasındaki uzun yıllar devam eden mücadelenin kaynağında ona göre Arapların zamanla Endülüs'teki konumlarının değişmesi vardır. Araplar bu konum değişikliğinin ardından Berberîlere karşı sert bir tavır takınmışlardır. Bu, onun olayları sebep-sonuç bağlamında değerlendirmesine bir örnektir.¹⁹³

2.2.5.2. Eserleri

Râzî'nin eserleri incelendiğinde, onun tarih yazıcılığı konusunda öne çıktığı görülür. Râzî öylesine derin bir tarih ve coğrafya bilgisine sahiptir ki yaşadığı memleketin tarihinde, İslam öncesi de dâhil, neredeyse anlatılmadık olay bırakmamıştır. Yine bu beldelerin coğrafyalarını da en ince ayrıntısına kadar ele almıştır. Fakat bu büyük ilim adamının bunca eserinden hiçbiri ne yazık ki günümüze ulaşma şansına sahip olmamıştır.¹⁹⁴

Ahmed er-Râzî, Endülüs'te yetişen ilk profesyonel tarihçi ve coğrafyacı olarak kabul görmektedir. O, kaleme almış olduğu tarih kitabı *Ahbâru Mülûki'l-Endelüs* ile Endülüs İslam coğrafyasında bölgesel tarih yazımının kurallarını belirleyen ilk kişi olmuştur. Râzî, yazmış olduğu bu tarih kitabında ravilerden ve yaşlılardan gelen

¹⁹¹Taha, **a.g.m.**, s. 745.

¹⁹²Taha, **a.g.m.**, s. 746.

¹⁹³Taha, **a.g.m.**, s. 747.

¹⁹⁴Taha, **a.g.m.**, s. 742.

haberleri tarih yazımına uygun ve bir bütün oluşturacak şekilde bir araya getirmiştir. Eseri daha önce yazılan tarih kitaplarından ayıran bir diğer yönü ise, İber Yarımadası'nın coğrafyası ile ilgili bir mukaddime barındırması ve bölgenin eski hâkimlerinden olan Roma ve Vizigot dönemlerine değinmesidir. İbn Habîb de dâhil olmak üzere evvelki Endülüs tarihçilerinin hiçbiri Endülüs coğrafyası ya da bu coğrafyanın eski hâkimleri hakkında bilgi vermemişlerdir. Müellif eserinde bölge coğrafyası hakkında bilgiler veren mukaddimenin ardından Roma ve Vizigot dönemlerini ele alınmıştır. Daha sonra ise eserini kaleme almayı bitirdiği zamana kadarki Endülüs tarihini ele almıştır. Emirlerden bahsederken onların dönemindeki iç ve dış olayları, emirin hâcip ve vezirlerini ve bunların ahlaki durumlarını, dönemin büyük âlimlerini, emirin komşu devletlerle münasebetlerini de detaylı bir şekilde işlemiştir.¹⁹⁵

İbn Hazm, Râzî'nin iki tane çok önemli tarih kitabından bahseder. Birincisi yukarıda da değindiğimiz *Ahbâru Mülûki'l-Endelüs*, diğeri ise *Sıfatu Kurtuba*'dır. *Sıfatu Kurtuba*'nın konusu son derece ilginçtir. Bu eserde Râzî, Kurtuba'nın mahallelerinden ve şehrin ileri gelenlerinin evlerinden bahseder. *Kitabu'l-İstîâb Fî Ensâbi Meşâhiri Ehli'l-Endelüs* ise onun Arapların ensabını ele aldığı beş ciltlik bir başka eseridir. *Mesâliku'l-Endelüs ve Mürasiha ve Ummühatu A'yanı Mudunihâ ve Ecnâdiha es-Sitte* adını taşıyan bir başka eserinde Râzî, Endülüs ülkesinin yollarını, limanlarını, önemli şehirlerini ayrıntılı bir şekilde kaleme almıştır.¹⁹⁶

Ahmed er-Râzî'nin yazmış olduğu eserler birçok müellife kaynaklık etmiştir. *Ahbâr Mecmû'a* ve *Zikru Bilâdi'l-Endelüs* gibi müellifi bilinmeyen eserler; el-Uzrî, İbnü'l-Ebbâr, İbn Hayyân, İbnü'l-Hâtib gibi tarihçiler Râzî'nin eserlerinden faydalanmışlardır. Bunların haricinde İbn İzârî, İbnü'l-Esîr, Himyerî, Makkarî gibi Endülüs dışındaki İslam coğrafyalarında tarih yazan kişiler de onun eserlerinden faydalanmışlardır. İşte bu saydığımız tarihçilerin *Ahbâru Mülûki'l-Endelüs*'ten yapmış oldukları alıntılar sayesinde, *Ahbâru Mülûki'l-Endelüs*'ün Portekizce bir tercümesi yapılmıştır, fakat eser kayıptır. *Ahbâru Mülûki'l-Endelüs*'ün, bu Portekizce tercümeden İspanyolcaya yapılmış bir tercümesi daha vardır. Bu eser günümüze ulaşmıştır ve

¹⁹⁵Özdemir, *Endülüs Tarihi'nin Mevcut Kaynakları Üzerine (I)*, s. 13-14.

¹⁹⁶Taha, *a.g.m.*, s. 742.

Cronica del Moro Rasis adıyla yayımlanmıştır. Fakat içerisinde bir hayli hata barındırmaktadır.¹⁹⁷

Mesâlikü'l-Endelüs ve Merâsîhâ ve Ümmehâti A'yâni Müdünihâ ve Ecnâdiha's-Sitte, Ahmed er-Râzî'nin bugün elimizde olmayan bir diğer eseridir ve bu eser muhtemelen *Ahbâru Mülûki'l-Endelüs*'ün başındaki coğrafyaya dair bilgilerden alınmıştır. *el-İstî'âb Fî Ensâbi Meşâhîri'l-Endelüs* onun bir başka kayıp eseridir. İbn Hazm, *Cemhere*'sinde bu eserden ziyadesiyle faydalanmıştır. Bir diğer eseri ise *A'yânü'l-Mevâlî*'dir.¹⁹⁸

2.2.6. Ahbâr Mecmûa

Tam adı *Ahbârun Mecmû'atun Fî Fethi'l-Endelüs ve Zikri Men Veliyehâ Mine'l-Ümerâ İlâ Duhûli Abdirrahmân b. Mu'âviye ve Tegallühî Aleyhâ ve Mülkihi Fihâ Hüve ve Veledühü ve Hurûbi'l-Kâine Fî Zâlike Beynehüm* olan ve müellifi bilinmeyen bu eser III. Abdurrahman döneminde kaleme alınmıştır. Eser, Târik b. Ziyâd'ın Endülüs'e çıkışından III. Abdurrahman'ın saltanatının son dönemlerine kadar yaşanan olayları ele almaktadır. Olaylar anlatılırken yer yer şiirlere ve menkıbelere de yer verilmiştir. *Ahbâr Mecmûa* müellifi, ilk dönem Endülüs tarih kitaplarından olan *Îsâ b. Ahmed er-Râzî*'nin *Kitâbü'l-Huccâb li'l-Hulefâ' bi'l-Endelüs* ve başka birkaç eserden ziyadesiyle iktibaslar yapmıştır. Fakat müellif bütün bu alıntılarının kaynağını belirtmemiştir. Eserin Bibliotheque Nationale'de tek bir nüshası bulunmaktadır ve bu tek nüshayı 1867 yılında Madrid'de Emilio Lafuente Y Alcantara İspanyolca tercümesiyle birlikte neşretmiştir. Eserle ilgili olarak İbrâhim el-Ebyârî de bir metin hazırlamıştır ve bu metin 1981 yılında Kahire'de yayımlanmıştır.¹⁹⁹

2.2.7. Îsâ b. Ahmed er-Râzî

2.2.7.1. Hayatı

Ahmed er-Râzî'nin oğlu olan Îsâ, (ö. 379/989) dedesi ve babası gibi tarih alanına ilgi duymuştur. Îsâ hem bir tarihçi hem de edebiyatçıdır. Îsâ, kendisinden sonra gelen tarihçileri ziyadesiyle etkilemiştir. Ondan sonra gelen İbn Hayyan, İbnü'l-Faradî, İbnü'l Ebbâr, İbn İzari ve başka tarihçiler onun eserlerinden faydalanmışlardır. Özellikle onu

¹⁹⁷ Adıgüzel, **a.g.m.**, s.313.

¹⁹⁸ Özdemir, **Râzî, Ahmed b. Muhammed**, s. 748.

¹⁹⁹ Ahmet Ağırakça, "Ahbâr Mecmûa", **TDV İslam Ansiklopedisi**, Cilt 1, İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1988, s. 489.

Sahibu't-Tarih diye adlandıran İbn Hayyan ondan naklettiği bilgileri hayranlığını gizlemeden aktarır.²⁰⁰

2.2.7.2. Eserleri

Îsâ b. Ahmed er-Râzî, Hakem el-Mustansır'ın isteği üzerine Endülüs tarihi ile ilgili bir kitap yazmıştır. Ayrıca el-Hacip Muhammed b. Ebî Amir için de *el-Vüzera ve'l-Vizaretü fi'l-Endelüs*, *el-Hüccâb li'l-Hülefai fi'l-Endelüs* adlı iki eser kaleme almıştır.²⁰¹

Îsâ, yazmış olduğu tarih kitabında sadece tarihi olayları vermekle yetinmemiş, bir olay nakledeceği zaman o olayla bağlantısı bulunan başka birçok mesele hakkında da haberler vermiştir. Örnek vermek gerekirse, Tuleytula'yı Halife Nasır'ın tekrardan itaat altına almasını anlatırken Tuleytula şehri hakkında detaylı bilgiler vermiştir. Eski dönemlerden bugüne şehrin tarihini teferruatlı bir şekilde işlemiş; Bizans döneminde şehirde meydana gelen olayları, şehrin, Julius Sezar da dâhil, birçok kral tarafından işgale uğradığını etraflıca anlatmıştır.²⁰²

Îsâ, tarih kitabında sadece Endülüs'le ilgili değil, komşu Hristiyan devletlerle ilgili de bilgiler vermiş; bu devletlerde yaşanan iç çekişmeleri yakından takip etmiştir. Îsâ'nın komşu Hristiyan devletler hakkında verdiği bilgilerden hareketle onun bu devletleri ve İberyâ bölgesini yakından tanıdığını söyleyebiliriz. İslam devletiyle bu Hristiyan devletler arasında ticaret amaçlı seyahatler gerçekleştirilebiliyordu. Muhtemelen Îsâ bu devletlerle ilgili bilgileri, Endülüs'e ziyarete gelen Hristiyanlardan öğrenmişti. Ayrıca Müsta'ripler hem Arapçayı hem de Hristiyan ülkelerde konuşulan dili bildiklerinden bu ülkeler arasında rahatça seyahat edebiliyorlardı. Bu gezginler de Endülüs'e kuzeydeki Hristiyan devletler hakkında yeterince bilgi getiriyorlardı. Bunun dışında Endülüs'teki Arapların çoğu Romence konuşabiliyordu. Bu, eski İspanyolcaydı. Hristiyan devletlerin geçmişi hakkında bilgi almak için bu eski İspanyolcayla yazılmış eserlere başvurmak yeterliydi. Muhtemelen Îsâ da bu dili iyi biliyordu ve bu dilde yazılmış eserleri okuyabiliyordu.²⁰³

²⁰⁰Taha, **a.g.m.**, s. 747-753.

²⁰¹Taha, **a.g.m.**, s. 747.

²⁰²Taha, **a.g.m.**, s. 749-750.

²⁰³Taha, **a.g.m.**, s. 750.

Îsâ, tarih kitabına aldığı Endülüs'ün iç olayları konusunda babası Ahmed er-Râzî'den faydalanmıştır. Bunun yanı sıra Muhammed b. Musa b. Haşim b. Yezid el-Kurtubî'den (Akşetin) de yararlanmıştır. Îsâ ayrıca, Emevî halifelerinin gönderdiği ve Kuzey Afrika'nın Emevîlere bağlı olan bölgelerinden merkeze gönderilen resmi mektuplardan da faydalanmıştır. Îsâ b. Ahmed er-Râzî'nin bu mektuplardan yararlanması ve eserlerinde bu mektuplara yer vermesi onun saray yazışmalarına vâkıf olduğunu ve sarayda olup bitenleri yakından takip etme imkânına sahip olduğunu göstermektedir.²⁰⁴

Îsâ, eserinde kronolojik bir sıra izlemiştir. Haber verdiği olayları hicri yıllara göre sıralayarak eserine dâhil etmiştir. Bu sıralamayı yaparken toplumsal olayları aktarmayı da ihmal etmemiştir. Kurtuba'ya getirilen ve bazı yönleriyle sıradan çocuklardan farklı özellikler gösteren bir çocukla ilgili verdiği bilgiler, onun sosyal hayattan eserine dâhil ettiği konulara bir örnektir. Bu çocuk, anormal bir şekilde doğmuştur ve normal çocuklardan daha hızlı büyümektedir. Râzî bu çocuğun dedesini bulup onunla görüşmüş ve onun soyunu Arapların Endülüs'e yerleştikleri ilk yıllara kadar götürmüştür. Eserinde de bu bilgileri vermiştir. Onun nesebe bu denli önem vermesi babası Ahmed er-Râzî'yi akıllara getirmektedir.²⁰⁵

Îsâ er-Râzî'nin yazmış olduğu bir diğer eser *Kitabu'l-Hüccab*'dır (*El-Huccab Li'l-Hulefai bi'l-Endelüs*) ve bu eser de kayıptır. İbnü'l-Ebbâr'ın bu kitaptan naklettikleri sayesinde eserden haberdarız. *Kitabu'l-Hüccab*'da Îsâ, sadece haciplerden bahsetmekle yetinmemiş; onların hacip oldukları dönemdeki emirleri, haciplerin tayin şartlarını, emirlerin haciplere davranışlarını ve ayrıca sosyal meseleleri de ele almıştır. Onun, *El-Vüzera ve'l-Vizaretü fi'l-Endelüs* adlı eserinden günümüze hiçbir metin ulaşmış değildir. Fakat muhtemelen hacipleri anlattığı *Kitabu'l-Hüccab* (*El-Huccab Li'l-Hulefai bi'l-Endelüs*) adlı eserine benzemektedir.²⁰⁶

2.2.8. Arîb b. Sa'd

2.2.8.1. Hayatı

Müslümanlar Endülüs topraklarını fethettikten sonra bu bölgenin yerli halkından çok sayıda insan İslamiyet'i kabul etmiştir. Arîb b. Sa'd'ın Beni't-Türkî (Türkoğulları)

²⁰⁴ Taha, **a.g.m.**, s. 751.

²⁰⁵ Taha, **a.g.m.**, s. 752.

²⁰⁶ Taha, **a.g.m.**, s. 753.

diye bilinen ailesi de İslamiyet'i seçmiş yerli halktandır. Arîb b. Sa'd'ın Kurtuba'da doğduğu ve halife III. Abdurrahman ile II. Hakem'in himayelerinde kaldığı bilinmektedir. III. Abdurrahman çok güvendiği Arîb b. Sa'd'ı Osuna'ya vali olarak görevlendirmiştir (331/943). Abdurrahman'dan sonra tahta çıkan II. Hakem de Arîb'e çok güvendiğinden onu hilâfet kâtipliğine getirmiştir. Meşhur hâcib Mansûr b. Ebû Âmir'in güvendiği isimler arasına girmeyi başardıktan sonra önemli görevlere getirilmiş ve kendisine "hâzinü's-silâh" unvanı verilmiştir. Arîb b. Sa'd Arapçanın inceliklerini çok iyi bilen bir şair olmanın yanı sıra tıbbî eserleriyle de tanınan önemli bir tabiptir. Fakat o, tarihçiliğiyle tanınmış ve bilinmiştir. Ona asıl şöhretini tarihçiliği kazandırmıştır. II. Hakem döneminde yaptığı hilâfet kâtipliği sayesinde dönemin önemli olaylarını ve yönetimde yapılan değişiklikleri kaydetme fırsatı bulmuştur. Bu kayıtlar dönemin Endülüs'ündeki yönetim şekli hakkında önemli bilgiler vermektedir.²⁰⁷

2.2.8.2. Eserleri

Arîb b. Sa'd'ın günümüze ulaşan üç eserinden söz edebiliriz. *Sılatu Tarihi't-Taberî* onun, Taberî'nin *Tarihu'l-Umem ve'l-Mülûk*'una yaptığı bir zeyildir. *Tarihu'l-Umem ve'l-Mülûk*'un müellifi eserini 302/915 yılına kadar devam ettirmiştir. Arîb'in ise eserine dâhil ettiği olaylar 291/903 yılında başlamaktadır. 291-294/903-907 yılları arasındaki olayları Arîb Taberî'den özetlemiş; 295-302/907-915 yılları arasında geçen olaylarda Taberî'ye ilaveler yapmış; 302-320/915-932 yılları arasını ise kendisi telif etmiştir. *Sılatu Tarihi't-Taberî*'nin Abbasîlerle ilgili kısmının üç ayrı neşri bulunmaktadır. Bunlardan biri M. J. de Goeje tarafından 1897 yılında Leiden'de, ikincisi *Târîhu't-Taberî*'nin XII. cildi içinde 1336 yılında Kahire'de ve sonuncusu ise yine Kahire'de 1960-1970 yıllarında Muhammed Ebû'l-Fazl İbrâhim tarafından neşredilmiştir. *Sılatu Tarihi't-Taberî*'nin Endülüs'le ilgili kısımlarını ise Reinhart Pieter Anne Dozy, İbn İzârî'nin *el-Beyân*'ının sonunda neşretmiştir. Arîb'in günümüze ulaşan diğer eseri ise *Takvîmu Kurtuba* adını taşımaktadır. Bu eser, astronomi ve iktisat tarihi bakımından önem taşımaktadır. Bu çalışmada Arîb, ayın ve güneşin hareketlerini ve bu hareketlere bağlı olarak bir yılda oluşan değişimleri, bu değişimlerin insana olan etkilerini işlemiştir.²⁰⁸ Reinhart Pieter Anne Dozy, *Le Calendrier de Cordoue de*

²⁰⁷Mehmet Aykaç, "Arîb b. Sa'd", **TDV İslam Ansiklopedisi**, Cilt 3, İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1991, s. 359-360.

²⁰⁸Özdemir, **Endülüs Tarihi'nin Mevcut Kaynakları Üzerine (I)**, s. 13-14.

l'année 961 adıyla Fransızcaya tercüme etmiş ve 1873 yılında Leiden'de neşretmiştir. Charles Pellat da bu eseri 1961 yılında yayımlamıştır. *Kitâbü Halkı'l-Cenîn ve Tedbîri'l-Habâlâ ve'l-Mevlûdîn* ise Arîb b. Sa'd'ın tıp alanında yazmış olduğu eseridir. Bu eseri H. Jahier ve A. Nouredine Fransızcaya tercüme etmiş ve 1956 yılında Cezayir'de neşretmişlerdir.²⁰⁹

Muhtasar Min Târîhi't-Taberî, Arîb b. Sa'd'ın günümüze ulaşmayan eserlerinden biridir. Bazı araştırmacılar bu eseri *Sılatu Tarihi't-Taberî* ile aynı eser saymaktaysa da bu eser ondan farklı olup yine Taberî'nin *Tarihu'l-Umem ve'l-Mülûk*'u üzerine yapılmış bir çalışmadır. Bu eser *Tarihu'l-Umem ve'l-Mülûk*'un bir özeti olarak değerlendirilebilir ve Arîb bu eserini kâtiplik yaptığı dönemde neşretmiştir. *Muhtasar Min Târîhi't-Taberî*, Taberî'nin eserinde yer vermediği Kuzey Afrika ve Müslüman İspanya'nın tarihini içermesi açısından önemli bir eserdir. *el-Beyânü'l-Muğrib* adlı eserinde İbn İzârî, bu eserden istifade etmiştir.²¹⁰

2.2.9. İbn Cülcül

2.2.9.1. Hayatı

Künyesi Ebû Dâvûd Süleymân b. Hassân b. Cülcül el-Endelüsî olan İbn Cülcül'ün hayatı hakkında kaynaklarda yeterli bilgi mevcut değildir. İbn Cülcül, *Tabakâtü'l-Etubbâ ve'l-Hükemâ* adlı eserinin 116. sayfasında, kitabın sonunda hayatı ile ilgili bilgiler vereceğini şöyle ifade etmektedir:

“Bu risalenin sonunda eğitimimi, hayatımı ve nasıl ilim öğrendiğimi anlattım ve doğru olmayı hedefledim. Allah söylediklerimin şahididir. İsmimin ebedîleşmesini, anılmasını ve daha iyi bir şekilde yayılmasını sağlayacağından risaleden bu kısmı çıkartmayı düşünmedim.”²¹¹

Fakat ne yazık ki *Tabakâtü'l-Etubbâ ve'l-Hükemâ* adlı eserin sadece tek nüshası günümüze ulaşmıştır ve bu nüshada da İbn Cülcül'ün yukarıda bahsettiği bölüm bulunmamaktadır. İbnü'l-Ebbâr, Kadî Sâid ve İbn Hazm gibi müelliflerin *Tabakâtü'l-Etubbâ ve'l-Hükemâ* adlı eserin tamamını görmüş olmaları ve bahsi geçen bölümün tamamını ya da bir kısmını nakletmeleri sayesinde bugün İbn Cülcül'ün hayatı hakkında

²⁰⁹ Aykaç, **a.g.m.**, s. 360.

²¹⁰ Aykaç, **a.g.m.**, s. 360.

²¹¹ İbn Cülcül, **Tabakâtü'l-etubbâ' ve'l-hükemâ**, (nşr. Fuâd Seyyid) Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1985, s. 116.

bazı bilgilere ulaşabiliyoruz. Bu müelliflerin naklettiği bilgilere göre İbn Cülcül, 944 yılında Kurtuba'da doğmuştur. Küçük yaşlardan itibaren Ahmed b. Fazl el-Haffâf ed-Dîneverî, Ebü'l-Hazm Vehb b. Meserre ve Ahmed b. Saîd es-Sadef gibi önemli âlimlerden hadis ve fıkıh dersleri almıştır. Henüz on dört yaşındayken tıp ilmiyle ilgilenmeye başlamış ve yirmi dört yaşına geldiğinde hasta tedavi edecek derecede tıp ilmine hâkim olmuştur. Fıkıh ve hadis alanının yanı sıra tıp, eczacılık ve Arapça grameriyle ilgilendiği de bilinmektedir. Eserlerinin çoğunu, halife II. Hişâm'ın özel hekimliğini yaptığı sırada kaleme almıştır. 994 senesinde vefat ettiği düşünülmektedir.²¹² Daha çok hekimliği ile öne çıkan İbn Cülcül'ün kaleme aldığı eserler hem tıp hem de bilim tarihi açısından önem taşımaktadır.

2.2.9.2. Eserleri

İbn Cülcül'ün kaleme almış olduğu *Tabakâtü'l-Etubbâ ve'l-Hükemâ* adlı eseri, bazı kaynaklarda *Ahbâru'l-Etubba* olarak da geçmektedir. İbn Cülcül bu meşhur eserinde tıpçıları ve felsefecileri tanıtmaktadır. Bu eser Endülüs medeniyetinin bilim tarihi açısından son derece önemlidir. 987 yılında yazılan eserde farklı milletlerden hekim ve filozoflar dokuz tabakada tanıtılmıştır. Eserin dokuzuncu tabakasından Endülüslü hekim ve filozoflardan bahsedildiği için bu tabaka son derece özgündür. İbnu'l-Kıftî, İbn Ebî Usaybia gibi daha sonra gelen bilim tarihçileri İbn Cülcül'ün bu eserinden faydalanmışlardır. İbn Cülcül ise İshak b. Huneyn'in *Târîhu'l-Etubbâ ve'l-Hükemâ* adlı eserinden ve Huneyn b. İshak'ın *Nevâdiru'l-Felâsife*'sinden faydalanmıştır. Bunun yanı sıra o; Orosius, Heron ve Sevilalı Isidorus gibi Batılı isimlerden de istifade etmiştir. Hatta İbn Cülcül, Latin kaynaklarından faydalanan ilk Müslüman yazar olarak bilinir.²¹³ Juan Vernet, İbn Cülcül'ün bu eserini tanıtmak amacıyla kaleme aldığı eserinde, *Tabakâtü'l-Etubbâ ve'l-Hükemâ*'nın son bölümünü İspanyolcaya çevirerek yayımlamıştır. Eloisa Llaveró Ruiz ise 1979 yılında Granada Üniversitesi'nde hazırlamış olduğu tezinde eserin tamamını İspanyolcaya çevirmiştir.²¹⁴

²¹²H. Bekir Karlığa, “İbn Cülcül”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, Cilt 19, İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1999, s. 403; İlknur Yetmiş, “İbn Cülcül'ün Tabakâtü'l-etubbâ' ve'l-hükemâ Adlı Eseri ve İslâm Tıp Tarihi Açısından Değerlendirilmesi”, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, SBE, 2019), s. 8-9.

²¹³Özdemir, **Endülüs Tarihi'nin Mevcut Kaynakları Üzerine (I)**, s. 21-22.

²¹⁴İbn Cülcül, **a.g.e.**; Karlığa, **a.g.m.**, s. 403.

Onun bir başka eseri, *Tefsîru Esmâi'l-Edviyeti'l-Müfredede Min Kitâbi Diyüskûrîdis* adını taşımaktadır. Bu eserde İbn Cülcül, Dioskorides'in bir eserinin Endülüs'e nasıl ulaştığını anlatmaktadır. Bu eser, Ildefonso Garijo Galan tarafından Cordoba Üniversitesi'nde tez olarak İspanyolca tercümesiyle birlikte neşre hazırlanmışsa da hâlâ basılmış değildir.²¹⁵

İbn Cülcül'ün *Makâle Fî Zikri'l-Edviyeti'lletî Lem-yezkürhâ Diyüskûrîdis Fî Kitâbih* adlı eseri günümüze ulaşmamıştır. Fakat Oxford Bodleian kütüphanesindeki bir mecmuada bir nüshası bulunan *el-İstidrâk Alâ Kitâbü'l-Haşâ'îş li-Diyüskûrîdisa* adlı eserle aynı eser olduğu düşünülmektedir. Yine onun, *Makâle Fî Edviyeti't-Tiryâk* adlı eserinin de bir nüshası bahsi geçen mecmuanın içerisindeki Eserin konusu panzehirler ve ağrı kesici ilaçlardır. Ildefonso Garijo eseri İspanyolca tercümesiyle birlikte yayımlamıştır (*Tratado sobre los medicamentos de la Triaca*, Cordoba 1992). Cülcül'ün bir başka eseri de *et-Tebyîn Fîmâ Galata Fîhi Bazü'l-Mütetabbibîn*'dir.²¹⁶

2.2.10. İbnü'l-Faradî

2.2.10.1. Hayatı

Künyesi, Ebü'l-Velîd Abdullah b. Muhammed b. Yûsuf el-Kurtubî el-Ezdî'dir. 962 yılında Kurtuba'da doğmuştur. Faradî lakabı, babasının ferâiz ilmine vâkıf olmasından dolayı verilmiştir. Doğduğu şehirde, Yahyâ b. Mâlik b. Âiz, Muhammed b. Yahyâ el-Harrâz, Muhammed b. Muhammed b. Ebû Düleym, Ebû Abdullah İbn Fahhâr, İbn Ebû Zeyd, İbn Müferric, Ebû Ca'fer İbn Avnullah ve Abbas b. Asbağ gibi önemli hocalardan fıkıh, hadis, tarih, edebiyat dersleri okumuştur ve 993 senesinde 30'lu yaşlarında hacca gitmiştir.²¹⁷ Mekke'de bulunduğu dönemde, Ebû Yakup Yusuf bin Ahmed bin Yusuf bin el-Dâhil el Saydalanî el Mekkî, Ebûl Hasan Ali bin Abdullah Cehdam'dan dersler almıştır. Hac dönüşü bir müddet Mısır'da kalmış ve burada da Ebu Bekir Ahmed bin Muhammed bin İsmail el-Benna (el Muhendis), Ebû Bekir el-Hâtibî ve Ebû el-Feth bin Sibeht gibi hocalardan dersler almıştır. Mısır'ın ardından Kayrevan'a geçip burada da Ebû Muhammed bin Ebî Zeyd el-Fakih, Ebû Câfer Ahmed bin

²¹⁵Karlığa, a.g.m., s. 403.

²¹⁶Karlığa, a.g.m., s. 403.

²¹⁷ThomasB. Irving, "İbnü'l-Faradî", TDV İslam Ansiklopedisi, Cilt 21, İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2000, s. 39-40.

Dahmun, Ahmed bin Nasr el Davudî gibi âlimlerden ilim tahsil etmiştir.²¹⁸ Memleketine döndükten sonra dersler vermeye başlamıştır. Kendisi gibi edip, şair ve âlim olan oğlu Ebû Bekir Mus‘ab’ın da aralarında bulunduğu birçok talebe yetiştirmiştir. İbn Abdülber en-Nemerî, İbn Hayyân, Ebü’l-Asbağ el-Ahfeş, İbn Battâl el-Kurtubî ve İbn Hazm da bu talebeler arasındadır. Mervânîlerin hüküm sürdüğü bir dönemde önce Belensiye ardından da İstice kadılığına getirilmiştir. 6 Şevval 403 (20 Nisan 1013) tarihinde bir isyan sırasında, Berberî isyancılar tarafından Kurtuba’daki evinde öldürülmüştür.²¹⁹ Evinde üç gün kalan cesedi daha sonra yıkanmadan ve üzerine cenaze namazı kılınmadan defnedilmiştir.²²⁰ Oldukça zengin bir kütüphanesinin bulunduğu evi bir harabeye çevrilmiştir. O, Endülüslü devlet adamları ve âlimler hakkında biyografi yazan ilk kişi olarak kabul edilmektedir. Yazmış olduğu eserler, Endülüs’ün siyasi tarihi hakkında da önemli bilgiler ihtiva etmektedir. İlim adamlığının yanında iyi bir şair olduğu ve bir divanının bulunduğu bilinmektedir.²²¹

2.2.10.2. Eserleri

Târîhu Ulemâi'l-Endelüs İbnü’l-Faradî’nin fakihlerin, muhaddislerin, diğer Endülüslü âlimlerinin ve devlet adamlarının biyografilerini yazmış olduğu eseridir. Bu eser, Endülüs’ün siyasi tarihiyle ilgili bilgiler barındırmasından dolayı ayrıca önemlidir. Giriş kısmında, Endülüs Emevî liderleriyle ilgili bilgiler bulunmaktadır. İbnü’l-Faradî, bahsi geçen giriş kısmına I. Abdurrahman’la başlamış ve son olarak II. Hişam’ı anlatmıştır. Girişin ardından İbnü’l-Faradî alfabetik sıraya uyarak değişik alanlarda tanınmış Endülüslü âlimlerin hayatlarını aktarmıştır. Eser iki kısımdan oluşmaktadır ve eserde daha çok hicrî dördüncü yüzyılda yaşamış âlimlere yer verilmiştir.²²² Talebelerinden Muhammed b. Ahmed, *Târîhu Ulemâi'l-Endelüs*’e bir zeyil yazmıştır. Humeydî’nin yazmış olduğu *Cezvetü'l-Muktebes* de eserin ilk zeyillerinden sayılabilir. Fakat *Târîhu Ulemâi'l-Endelüs*’e yazılmış olan en iyi zeyil, İbn Beşküvâl’in *Kitâbü’s-Sıla*’sıdır. İbn Beşküvâl’in yazmış olduğu bu zeyile, İbnü’l-Ebbâr *et-Tekmile li-Kitâbi’s-Sıla* adıyla, İbnü’z-Zübeyr es-Sekafî de *Silatü’s-Sıla* adıyla birer zeyil yazmışlardır. İbn Abdülmelik ise hem İbnü’l-Faradî’ye hem İbn Beşküvâl’e zeyil kaleme almıştır. Eser,

²¹⁸İbnü’l-Faradî, **a.g.e.**, s. 8-9; İbn Hayr, **a.g.e.**, s. 218.

²¹⁹Irving, **a.g.m.**, s. 40.

²²⁰İbnü’l-Faradî, **a.g.e.**, s. 13.

²²¹Irving, **a.g.m.**, s. 40; Keçeli, **a.g.m.**, s. 13-14.

²²²Özdemir, **Endülüs Tarihi’nin Mevcut Kaynakları Üzerine (I)**, s. 22.

Madrid’de 1891-1892 yıllarında, Francisco Codera y Zaidin tarafından *Târîhu Ulemâ’i’l-Endelüs* adıyla neşredilmiştir. Diğer neşirleri ise şu şekildedir: İzzet el-Attâr Hüseyinî 1954 Kahire, İbrâhim el-Ebyârî 1983-1984 Kahire-Beyrut ve Rûhiyye Abdurrahman es-Süyûfî 1997 Beyrut.²²³

İbnü’l-Faradî’nin bir diğer eseri *Kitâbü’l-Elkâb*’dır. Bu kitabın yazılış amacı muhaddislerin isimlerinin ve lakaplarının karıştırılmasına engel olmaktır ve bu amaçla yazılan ilk eserlerden biridir. Muhammed Zeynühüm Muhammed Azeb, bu eserin *Müntehabü Kitâbi’l-Elkab* adlı muhtasarını 1992 yılında Beyrut’ta yayımlamıştır.²²⁴

İbnü’l-Faradî’nin telif etmiş olduğu diğer eserler şunlardır: *Ahbâru Şuarâi’l-Endelüs*, *el-Mü’telef ve’l-Muhtelif Fi’l-Hadîs*, *Müştebeh el-Nisbe*.²²⁵

2.3. 11. YÜZYIL ENDÜLÜS TARİHÇİLERİ

2.3.1. İbn Hazm

2.3.1.1. Hayatı

384 yılı Ramazan ayının son gününde (7 Kasım 994), Kurtuba’nın doğu bölgelerinde bulunan Rabazı Minyetü’l-Mugîre’de dünyaya gelmiştir. Kaynakların ciddi bir bölümü onun Fars kökenli olduğunu söylese de İbn Hayyân ve Sâid el-Endelüsî gibi bazı araştırmacılar bu duruma şüpheyile yaklaşmışlardır. Ayrıca İbn Hazm, İslam dinindeki sapık mezheplerin ve bidatlerin Fars kaynaklı olduğunu iddia etmiştir. Bu da onun Fars kökenli olamayacağı yönündeki fikirleri güçlendirmiştir. Reinhart Dozy gibi bazı İspanyol tarihçiler ise İbn Hazm’ın Fars kökenli olmadığını, onun atalarının İspanyol olduğunu savunmuşlardır. Kimi İspanyol tarihçiler ise annesinin İspanyol kökenli olduğunu iddia etmişlerdir. İbn Hazm, *Cemheretü Ensâbi’l-Arab* adlı eserinde döneminin Arap ulemasının adlarını ve soylarını aktardığı hâlde kendi şeceresine yer vermemiştir. Bu durum onun Arap asıllı olmadığı fikrini güçlendirmektedir.²²⁶

²²³Irving, **a.g.m.**, s. 40.

²²⁴Irving, **a.g.m.**, s. 40.

²²⁵İbnü’l-Faradî, **a.g.e.**, s. 14-15.

²²⁶H. Yunus Apaydın, “İbn Hazm”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, Cilt 20, İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1999, s. 39-40; Şahabettin Ergüven, “Zahiriliğin Büyük İmamı İbn Hazm: Hayatı ve Eserleri”, **İslami İlimler Dergisi**, Sayı 1, 2008, s. 177; Zehebî, **a.g.e.**, s.190.

Onun ailesinin ne zaman Müslüman olduğu ve ailesinin ne zaman Endülüs'e geldiği de tartışma konusudur. Bir rivayette onun beşinci göbekten dedesinin, Mûsâ b. Nusayr'ın ordusuyla birlikte Endülüs'e geldiği geçmektedir. Başka bir rivayette ise dedelerinin Abdurrahman b. Muâviye b. Hişâm'la birlikte Endülüs'e geldiği yer almaktadır. Bu rivayetleri doğru kabul edenler, İbn Hazm'ın atalarının İslam'ı seçmelerini çok eskilere dayandırmaktadır. Fakat birçok şarkiyatçı onun dedelerinin İspanya'nın yerli Hristiyanlarından olduğunu, geç bir dönemde ihtida ederek İslam'ı seçtiklerini iddia etmektedir.²²⁷

İbn Hazm'ın babası Ahmed b. Saîd, Endülüs'ün sayılı zenginlerindedir. II. Hakem'in ölümü üzerine oğlu II. Hişâm küçük yaşta tahta çıkmıştı. Hâcib İbn Ebû Âmir, bu dönemde halifelik yetkilerini kullanmaya başlayarak ülkeyi yönetmişti. Onun ölümü üzerine ise oğlu Abdumelik el-Muzaffer halifelik yetkilerini kullanarak ülkeyi yönetmişti. İşte İbn Hazm'ın babası Ahmed b. Saîd, bu iki isme de vezirlik yapmıştır. Babası devletin en üst kademelerinde görev aldığı için İbn Hazm, ilk dönemlerde kültürlü bir çevrede rahat bir yaşam sürdürüyse de bu durum fazla uzun sürmemiştir. Zira Muzaffer'in ölümünün ardından taht kavgaları daha da şiddetlenmiş ve önü alınamayan bir kargaşa ortamı baş göstermiştir. Bu durum hâliyle İbn Hazm'ı ve ailesini olumsuz etkilemiştir.²²⁸

Emevî Devleti'nin yıkılıp yerine Mülûkü't-Tavâif'in ortaya çıktığı dönemlerde İbn Hazm henüz on beş yaşındadır. Babasının Emevî Devleti'nde önemli görevler almasından dolayı İbn Hazm, Kurtuba'da Emevî hilâfetinin yeniden ve daha güçlü bir şekilde canlandırılması amacıyla yürütülen siyasî faaliyetlerin içerisinde yer almıştır. İbn Hazm'ın koyu bir Emevî yanlısı olduğu ileri sürülmektedir. Bunda elbette babasının Emevî yönetiminde üst düzey görevlerde bulunması ve soyunun Emevîlere dayandırılması etkili olmuştur.²²⁹

Endülüs Emevî Devleti'nin çalkantılı bir döneme girmesiyle, İbn Hazm'ın hayatının ilk dönemlerindeki rahat yaşamından artık eser kalmamıştır. Önce Hicrî 401 yılında veba salgınından abisi Ebû Bekir Ömer'i, ardından da bir yıl sonra babasını kaybetmiştir. İbn Hazm, bütün bu olumsuzluklara rağmen Kurtuba'da kalmayı tercih

²²⁷Apaydın, **a.g.m.**, s. 40; Ergüven, **a.g.m.**, s. 177.

²²⁸Apaydın, **a.g.m.**, s. 40.

²²⁹Apaydın, **a.g.m.**, s. 40; Ergüven, **a.g.m.**, s. 185.

etmiştir. Fakat Berberîlerin hâkimiyeti ele geçirip evlerini yağmalamasıyla Meriye'ye (Almeria) taşınmak zorunda kalmıştır (1 Muharrem 404 / 13 Temmuz 1013). Emevî hanedanlığını yeniden ayağa kaldırmak amacıyla çalışmalar yürüttüğü gerekçesiyle Meriye valisi tarafından tutuklatılmış ve bir süre gözetim altında tutulduktan sonra Hısnülkasr'a (Azna) sürgüne gönderilmiştir. Burada Ebü'l-Kâsım Abdullah et-Tüçîbî onunla yakından ilgilenmiştir. İbn Hazm burada fazla kalmayıp Belensiye'ye (Valencia) geçmiş, burada yönetime gelen Abdurrahman el-Murtazâ'ya verdiği destekten dolayı vezirliğe getirilmiştir. Fakat talihsizlik yine İbn Hazm'ın peşini bırakmamış, Murtazâ'nın öldürülmesiyle hapse atılmıştır. Kurtuba'da hilafeti Kâsım b. Hammûd'un ele geçirmesiyle birlikte yeniden Kurtuba'ya dönmüştür. V. Abdurrahman el-Müstazhir b. Hişâm'a da vezirlik yapmış, fakat Müstazhir'in iktidarı sadece birkaç ay sürmüştür. III. Muhammed el-Müstekfî-Billâh döneminde yeniden tutuklanmış, III. Hişâm el-Mu'ted-Billâh'ın dönemine kadar tutuklu kalmıştır. İbn Hazm, III. Hişâm döneminde bir kez daha vezirlik yapmıştır.²³⁰

İbn Hazm, meşhur eseri *Tavku'l-hamâme*'yi, Kurtuba'dan kaçıp sığındığı Şâtibe'de (Jativa) yazmıştır (417/1026). Bundan sonra siyasetten tamamen uzak kalmaya çalışarak kendisine büyük şöhret kazandıracak olan eserlerini telif etmeye başlamıştır. Mayurka (Majorka) valisi Ahmed b. Reşîk'in daveti üzerine buraya geçmiş, Mâlikî mezhebenin Endülüs'teki hâkimiyetinden ötürü dile getirmeye çekindiği görüşlerini burada açık açık savunmaya başlamıştır. Bir Mâlikî âlimi olan Ebü'l-Velîd el-Bâcî ile bir tartışmaya girmiş ve kaybettiği bu tartışmanın ardından İşbîliye'ye geçmiştir. Burada da rahat bir yaşam süremeyen İbn Hazm, atalarının memleketi olan Leble'ye (Niebla) geçerek vefatına kadar burada yaşamıştır. Rivayetlere göre 456 yılının Şaban ayının sonunda (Ağustos 1064) Leble'de vefat etmiştir.²³¹

İbn Hazm, ilk eğitimini babasının sarayındaki hocalardan almıştır. Burada okuma ve yazma öğrenip Kur'an'ı ezberlemiştir. Onun ilk hocası Ebü'l-Kasım Abdurrahman b. Ebû Yezîd el-Ezdî'dir ve ondan fıkıh, hadis, kelâm, ve dil eğitimi almıştır. İbn Hazm bu dönemde tarih, edebiyat, mantık ve felsefe gibi alanlarda iyi bir eğitim almıştır. Meriye'de bulunduğu dönemde dinler tarihiyle ilgilenmeye başlamıştır. Dinler tarihine ilgi duyması onu Yahudi çevreleriyle yakınlaştırmıştır. Bir reddiye yazdığı İbn Nağrile

²³⁰Apaydın, a.g.m., s. 40.

²³¹Apaydın, a.g.m., s. 40.

ile burada tanışmıştır. Meserrecilik olarak bilinen ve felsefi bir akım olarak o dönem Meriyye’de yaygın olan, İbn Meserre’ye nisbet edilen felsefi akımla da burada tanışmıştır.²³²

İbn Hazm çok yönlü bir âlimdir. Bir taraftan fıkıh ve hadis gibi dinî ilimlerle iştigal ederken; diğer taraftan da felsefe, edebiyat ve mantıkla ilgilenmiştir. Bütün bu ilim dallarının yanında o, dinler tarihiyle de meşgul olmuştur. Yetiştigi coğrafyanın inanç ve kültür bakımından çok çeşitli olması, onun dinler tarihine ilgi duymasında önemli bir etken olmuştur. Onun yaşadığı dönemde Endülüs’te Müslümanlar, Hristiyanlar ve Yahudiler bir arada yaşıyorlardı. İbn Hazm’ın dinler tarihi ile ilgili olarak yazdıkları, daha çok farklı dinlerin görüşlerine birer reddiye niteliğindedir. Gırnata (Granada) Emîri Habûs, vezirliğe bir Yahudi olan İbn Nağrîle*’yi getirmiştir. Bu kişi aynı zamanda Nagid unvanını almış ve Gırnata Yahudilerinin lideri olmuştur. İbn Nağrîle, Talmud konusunda iyi olduğu kadar hem bir nahivci hem de şairdir. İbn Nağrîle, Kur’an’ın ayetleri arasında çelişkiler olduğunu iddia etmiştir. İşte İbn Hazm, *Risâle Fi’r-Red Alâ İbni’n-Nağrîle el-Yehûdî* adlı eserini İbn Nağrîle’nin bu görüşlerine bir reddiye olarak kaleme almıştır.²³³

İbn Hazm, açık sözlülüğüyle bilinen bir isimdi. Bu özelliği onun birçok âlime ağır tenkitler getirmesine neden olmuş, bundan dolayı da başı sık sık belaya girmiştir. Âlimler onun sapık fikirli olduğunu iddia edip yöneticileri onun görüşlerine karşı uyarılmışlardır. Bu uyarıları dikkate alan yöneticiler de onu sürgüne göndermeyi ihmal etmemişlerdir.²³⁴

İbn Hazm çok sayıda talebe yetiştirmiştir. Onun yetiştirdiği talebeler arasında, *Cezvetü’l-Muktebis*’in müellifi Ebû Abdullah el-Humeydî de vardır. Oğulları Yakûb,

²³²Apaydın, **a.g.m.**, s. 40-41.

*İbn Nağrîle Kurtuba’da doğmuştur. Ailesinin Hz. Dâvûd’un soyundan geldiği rivayet edilir. Hem Yahudilik hem de İslam üzerine iyi bir eğitimden geçmiştir. Arap dili ve edebiyatında uzmanlaşmıştır. Bunların yanında hendese, atronomi, mantık gibi ilimleri de okumuştur. 1033 yılında Berberîler Kurtuba’yı ele geçirince ailesiyle birlikte Mâleka’ya (Malaga) taşınmak zorunda kalmıştır. Daha sonra Gırnata’da vezir kâtipliği görevine getirilmiştir. 1027 yılında Yahudi cemaatinin lideri (Nagid) seçilmiştir. 1030’ların başında Habûs onu, mâli işlerden sorumlu veziri olarak görevlendirmiştir. İbn Nağrîle her zaman Yahudilerin koruyucusu olmuştur. Onun bu koruyuculuğu ve Yahudiler lehine yaptığı daha başka olumlu işler, Mesihlik söylentisine sebep olmuştur. Bkz. Eldar Hasanov, “İbn Nağrîle” **TDV İslam Ansiklopedisi**, Cilt Ek-1, İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2016, s. 595.

²³³İbrahim Gürbüzler, “İbn Hazm”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, Cilt 20, İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1999, s. 56.

²³⁴İbn Hazm el-Endelüsî, **Cemheretü ensâbi’l-Arab**, (Baskıya Hazırlayanlar: Yayınevi denetiminde bir grup âlim komitesi) Beyrut: Dar el Kutub el İlmiye, 1943, s. 3.

Mûsa ve Ebû Rafî de talebeleri arasındadır. Ebû Rafî onun görüşlerini yayma noktasında önemli bir isimdir.²³⁵

İbn Hazm bunca ilmi birikiminin bir getirisi olarak iki farklı eserinde ilimleri farklı şekilde tasnif etmiştir. *et-Takrîb li Haddi'l-Mantık* adlı eserinde ilimleri şu şekilde tasnif etmiştir: 1- Kur'an ilmi, 2- Hadis ilmi, 3- Mezhepler ilmi (ilmu'l-mezahib), 4- Mantık ilmi, 5- Fetva ilmi (ilmu'l-fütyâ), 6- Gramer ilmi (ilmu'n-nahiv), 7- Dilbilim (ilmu'l-lugat), 8- Şiir ilmi, 9- Tarih ilmi, 10- Tıp ilmi, 11- Matematik ilmi (ilmu'l-aded ve'l-hendese), 12- Astronomi ilmi (ilmi'n-nücûm), 13- Belagat ilmi (retorik), 14- İbare ilmi (rüya tabiri ilmi). Diğer bir eseri olan *Merâtibu'l-Ulûm* adlı eserinde ise ilimleri şu şekilde tasnif etmiştir: 1- Din ilimleri, 2- Dil ilimleri, 3- Tarih ilmi, 4- Astronomi ilimleri, 5- Matematik ilimler, 6- Tıp ilmi, 7- Felsefi ilimler.²³⁶

2.3.1.2. Eserleri

İbn Hazm'ın oğlu Ebû Râfî el-Fadl'a dayanan bir rivayete göre İbn Hazm seksen bin sayfadan oluşan ve toplamı dört yüz cildi bulan kitaplar yazmıştır. İbn Hazm'dan evvel bu seviyeye sadece Muhammed b. Cerîr et-Taberî'nin ulaştığı söylenir.²³⁷

İbn Hazm'ın telif ettiği bütün eserlerde onun dinler tarihçiliğini ortaya çıkaran bir yöne rastlanabilmektedir.²³⁸ Buna rağmen *el-Fasl Fi'l-Milel ve'l-Ehvâ ve'n-Nihal*, onun dinler tarihi alanında yazmış olduğu en kıymetli eseridir. Bu eserin giriş kısmında İbn Hazm, dinler ve mezheplerle ilgili yazılmış eserleri kritik etmektedir. İbn Hazm, değerlendirmeye tabi tuttuğu bu eserlerden bir kısmını gereksiz yere uzatıldığı ve anlam karışıklığına sebebiyet verdiği için; bir kısmını ise kısa oldukları ve alanla ilgili birçok meseleyi değerlendirmekten ve İslam'a yönelik tenkitlere gerekli şekilde cevap vermekten uzak oldukları için eleştirmiştir. O, kendi eserinde ise güvenilir kaynaklardan destek aldığını ve anlaşılması güç bir dil kullanmaktan sakındığını söylemektedir.²³⁹

İbn Hazm'ın yaşamış olduğu Endülüs coğrafyası Müslümanların, Hristiyanların ve Yahudilerin bir arada yaşadığı kozmopolit bir coğrafyaydı. Bu sebepten bu dinlere

²³⁵İbn Hazm el-Endelüsî, **a.g.e.**, s. 5.

²³⁶Hidayet Peker, "İbn Hazm'ın İlimler Tasnifi", **Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt 18, Sayı 1, 2009, s. 324-325.

²³⁷Süleyman Sayar, "Dinler Tarihçisi Olarak İbn Hazm Genel Bir Bakış", **Milel ve Nihal**, Cilt 6, Sayı 3, 2009, s. 47.

²³⁸Sayar, **a.g.m.**, s. 51.

²³⁹Gürbüz, **a.g.m.**, s. 56.

yönelik vermiş olduğu bilgilerin doğru olma olasılığı çok yüksektir. İbn Hazm, Yahudi ve Hristiyanlarla sık sık görüşmüş, tartışmış, onların dinlerine yönelik çokça eser okumuştur. Öyle ki, Yahudilerin kendilerine lider olarak seçtikleri İbn Nağrîle ile tartışacak derecede Yahudilik hakkında bilgi sahibi olmuştur. Fazla kaynakta yer almayan Samsatlı Pavlus ve mezhebi hakkında bilgiler vermesi onun Hristiyanlıkta da derinleştiğini göstermektedir.²⁴⁰

İbn Hazm'ın, diğer dinlerle ilgili yapmış olduğu eleştirilerde kullandığı yöntem son derece akıllıcadır. Bir kere bu dinleri kendi kaynaklarına dayanarak açıklamaya çalışması, bu konuda objektif bir tutum içerisinde olduğunu göstermektedir. Bu dinleri kaynaklarına dayanarak açıkladıktan sonra kaynakları ile bu din mensuplarının inançları arasındaki çelişkileri ortaya koymuştur. Bu inançları değerlendirirken Kur'an-ı Kerim'e başvurmayı da ihmal etmemiştir. Ayrıca bunların akıl ve mantıkla bağdaşmayan taraflarını da gün yüzüne çıkarmaya çalışmıştır. Onun izlemiş olduğu bu yöntem şarkiyatçıların dâhi takdirini kazanmıştır.²⁴¹

el-Fasl Fi'l-Milel ve'l-Ehvâ ve'n-Nihal, Tevrat ve İncillerin ilmi yönden eleştirildiği değerli bir eserdir. Bu yönüyle *el-Fasl Fi'l-Milel ve'l-Ehvâ ve'n-Nihal*, Kitâb-ı Mukaddeslerin tenkitli müzakeresini yapan ilk eser kabul edilmektedir. Ayrıca İbn Hazm, çeşitli dinlerin inançlarını birbirleriyle karşılaştırarak değerlendirmesinden dolayı mukayeseli dinler tarihinin de kurucuları arasında sayılmaktadır. Fritsch Erdmann, İbn Hazm'ı İslâm din tarihinin kurucusu olarak kabul etmektedir.²⁴²

İbn Hazm'ın muhtelif alanlarda yazmış olduğu ve günümüze ulaşan çok sayıda eseri vardır.²⁴³ Onun, *el-Fasl Fi'l-Milel ve'l-Ehvâ ve'n-Nihal* dışında da tarih alanında yazmış olduğu eserleri vardır. Ayrıca biyografi kitabı da bulunmaktadır. *Cemheretü Ensâbi'l-Arab*, onun biyografi türünde kaleme aldığı bir eserdir ve bu alanın en kapsamlıları arasında gösterilmektedir. Ayrıca kendisinden sonra yazılan ensâb kitaplarına da kaynaklık etmiştir. Arapların Adnân, Kahtân, Huzâa kollarının silsilelerini verdiği bu eserde anlattığı kişilerin ilmî seviyeleri hakkında da bilgiler

²⁴⁰Gürbüzer, **a.g.m.**, s. 57.

²⁴¹Gürbüzer, **a.g.m.**, s. 57.

²⁴²Gürbüzer, **a.g.m.**, s. 57.

²⁴³Özdemir, **Endülüs Tarihi'nin Mevcut Kaynakları Üzerine (I)**, s. 17.

vermiştir. Bu eser Levi-Provençal tarafından, 1948 yılında Kahire’de ve Abdüsselâm Muhammed Hârûn tarafından, 1962 ve 1977 yıllarında yine Kahire’de neşredilmiştir.²⁴⁴

İbn Hazm, İbn İshak’tan nakillerde bulunarak bir siyer kitabı telif etmiştir. Bu eserinin adı, *Cevâmi‘u’s-Sîre*’dir. Bu eseri İhsan Abbas ve Nâsirüddin el-Esed, İbn Hazm’ın beş risalesiyle birlikte *Cevâmi‘u’s-Sîre ve Hamsü Resâ‘ile Uhrâ* adıyla 1955 yılında Kahire’de neşretmişlerdir. Daha sonra müstakil olarak da neşredilmiştir.²⁴⁵

İbn Hazm’ın Veda Hutbesi’nin açıklaması mahiyetinde, *Haccetü’l-vedâ* adında bir eseri daha vardır. 1956 yılında Memdûh Hakkî Dımaşk’ta bu eseri neşretmiştir.²⁴⁶

2.3.2. İbn Ebu’l-Feyyaz

2.3.2.1. Hayatı

Hayatı hakkında kaynaklarda pek fazla bilgi bulunmayan İbn Ebu’l-Feyyaz, 375/986 yılında Endülüs’ün İsticce (Ecija) şehrinde dünyaya gelmiş ve yaşamının önemli bir bölümü Meriye’de (Almeria) geçmiştir. Hayatı hakkındaki tek bilgi kaynağımız İbn Beşküvâl’in yazmış olduğu *es-Sıla* adlı eserdir. Bu eserde İbn Ebu’l-Feyyaz’ın kısa bir biyografisi mevcuttur. Bu biyografide onun soyu, hocaları ve *el-Haber ve’t-Tarih* adlı eseri hakkında bilgiler aktarılmaktadır. Ayrıca 459/1066 yılına gelindiğinde 80 yaşındayken öldüğü rivayet edilmektedir.²⁴⁷

2.3.2.2. Eserleri

İbn Ebu’l-Feyyaz’ın kitaplarından sadece kısa bir el yazması ve sonraki dönem tarihçilerinin eserlerinde yer alan dağınık metinler kalmıştır. Onun *el-İber* adında kayıp bir kitabının olduğu tahmin edilmektedir. *el-İber*’in girişinde, Endülüs coğrafyasına ait bilgilerin olduğu düşünülmektedir. Bu girişin ardından Endülüs’e ilk çıkan insandan başlayarak Endülüs tarihi ile ilgili bilgilerin anlatıldığı sanılmaktadır. İbn Ebu’l-Feyyaz, bu eski dönem Endülüs tarihini verdikten sonra Got Kralı Lezrik hakkındaki bilgileri ve efsaneleri vermiştir. Lezrik’le ilgili bilgileri aktardıktan sonra Ebu’l-Feyyaz, Târif b. Mâlik’in keşif amaçlı yaptığı sefere, ardından da Târik b. Ziyâd ve Mûsa b. Nusayr dönemindeki fetih hareketlerine geçmiştir. Bu bilgileri de aktardıktan sonra valiler ve

²⁴⁴Özdemir, *Endülüs Tarihi’nin Mevcut Kaynakları Üzerine (I)*, s. 17; Apaydın, *a.g.m.*, s. 50.

²⁴⁵Apaydın, *a.g.m.*, s. 50.

²⁴⁶Apaydın, *a.g.m.*, s. 50.

²⁴⁷Taha, *a.g.m.*, s. 754.

emirler dönemini vermiştir. Daha sonra ise 11. yüzyıla kadarki hilafet döneminden bahsetmiştir.²⁴⁸

İbn Ebu'l-Feyyaz tarafından yazıldığı düşünülen *el-İber* adlı eser, sadece Endülüs coğrafyası ve tarihi hakkında değil aynı zamanda Endülüs'teki siyasi, sosyal ve kültürel yaşam hakkında da bilgiler vermektedir. İbn Ebu'l-Feyyaz bütün bu bilgileri aktarırken hem kendinden önceki hem de çağdaşı olan tarih ve coğrafyacıardan faydalanmıştır.²⁴⁹

İbn Ebu'l-Feyyaz'ın rivayetlerindeki sağlamlıktan ötürü kendisinden sonraki birçok tarihçi onun kitabından yararlanmıştır. Buna örnek olarak İbn İzarî el-Merrakuşî'yi ve İbnu'l-Ebbâr'ı gösterebiliriz. İbn İzarî el-Merrakuşî, Karmuna şehrinin valisi Muhammed b. İbrahim b. Haccac'dan bahsederken İbn Ebu'l Feyyaz'a işaret etmiştir. Yine İbnu'l-Ebbâr da Mansur b. Ebi Amir'in Barcelona şehrine yaptığı seferden bahsederken İbn Ebu'l-Feyyaz'a atıfta bulunmuştur. Abdulvahid el-Merrakuşî, Kurtuba tarihi ile ilgili olarak İbn Ebu'l-Feyyaz'dan bir metin aktarmıştır. Aynı şekilde Makkari de İbn Ebu'l-Feyyaz'ın metinlerinden istifade etmiştir. Tarihçiler içerisinde İbn Ebu'l-Feyyaz'ın *el-İber* adlı eserinden en çok faydalanan ise İbn Şebbat'tır.²⁵⁰

2.3.3. Sâid el-Endelüsî

2.3.3.1. Hayatı

Künyesi, Ebü'l-Kâsım Sâid b. Ahmed b. Abdirrahmân el-Endelüsî el-Kurtubî et-Tuleytulî olan Sâid, 420 (1029) yılında Endülüs'ün Meriye (Almeria) şehrinde dünyaya gelmiştir. Onun dedesi Abdurrahman b. Muhammed b. Sâid Şüzûne'de (Sdone) kadılık görevinde bulunmuştur. Öğrenimine Meriye'de başlayan Sâid, daha sonra Kurtuba'ya geçmiştir. Burada dönemin önde gelen âlimlerinden dersler almış ve İbn Hazm'la tanışmıştır. Daha sonra da Tuleytula'ya (Toledo) yerleşmiştir. Tuleytula'ya gelmesindeki amaç İbnü'l-Vakşî'den ders almaktır. İbnü'l-Vakşî vefat edinceye kadar tam yirmi iki yıl onun yanında kalmış ve ondan fıkıh, hadis, kelim, astronomi, matematik, mantık, dil ve edebiyata dair dersler almıştır. Sâid, Endülüs'ün çeşitli bölgelerine seyahatler düzenlemiş ve buralarda birçok ilim ve fikir adamıyla tanışma imkânı bulmuştur. Tuleytula'da bir rasathane kurmuş ve rasathanesinde gözlem

²⁴⁸Taha, **a.g.m.**, s. 755.

²⁴⁹Taha, **a.g.m.**, s. 755.

²⁵⁰Taha, **a.g.m.**, s. 758.

yaparken Yahudi ilim adamlarından da faydalanmıştır. Hayatının sonlarına doğru Tuleytula kadılığıyla görevlendirilmiştir.²⁵¹

2.3.3.2. Eserleri

Kitâbü't-Ta'rîf bi-Tabakâti'l-Ümem Sâid el-Endelüsî'nin meşhur eseridir. Sâid el-Endelüsî bu eserini, geçmiş milletlerin ilme karşı tutumlarını ve ilmî anlamda yaptıklarını ortaya koymak için yazmıştır.²⁵² Vefatından iki yıl kadar önce kaleme almıştır. Eser, Endülüs'ün bilim ve düşünce tarihi açısından çok önemli bir kaynaktır. *Kitâbü't-Ta'rîf bi-Tabakâti'l-Ümem* dört bab ve on fasıldan meydana gelmektedir. Bu eserinde Sâid; insan topluluklarını dil, din, ırk, bilim ve kültür dünyasına katkıları bakımından sınıflara ayırmıştır. O, insan topluluklarının bir milleti meydana getirebilmesi için gerekli olan ilk şartın dil olduğunu ileri sürmüştür. Milleti meydana getiren diğer unsurların dil temeline dayanması gerektiğini belirtmiştir. Ona göre tarihin ilk dönemlerinde yeryüzünde sadece yedi millet vardı: Yunanlılar, Persler, Kaldeliler, Mısırlılar (Kıptüler), Hintliler, Çinliler ve Türkler. Sayılan milletlerin hepsinde de pagan inancı hâkimdi ve kimisi putlara kimisi ise yedi gezegenden bir tanesine tapıyordu. Sâid, bu saydığı milletlerin yaşadığı bölgeleri anlattıktan sonra önemli şehirleri, dinleri ve dilleri hakkında bilgiler aktarmıştır. Sâid, bir diğer millet tasnifinde ise milletleri bilime değer verenler ve vermeyenler şeklinde gruplandırmıştır. Türkler ve Çinliler bu noktada bilime değer vermeyen milletlerin başında gelmektedir. Çinliler sanatta, Türkler ise savaşta ve savaş malzemelerinin yapımında önemli bir konumdadırlar, ancak bilime o kadar değer vermezler. Bilimi önemseyen milletler ise şunlardır: Yunanlılar, Romalılar, Kaldeliler, Persler, Hintliler, Araplar, Mısırlılar ve İsrailoğulları. Bu milletlerin haricinde müellif İslâm toplumlarının, özellikle Endülüs Müslümanlarının bilime katkılarını ele alır. Çeşitli milletlerden yetişmiş bilim adamları ve filozoflar hakkında bilgiler ihtiva etmekte olan eser düşünce tarihi açısından da önemli bir kaynaktır.²⁵³

²⁵¹Mahmut Kaya, "Sâid el-Endelüsî", **TDV İslam Ansiklopedisi**, Cilt 35, İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2008, s. 556.

²⁵²Özdemir, **Endülüs Tarihi'nin Mevcut Kaynakları Üzerine (I)**, s. 22.

²⁵³Sâid el-Endelüsî, **Tabakâtü'l-Ümem Milletlerin Bilim Tarihi**. (trc. Ramazan Şeşen) İstanbul: Yazma Eserler Kurumu, 2014; Kaya, **a.g.m.**, s. 556-557; Özdemir, **Endülüs Tarihi'nin Mevcut Kaynakları Üzerine (I)**, s. 17.

Kitâbü't-Ta'rîf bi-Tabakâti'l-Ümem'i, 1911 yılında Luvîs Şeyho, el-Meşrik dergisinin XIV. sayısında neşretmiştir. Daha sonra 1912 yılında ise Beyrut'ta kitap olarak yayımlamıştır. Luvîs Şeyho'nun göremediği dört nüshadan hareketle Hayyât el-Îd Bû Alvân, yeni bir metne ulaşmış ve Şeyho'nun neşrindeki hataları gün yüzüne çıkarmıştır. Bu çalışmaların ardından ise Gulâm Rızâ, *Kitâbü't-Ta'rîf bi-Tabakâti'l-Ümem*'in on sekiz nüshasını tanıtmış ve bu on sekiz nüsha içerisindeki on nüshaya dayanarak daha sağlıklı bir metin hazırlamıştır. Gulâm Rızâ, *et-Ta'rîf bi-Tabakâti'l-Ümem* adını verdiği eserini Tahran'da neşretmiştir. Regis Blachere, Luvîs Şeyho'nun yapmış olduğu neşri dikkate alarak Sâid'in eserini, *Livre catégories des nations* adıyla Fransızcaya çevirmiştir. Luvîs Şeyho neşrini esas alan bir başka isim ise Seyyid Celâleddin et-Tahrânî'dir ve eseri Farsçaya çevirmiştir. Sema'an I. Salem ve Alok Kumar, eseri *Science in Medieval World: Book of the Categories of Nations Paperback* adıyla 1991 yılında İngilizceye tercüme etmişlerdir. *Kitâbü't-Ta'rîf bi-Tabakâti'l-Ümem*'i İspanyolcaya ise E. L. Laverro Ruiz 2000 yılında Madrid'de çevirmiştir. Ayrıca eser Ramazan Şeşen tarafından Türkçeye de tercüme edilmiştir.²⁵⁴

Sâid el-Endelûsî yazmış olduğu *Kitâbü't-Ta'rîf bi-Tabakâti'l-Ümem*'de kendisine ait olan diğer kitaplara da atıfta bulunmaktadır. Bu atıflardan hareketle şu eserlerin de ona ait olduğunu bilmekteyiz: *Makâlâtü Ehli'l-Milel ve'n-Nihal, Islâhu Harekâti'n-Nücûm ve Hata'î'r-Râsîdîn, Cevâmi'u Ahbâri'l-Ümem Mine'l-'Arab ve'l-'Acem*.²⁵⁵

2.3.4. İbn Hayyân

2.3.4.1. Hayatı

İslâmî dönem Endülüs'ünde yetişmiş olan tarihçilerin en büyüğü kabul edilen İbn Hayyân'ın bu haklı şöhretine karşın yaşamı hakkında kaynaklarda pek fazla bilgi bulunmamaktadır.²⁵⁶ 987 yılında Kurtuba'da doğmuştur. Ailesi İspanyol kökenlidir, fakat İslâmiyet'i seçmişlerdir. İbn Hayyân'ın babası Ebü'l-Kâsım Halef, beytûlmâlde kâtip olarak görev yapmıştır. Bu yüzden onun babası sarayla yakın ilişki içerisinde

²⁵⁴Kaya, a.g.m., s. 557.

²⁵⁵Sâid el-Endelûsî, a.g.e.; Kaya, a.g.m., s. 557.

²⁵⁶Adıgüzel, a.g.m., s. 316.

olmuştur ve bundan dolayı İbn Hayyân sarayda olup bitenlerden çok çabuk haberdar olmuştur.²⁵⁷

İbn Hayyân, Endülüs Emevî Devleti'nin siyasi anlamda çok güçlü olduğu Âmirîler döneminde dünyaya gelmiş ve gençlik yıllarını bu dönemde geçmiştir. Bir müddet sonra devletin bu istikrarlı görüntüsüne son verecek olan fitneler baş göstermiş ve devletin bütünlüğü tamamen altüst olmuştur. Ardından ise Endülüs'te mülûkû't-tavâif denilen ve parçalanmış bir Endülüs görüntüsü arz eden döneme girilmiştir. İbn Hayyân bu dönemlere bizzat şahitlik etmiştir.²⁵⁸ Kısacası o; Endülüs Emevî Devleti'nin çöküşüne, ardından Endülüs Emevî Devleti'nin mirası üzerinde kurulan mülûkû't-tavâif devletlerinin birbirleriyle çekişmelerine ve Hristiyan devletler karşısında Müslümanların yaşamış oldukları zorluklara şahit olmuştur.²⁵⁹

İbn Hayyân kendini doğup büyüdüğü şehir olan Kurtuba'da yetiştirmiştir. Tefsir, hadis, dil ve edebiyat alanlarında dersler almıştır. Ders aldığı hocalar arasında bulunan şu isimler önemlidir: Ebû Hafs Ömer b. Hüseyin en-Nahvî, Ebü'l-A'lâ Saîd el-Bağdâdî ve Ahmed b. Abdülazîz b. Ebü'l-Hubâb. Ders verdiği talebeler arasında da şu isimler zikredilebilir: Oğlu Ömer b. Hayyân, Ebû Ali Hüseyin b. Muhammed el-Gassânî el-Ceyyânî ve Ebû Ubeyd el-Bekrî. Hayatının son dönemlerinde maddî anlamda zorluklar yaşayan İbn Hayyân'ın bu durumunun bilinmesi üzerine kendisine divanda görev verilmiştir. 27 Rebîülevvel 469'da (29 Ekim 1076) vefat eden İbn Hayyân, geride çok kıymetli eserler bırakmıştır.²⁶⁰

Onun biyografisini yazan bütün tarihçiler onu Endülüs tarihçilerinin imamı olarak görmüşlerdir.²⁶¹ İbn Hayyân, kaynaklarda “Endülüslü Tarihçilerin Sultanı, Endülüs Tarihinin Bayraktarı” olarak anılmaktadır. Onun yazmış olduğu kitaplara tarihçiler ve edebiyatçılar tarafından bolca atıf yapılması ve büyük eseri “*el-Muktebes*”in bugüne ulaşan kısımları üzerine yapılan araştırmalar onun gerçekten çok kıymetli bir tarihçi

²⁵⁷Mehmet Özdemir, “İbn Hayyân”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, Cilt 20, İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1999, s. 37; İbn Beşkuvâl, **a.g.e.**, 154; Zehebî, **a.g.e.**, s.371.

²⁵⁸Özdemir, **İbn Hayyân**, s. 37; Zehebî, **a.g.e.**, s.371.

²⁵⁹Adıgüzel, **a.g.m.**, s. 316; İbnü'l Ebbar, **a.g.e.**, s. 219.

²⁶⁰Özdemir, **İbn Hayyân**, s. 37-38.

²⁶¹İbn Hayyân el-Endelüsî, **el -Muktebes fî ahbâri beledi'l-Endelüs**, (Şerh: Salahaddin el-Havari), Mektebe el Asriye, Beyrut, 2006, s. 9.

olduğunu göstermektedir. İbn Hayyân edebiyata da ilgi duymasına rağmen onun kendini gösterdiği asıl alan tarih olmuştur.²⁶²

İbn Hayyân yazdığı tarih kitaplarında şöyle bir yöntem izlemiştir: Endülüs tarihinin kendisinden önceki kısmıyla ilgili kaynakları araştırıp buradaki bilgileri ciddi bir eleştiriye tabi tuttuktan sonra doğru bulduğu bilgileri nakletmiştir. Kendi yaşadığı dönemi naklederken gözlemlerine ve ulaşabildiği belgelere başvurmuştur. Ayrıca olayların tarafı olan kişilere de başvurmuştur. İbn Hayyân modern bir tarihçi gibi olayları sebep-sonuç bağlamında ele alarak olayların doğurabileceği muhtemel sonuçları irdelemiştir. İbn Hayyân eserlerini kaleme alırken mümkün mertebe tarafsızlığını korumaya çalışmıştır. Fakat devlet düzeni ve toplumsal birliktelik söz konusu olduğu zaman tarafsızlığını ikinci plana itip düzeni bozanları ağır bir şekilde eleştirmiştir. Dili son derece kolay anlaşılır olmasına rağmen, edebiyata olan ilgisinden olsa gerek, edebî sanatlara çokça başvurmuştur.²⁶³ Onun tarih alanında bu denli yetkin görülmesinin sebeplerinden biri de tam olarak budur. İbn Hayyân dil konusunda son derece titiz davranmıştır. Üslubu okuyanların ilgisini çekecek bir mahiyettedir. Konuşmasında fesahat sahibi olan İbn Hayyân'ın yazıları da edebiyat yüklü ve inceliklidir. Eserlerine almış olduğu rivayetler konusunda da son derece seçici olduğu bilinmektedir.²⁶⁴

2.3.4.2. Eserleri

Rivayetlerde İbn Hayyân'ın ellinin üzerinde eser yazdığı bildirilmektedir. Kısaca *el-Muktebes* diye bilinen *el-Muktebes Min Enbâ'i Ehli'l-Endelüs* adlı eseri onun en kıymetli eseridir. *el-Muktebes*, Endülüs'ün İslam orduları tarafından fethedilmesinden Halife II. Hakem döneminin sonuna kadarki süreci ele alan bir eserdir. İbn Hayyân bu eserini yıllara göre ayırmıştır. Eserden Endülüs'ün siyasi tarihiyle birlikte sosyal ve ekonomik durumu hakkında da bilgiler edinmek mümkündür. Ayrıca Endülüs'ün önemli simalarının hayatlarına dair bilgiler de mevcuttur. İbn Hazm, İbn Hayyân'ın bu eserinin on cilt olduğunu söylemiştir. Fakat bu on cildin tamamı günümüze ulaşmamıştır. II. Abdurrahman'ın son yılları (822-852) ve onun oğlu Muhammed'in döneminin (852-886) önemli bir bölümü, Emir Abdullah'ın iktidar olduğu dönem (888-912), III. Abdurrahman'ın ilk otuz yılı (912-942) ve II. Hakem döneminin 970-

²⁶²Özdemir, **İbn Hayyân**, s. 38.

²⁶³Özdemir, **İbn Hayyân**, s. 38.

²⁶⁴İbn Hayyân el-Endelüsî, **el-Muktebes fi ahbâri beledi'l-Endelüs**, s. 9.

974 yıllarını içine alan kısımları günümüze ulaşmıştır.²⁶⁵ İbn Hayyân'ın bu kıymetli eserinin I. Hakem ve II. Abdurrahman dönemlerini ihtiva eden kısımları Levi-Provençal'ın şahsi kütüphanesindeydi, fakat bu bölümler daha sonra kaybolmuştur. *el-Muktebes Min Enbâ 'i Ehli'l-Endelüs*'ün neşirleri ise şu şekildedir: Mahmûd Ali Mekki, eserin 232-267 (846-881) yıllarını kapsayan bölümünü 1973 yılında Beyrut'ta neşretmiştir. Melchor Antuna, 275-300 (888-913) yılları arasını, *Chronique des regne du calife umayyade Abd Allah a Cordoue* adıyla 1937 yılında Paris'te yayımlamıştır. Pedro Chalmeta, 299-330 (911-942) yıllarının ele alındığı kısımları Rabat'ta 1979 yılında ve Madrid'de 1982 yılında neşretmiştir. Abdurrahman Ali el-Haccî *el-Muktebes'in* 360-364 (970-975) yılları olaylarının anlatıldığı bölümü Beyrut'ta 1965 yılında neşretmiştir. Ayrıca eserin küçük bir bölümünü, Evariste Levi-Provençal ve Don Emilio García Gómez *al-Andalus* adıyla neşretmişlerdir. Maria Jesus Viguera ve Federico Corriente, 299-330 (911-942) yılları arası olaylarının anlatıldığı kısmını 1981 yılında Saragossa'da yayımlamışlardır. Don Emilio García Gomez ise 360-364 (970-975) yılları arasını 1967 yılında Madrid'de İspanyolcaya çevirip neşretmiştir.²⁶⁶

İbn Hayyân tarafından kaleme alınan önemli bir diğer eser ise *el-Metîn*'dir. Bu eserde 399-463 (1008-1071) yılları arasında meydana gelen olaylar anlatılmaktadır. Bu eseri önemli kılan yönlerden birisi İbn Hayyân'ın bizzat şahit olduğu olayları anlatmasıdır. Bu yönden bakıldığında eser sadece siyasî olaylara değil, dönemin sosyal olaylarına da temas etmektedir. Günümüze ulaşamayan eserin bazı rivayetlerde altmış cüz olduğu aktarılmaktadır. Bu esere Beyyâsî tarafından bir zeyil yazılmıştır. Ayrıca Abdullah Cemâleddin, 1978 yılında Madrid Üniversitesi'nde bu eser hakkında bir doktora tezi hazırlamıştır.²⁶⁷

Müellifin bir diğer eseri olan *Ahbârü'd-Devleti'l-Âmiriyye*'de, Endülüs Emevî Devleti'nde yönetime gelen Âmirîler ele alınmaktadır. *el-Batşatü'l-Kübrâ* ise İbn Hayyân'ın, Kurtuba'nın İbn Abbâd el-Mu'temid-Alellah tarafından işgalini ve Cevherî hanedanlığının yıkılışını anlattığı bir başka eseridir.²⁶⁸

İbn Hayyân tarafından kaleme alınan *el-Muktebes* ve *el-Metîn* adlı eserlerin tamamı şayet günümüze ulaşmış olsaydı, İslamî dönem Endülüs'ünün karanlıkta kalmış

²⁶⁵Özdemir, **İbn Hayyân**, s. 38.

²⁶⁶Özdemir, **İbn Hayyân**, s. 38.

²⁶⁷Özdemir, **İbn Hayyân**, s. 38.

²⁶⁸Özdemir, **İbn Hayyân**, s. 38.

olan birçok noktası gün yüzüne çıkmış olacaktı. Çünkü İbn Hayyân ileri derecede titiz bir müellifti ve bir olayı anlatırken en ince detayları dahi atlamazdı. Ayrıca eserine güvenilir bulmadığı rivayetleri almaz, olsa bile bunları tenkit edip sahihliklerini sorgulardı.²⁶⁹

2.3.5. İbnü'd-Delâî

2.3.5.1. Hayatı

Künyesi Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Ömer b. Enes b. Dilhâs el-Uzrî ed-Delâî'dir. 4 Zilkade 393'te (4 Eylül 1003) Meriye (Almeria) yakınlarında bulunan Delâye (Dalias) köyünde dünyaya gelmiştir.²⁷⁰ İbnü'd-Delâî, Endülüs'ün İslam orduları tarafından fethedilmesinin ardından Endülüs'e yerleşen Arap Uzre kabilesine mensuptur. Onun doğduğu Delâye köyü, Uzre kabilesinin yerleşmiş olduğu önemli merkezlerden biriydi.²⁷¹ İbnü'd-Delâî, 407 (1016) yılında hac için anne ve babasıyla Endülüs'ten yola çıkmış ve Ramazan ayında Mekke'ye ulaşmıştır. Mekke'de sekiz yıl kalmış, birçok hocadan hadis ve fıkıh dersleri almıştır. 416 (1025) yılında kendisini geliştirmiş biri olarak memleketi Endülüs'e dönen Delâî, Meriye Camii'nde dersler vermeye başlamıştır. Talebeleri arasında İbn Hazm, İbn Rüşd, İbn Abdülber en-Nemerî gibi kıymetli isimler vardır.²⁷² Onun biyografisini yazanlar her ne kadar değinmeseler de İbnü'd-Delâî, hadis ilminin yanında tarih ve coğrafyaya da ilgi duymuştur.²⁷³

Yaşadığı coğrafya olan İber yarımadasının muhtelif bölgelerine seyahatler düzenleyen İbnü'd-Delâî, bu yolculuğuna coğrafya alanında tanınmış bir isim olan Ebû Ubeyd el-Bekrî ile çıkmıştır. İbnü'd-Delâî muhaddisliği kadar coğrafyacılığıyla da öne çıkmış bir isimdir. Bundan dolayı kendisinden sonra gelen birçok coğrafyacı ondan istifade etmiştir. İbnü'd-Delâî, yazmış olduğu eserlerle yaşadığı dönem İspanya'sının hem coğrafi yapısına hem de kültürel durumuna ışık tutmuş bir isimdir. 19 Şaban 478'de (10 Aralık 1085) Meriye'de vefat etmiştir.²⁷⁴

²⁶⁹İbn Hayyân el-Endelüsî, **el -Muḳtebes fi ahhâri beledi'l-Endelüs**, s. 9.

²⁷⁰Thomas B. Irving, "İbnü'd-Delâî", **TDV İslam Ansiklopedisi**, Cilt 21, İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2000, s. 9-10; İbn Beşkuvâl, **a.g.e.**, 115.

²⁷¹Taha, **a.g.m.**, s. 759; İbn Beşkuvâl, **a.g.e.**, 116; Zehebî, **a.g.e.**, s. 567.

²⁷²Irving, **a.g.m.**, s. 9-10.

²⁷³Taha, **a.g.m.**, s. 759.

²⁷⁴Irving, **a.g.m.**, s. 10.

2.3.5.2. Eserleri

Tersî 'u'l-Ahbâr ve Tenvî 'u'l-Âssâr ve 'l-Bustân Fî Garâ'ibi 'l-Büldân ve 'l-Mesâlik İlâ Cemî'i'l-Memâlik, İbnü'd-Delâî'nin hem coğrafya hem de tarihi olaylarla ilgili bilgileri iç içe vermiş olduğu eseridir. İbnü'd-Delâî bu eserinde önce coğrafi bilgilere ardından da kronolojik sırayı gözeterek tarihi olaylara yer vermiştir. Bu eserin dikkat çeken bir diğer özelliği ise bazı yerlerde hicrî tarihlerin milâdî karşılıklarının verilmiş olmasıdır. İbnü'd-Delâî bu eserini yazarken genelde kendi gözlemlerinden yola çıkmıştır. Fakat bununla birlikte başta özellikle Ahmed b. Muhammed er-Râzî olmak üzere kendisinden önce Endülüs tarihi yazan müelliflerden de faydalanmıştır.²⁷⁵ Bu eser Tudmir bölgesinin tarihiyle ilgili önemli bir eksiği gidermektedir. İbnü'd-Delâî, eserinde Tudmir'in (Teodemiro) fethine ve Mûsa b. Nusayr'ın Teodemiro yöneticisiyle yapmış olduğu antlaşmaya değinmiştir. Ayrıca bu bölgede yaşayan Mudariler ile Yemeniler arasındaki ilişkilerden ve bölgedeki ayaklanmalardan detaylı olarak bahsetmiştir. Bu kısımda bahsi geçen Got kralı ile yapılan antlaşma metninden de yine ilk defa İbnü'd-Delâî bahsetmiştir. Eserin devamında müellif, Belensiye (Valencia), Sarakusta (Zaragoza), Veşka (Huesca), İşbiliyye (Sevilla) gibi Endülüs'ün diğer şehirlerinden bahsetmiştir.²⁷⁶ İbnü'd-Delâî, bahsi geçen şehirleri ele alırken bu şehirlerdeki siyasi gelişmeleri ve buralardaki merkezi otoriteye karşı çıkan isyanları da işlemiştir. Yine isyanların liderlerinden de bahsetmiştir.²⁷⁷ Hâcib Mânsur Muhammed b. Âmir'in Hristiyan topraklarına yapmış olduğu seferler de eserin bir başka konusudur.²⁷⁸ Bu eserin bir bölümü Abdülazîz el-Ehvânî'nin tahkikiyle 1965 yılında Madrid'de yayımlanmıştır.²⁷⁹ Fakat bu yayımlanan kısmı eserin ancak onda birine denk gelmektedir ve metinde sadece Endülüs'e ait bilgiler yer almaktadır.²⁸⁰

İftizâzu (İktizâzu) Ebkâr Evâ'ilü'l-Ahbâr İbnü'd-Delâî'nin Peygamber Efendimiz'in yaşadığı dönemde ortaya çıkmış olan fikhî meselelerle ilgili hadisleri bir araya topladığı eseridir.²⁸¹ *Nizâmü'l-Mercân Fi'l-Mesâlik ve'l-Memâlik* ise genel

²⁷⁵Irving, **a.g.m.**, s. 10.

²⁷⁶Irving, **a.g.m.**, s. 10.

²⁷⁷Özdemir, **Endülüs Tarihi'nin Mevcut Kaynakları Üzerine (I)**, s. 33.

²⁷⁸Taha, **a.g.m.**, s. 759.

²⁷⁹Irving, **a.g.m.**, s. 10.

²⁸⁰Taha, **a.g.m.**, s. 759.

²⁸¹Taha, **a.g.m.**, s. 759.

coğrafya alanında telif ettiği eseridir. Bunların haricinde İbnü'd-Delâî'nin, *Delâ'ilü'n-Nübüvve* ve *Fehrese* adlı çalışmalarının olduğu da bilinmektedir.²⁸²

2.3.6. Ebû Ubeyd el-Bekrî

2.3.6.1. Hayatı

Doğum tarihi tam olarak bilinmeyen Ebû Ubeyd el-Bekrî, İşbiliye'nin (Sevilla) batı taraflarında bulunan Şeltîş'te (Saltes) dünyaya gelmiştir. İlim tahsiline doğum yeri olan Şeltîş'te başlayan Ebû Ubeyd el-Bekrî, eğitimine başta Kurtuba olmak üzere Endülüs'ün çeşitli şehirlerinde devam etmiştir. Bu şehirlerde önemli isimlerden dersler almıştır. Onun hocalarından en önemlisi şüphesiz İbn Hayyân'dır. İbn Hayyân, Ebû Ubeyd el-Bekrî'den övgüyle söz etmiştir. Bekrî, Endülüs tarihi konusunda İbn Hayyân'dan ziyadesiyle faydalanmıştır. Bir başka önemli hocası İbn Abdilber en-Nemerî el-Kurtubî'den ise fıkıh ve hadis dersleri almıştır. Coğrafya konusunda ise İbnü'd-Delâî'den faydalanmıştır. Ebû Ubeyd el-Bekrî'nin sadece ders aldığı hocalar değil, aynı zamanda yetiştirdiği talebeler de önemlidir. Bu talebeler arasında bir dönem vezirlik görevinde de bulunan Ebû Bekir Muhammed b. Abdülmelik el-Lahmî de vardır.²⁸³

Kaynaklar Ebû Ubeyd el-Bekrî'nin kitap toplamak gibi bir merakının olduğunu belirtmektedir. Topladığı kitapları bez kılıflarda muhafaza ettiği de kaynaklarda geçmektedir. Ebû Ubeyd el-Bekrî okumaya da son derece düşkündür. Fıkıh ve hadis alanlarında icazet almış; bunun yanında şiir, edebiyat ve botanikle de ilgilenmiştir. Fakat onun kendini gösterdiği asıl alan coğrafya olmuştur. Ebû Ubeyd el-Bekrî kendisinden önce ve sonra gelen coğrafyacılarından farklı olarak seyahat etmemiş ve Endülüs bölgesinin dışına çıkmamıştır. Fakat buna rağmen eserlerindeki coğrafi bilgiler doğru, ileri derecede zengin ve detaylıdır.²⁸⁴

Ebû Ubeyd el-Bekrî, Endülüs'ün meşhur uleması arasında yer almasını bilmiştir. Abbâdiler'in son emîri Mu'temid b. Abbâd'ın, Hristiyan Kastilya Krallığı'nın giderek artan baskılarına karşı Endülüs'e yardım etmesi amacıyla Murâbıt hükümdarı Yûsuf b.

²⁸²Irving, **a.g.m.**, s. 10.

²⁸³Mehmet Özdemir, "Ebû Ubeyd el-Bekrî", **TDV İslam Ansiklopedisi**, Cilt 10, İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1994, s. 247; Özdemir, **Endülüs Tarihi'nin Mevcut Kaynakları Üzerine (I)**, s. 33.

²⁸⁴Özdemir, **Endülüs Tarihi'nin Mevcut Kaynakları Üzerine (I)**, s. 33; Özdemir, **Ebû Ubeyd el-Bekri**, s. 247.

Tâşfîn'e gönderdiği elçilik heyetinin içerisinde yer almıştır. Bu görevinden döndükten sonra Bekrî bir müddet İşbîliye'de kalmış, Murâbitların Kurtuba'yı yeniden Endülüs'ün merkezi konumuna getirmelerinin ardından buraya yerleşmiştir. Ebû Ubeyd el-Bekrî, 487 yılının Şevval ayında (Ekim 1094) vefat etmiştir.²⁸⁵

2.3.6.2. Eserleri

Mu'cemü Mesta'cem Min Esmâi'l-bBilâd ve'l-Mevâzi (mevâkı) Ebû Ubeyd el-Bekrî'nin telif ettiği bir coğrafya ansiklopedisidir. Yazar bu eserinde Arap Yarımadası'nın birçok bölgesinin tarihi ve coğrafyası hakkında bilgi vermektedir. Ayrıca bu bölgelerin isimlerinin telaffuzundaki yanlışlıkları da düzeltmektedir. Bu ansiklopedik eserin giriş kısmında müellif Arap Yarımadası'nın sınırları; Hicaz, Tihâme ve Yemen gibi önemli bölgeler; bu bölgelerde yaşayan çeşitli kabileler ve bu kabilelerin göçleri hakkında kayda değer bilgiler vermektedir. Bekrî, sözlüklerde uygulanan alfabetik sıralama sistemini ilk defa bir coğrafya kitabında kullanan kişi olarak bilinmektedir. Ebû Ubeyd el-Bekrî 784 babdan meydana gelen eserinde başta coğrafya olmak üzere tarih, edebiyat, sîret, hadis, fıkıh ve nesep gibi muhtelif alanlarda yazılmış çok fazla kaynaktan yararlanmışır. F. Wüstenfeld bu eseri, *Das geographische Wörterbuch* adıyla 1876 yılında Göttingen'de ve 1877 yılında Paris'te neşretmiştir. Mustafa es-Sekka ise *Mu'cem Mesta'cem* adıyla 1945 ve 1951 yıllarında neşretmiştir.²⁸⁶

Ebû Ubeyd el-Bekrî'nin bir diğer eseri ise *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*'tir. Coğrafi anlamda çok fazla bilgi barındıran bu eser bir dünya coğrafyası olarak nitelendirilebilir. Müellif esere âlemin yaratılmasıyla başlamakta ve yaşadığı döneme kadar anlatmaktadır. Bekrî, yazmış olduğu bu eserde ele aldığı her ülkeyi detaylı bir şekilde anlatmış; ülkelerin sınırlarını, yollarını, iklimini, şehirlerini bir bir incelemiş ve bunlar hakkında bilgiler vermiştir. Bekrî sadece bununla yetinmemiş, bu ülkelerde yaşayan insanların kültürlerine, örf ve adetlerine, etnik ve dini yapılarına tek tek değinmiştir. Eserin tarihi yönden kıymetini ise müellifin bu ülkelerin yöneticilerine ve tarihlerindeki önemli olaylara yer vermesi oluşturmaktadır. Bu noktayla ilgili olarak müellif yer yer belgelere de başvurmuştur. Bu eser sadece coğrafi bilgilerin yer aldığı bir eser değildir. Eser aynı zamanda siyasi ve sosyal tarih açısından, mezhepler tarihi açısından da kıymetlidir. Arkeoloji ve etnografyaya dair de önemli bilgiler yer almaktadır. Mac-

²⁸⁵Özdemir, **Ebû Ubeyd el-Bekri**, s. 247.

²⁸⁶Özdemir, **Ebû Ubeyd el-Bekri**, s. 247-248.

Guckin de Slane, eserin British Museum'da bulunan bir nüshasını dikkate alarak, *el-Muğrib Fî Zikri Bilâdi İfrîkiyye ve'l-Mağrib: Description de l'Afrique septentrionale* adıyla Kuzey Afrika ile ilgili bir bölüm neşretmiş ve bu bölümü Fransızcaya tercüme etmiştir (Algiers 1857, 1910). A. Kunik ve V. Rosen, Bibliotheque Nationale'deki fragmandan hareketle 1878'de Petersburg'da, Ruslar ve Slavlarla ilgili bir bölüm neşretmiştir. Eserin adı *Izvestiya al-Bekri i drugikh avtorov o Rusi i Slavyanakh*'tır. Abdurrahman Ali el-Haccî, *el-Mesâlik*'in sadece Endülüs ve Avrupa ile ilgili kısımlarını *Coğrâfiyyetü'l-Endelüs ve Avrubbâ min Kitâbi'l-Mesâlik ve'l-Memâlik* adıyla Beyrut'ta 1968 yılında neşretmiştir. Abdullah Yûsuf el-Guneym, Arap yarımadası ve Mısır'la ilgili kısımları iki ayrı eser hâlinde neşretmiştir. Arap yarımadası ile ilgili kısmı *Cezîretü'l-'Arab Min Kitâbi'l-Memâlik ve'l-Mesâlik* adıyla 1977 yılında Kuveyt'te, Mısır'la ilgili kısmı ise *Mısır Min Kitâbi'l-Memâlik ve'l-Mesâlik* adıyla 1980 yılında yine Kuveyt'te neşretmiştir. *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*'in bugüne ulaşan bölümlerinin tamamı on nüshası dikkate alınarak A. P. van Leeuwen ve A. Ferre tarafından 1992 yılında Tunus'ta neşredilmiştir.²⁸⁷

Kitâbü't-Tenbîh 'Alâ Ağlâtı Ebî 'Alî fî Emâlihi, Ebû Ubeyd el-Bekrî'nin, Bağdat'tan Kurtuba'ya göç etmiş olan Ebû Ali el-Kâlî'nin kaleme aldığı *el-Emâli*'deki hatalarını düzelttiği bir eserdir. 1926 yılında Kahire'de neşredilmiştir. *Simtü'l-le'âlî Fî Şerhi Emâli'l-Kalî* ise yine Ebû Ali el-Kâlî'nin aynı eserinin şerhidir.²⁸⁸

Faslü'l-Makal Fî Şerhi Kitâbi'l-Emsâl, Ebû Ubeyd Kasım b. Sellâm'ın *Kitâbü'l-Emsâl* adlı atasözlerini barındıran eserine yazılmış bir şerhtir ve İhsan Abbas ve Abdülmecid Âbidîn bu eseri 1958 yılında Hartum'da, 1971 yılında ise Beyrut'ta neşretmişlerdir.²⁸⁹

Bu bahsettiğimiz eserlerin haricinde Ebû Ubeyd el-Bekrî'nin dil ve edebiyat alanlarında yazmış olduğu eserleri de vardır. Bu eserler şunlardır: *el-İhsâ' li-Tabakati's-Şu'arâ*, *İştikaku'l-Esmâ*, *Şifâ'ü 'Alîli'l-'Arabiyye*, *Silatü'l-Mefsûl Fî Şerhi Ebyâti'l-Ğarîbi'l-Musannef, et-Tedrib ve't-Tehzîb Fî Durûbi Ahvâli'l-Hurûb*. Ayrıca müellifin Peygamber Efendimizin peygamberlik alametlerine dair yazmış olduğu bir eserinin

²⁸⁷Özdemir, **Ebû Ubeyd el-Bekri**, s. 248.

²⁸⁸Özdemir, **Ebû Ubeyd el-Bekri**, s. 248.

²⁸⁹Özdemir, **Ebû Ubeyd el-Bekri**, s. 248.

daha olduğu bilinmektedir. Yine *Kitâbü'n-Nebât* adında botanikle ilgili bir eserinin varlığı da kayıtlara geçmiştir.²⁹⁰

2.3.7. Abdullah b. Bulukkîn

2.3.7.1. Hayatı

Berberîlerin Sanhâce kabilesinin Zîrî koluna mensup olan Abdullah b. Bulukkîn, Zîrîler hanedanının üçüncü ve son emiridir. Dedesi tarafından veliaht tayin edilen Abdullah b. Bulukkîn, dedesinin ölümü üzerine 465 (1072) yılında Gırnata'da tahta çıkmıştır. Fakat kardeşi Temîm, onun iktidarını kabul etmeyerek bağımsızlığını ilan etmiş ve aralarındaki bu mücadele hanedanlığın yıkılışına kadar sürmüştür. Abdullah sadece kardeşi Temîm'le değil, aynı zamanda kuzeydeki Hristiyan krallıklarla da mücadele etmek durumunda kalmıştır. Kastilya Kralı VI. Alfonso ile kendisini düşmanlarına karşı koruması karşılığında anlaşarak ona haraç ödemiştir.²⁹¹

Kuzeydeki Hristiyan krallıkların giderek güçlenmesi Endülüs'teki bazı emirleri huzursuz etmeye başlamıştı. Bu emirler Kuzey Afrika'daki Murâbit lider Yûsuf b. Tâşfin'den yardım istemek zorunda kalmışlardır. Endülüs'e yardım hususunda kararsız olan Yûsuf b. Tâşfin'i fakihler ve kadılar ikna etmiş ve bunun üzerine 1086 yılında Yûsuf b. Tâşfin önderliğindeki Murâbit ordusu Endülüs'e geçmiştir. Yûsuf b. Tâşfin ve ordusu Endülüs'te büyük bir coşkuyla karşılanmıştır. Abdullah b. Bulukkîn ve kardeşi Temîm de 500 kişilik bir birlikle Murâbit ordusuna takviye sağlamışlardır. VI. Alfonso ise bu duruma kayıtsız kalmayıp yaklaşık 50 bin kişilik ordusuyla Müslümanların üzerine yürümüştür. Zellâka denilen bölgede gerçekleşen savaşta Hristiyanlar ağır bir yenilgi almışlardır (23 Ekim 1086). Fakat bu yenilgi Alfonso'yu daha da kıskırtmış ve yeniden toparlanarak Aledo Kalesi'ni inşa etmiştir. Müslümanlar yeniden yükselen tehdidin farkına varıp bir kez daha Yûsuf b. Tâşfin'e müracaat etmişlerdir. Yûsuf, bu teklifi de kabul edip Endülüs'e geçerek Aledo Kalesi'ni dört ay boyunca kuşatma altında tutmuş, ama bir sonuca varamadan geri çekilmek zorunda kalmıştır. Endülüs'teki karışık ortamdan hiç memnun olmayan fakihler ve kadılar, Endülüs'teki bu ortamdan birbirleriyle çekişmekten Hristiyanlarla mücadele etmeye fırsat bulamayan mülûkü't-tavâifin'in sorumlu olduğu konusunda birleşmişlerdir. Bundan dolayı yeniden

²⁹⁰Özdemir, *Ebû Ubeyd el-Bekri*, s. 248.

²⁹¹Mustafa Fayda, "Abdullah b. Bulukkîn", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt 1, İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 1988, s. 88.

Yûsuf b. Tâşfin'e başvurarak ondan mülûkü't-tavâifin'i ortadan kaldırmasını istemişlerdir. Özellikle Gazzâlî ve Turtûşî gibi tanınmış isimlerin de yeniden Hristiyan egemenliği altına girmemesi adına Endülüs'e müdahaleye onay veren fetvaları, Yûsuf b. Tâşfin'i cesaretlendirmiştir. Bunun üzerine Yûsuf b. Tâşfin Gırnata üzerine yürümüş, Abdullah bu durum karşısında Alfonso'dan destek istemişse de herhangi bir karşılık bulamamıştır. En sonunda Yûsuf b. Tâşfin ile mücadele edemeyeceğini anlayan Abdullah b. Bulukkîn Yûsuf b. Tâşfin'den af dileyerek teslim olmuş; zincire vurulan Abdullah önce Cezîretülhadrâ'ya (Algeciras), daha sonra ise Sebte'ye (Ceuta) sürülmüştür. Son olarak Merakeş'in kuzeyinde bulunan Ağmat'a sürülen Abdullah b. Bulukkîn burada vefat etmiştir. Fakat vefat tarihi tam olarak bilinmemektedir.²⁹²

2.3.7.2. Eserleri

Gırnata'da kurulan Zîrîler hanedanının son emiri olan Abdullah b. Bulukkîn aslında bir tarihçi değildi. Fakat onun bizzat şahit olduğu olayları not tuttuğu *et-Tıbyan* adlı günlük türündeki eseri, Mülûkü't-Tavâif dönemine ait nadir kaynaklardan biridir. O döneme ışık tutması açısından da son derece kayda değer bir eserdir.²⁹³

2.3.8. Muhammed b. Fütûh Humeydî

2.3.8.1. Hayatı

Hadis, tarih ve fıkıh âlimi olan Humeydî Endülüs'ün doğusunda, Akdeniz'de yer alan Mayurka (Majorca) adasında doğmuştur. Humeydî aslen Yemen'in Ezd kabilesindendi. Hafızlığını küçük yaşlarda tamamlayan Humeydî'yi babası sık sık hadis meclislerine götürmüştür. Fıkıh öğrenimini Ebû'l-Kâsım Asbağ b. Râşid ve İbn Ebû Zeyd el-Kayrevânî'den tamamlayan Humeydî,²⁹⁴ Mayurka adasında İbn Hazm ile yakın irtibat kurmuş ve onun yazmış olduğu eserlerin çoğunu bizzat kendisinden okumuştur. İbn Hazm'ın taklitten uzaklaşıp hadislere yönelmesi, Dâvûd b. Ali ez-Zâhirî'nin kurucusu olduğu Zâhirî mezhebine ilgi duyması Humeydî üzerinde derin bir etki bırakmıştır. Buna rağmen zamanının meşhur âlimlerinden Mâlikî mezhebini öğrenmiş ve İbn Ebû Zeyd el-Kayrevânî'den dersler almıştır.²⁹⁵ İbn Abdilber en-Nemerî'den de

²⁹² Fayda, **a.g.m.**, s. 88.

²⁹³ Özdemir, **Endülüs Tarihi'nin Mevcut Kaynakları Üzerine (I)**, s. 16.

²⁹⁴ Ahmet Yücel, "Humeydî, Muhammed b. Fütûh", **TDV İslam Ansiklopedisi**, Cilt 18, İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1998, s.358; İbn Beşkûvâl, **a.g.e.**, 818.

²⁹⁵ Humeydî, **a.g.e.**, s. 7.

dersler aldıktan sonra ilim seyahatine çıkmış; hac ziyareti yaptıktan sonra Dimaşk, Mekke, Medine, Kahire, Dimyat, Kayrevan ve Vâsıt gibi ilim merkezlerini dolaşp Bağdat'a yerleşmiştir.²⁹⁶ Bağdat o dönemde hem Arap ve İslam dünyasının hem de ilmin başkentiydi. Ömrünün sonuna kadar Bağdat'ta yaşamış ve hep ilmi faaliyetlerle meşgul olmuştur. Burada çok kıymetli âlimlerden ders almanın yanı sıra birçok talebe de yetiştirmiştir. Ayrıca kitaplarını da burada telif etmiştir.²⁹⁷

Humeydî, Zâhirî mezhebinin Endülüs'teki temsilcilerindendi ve aynı zamanda güvenilir bir muhaddisti. Takva sahibi olan Humeydî, 17 Zilhicce 488'de (18 Aralık 1095) Bağdat'ta, doğduğu topraklardan uzakta, vefat etmiştir.²⁹⁸

2.3.8.2. Eserleri

Cezvetü'l-Muktebis Fî Zikri Vülâti (Fî Târîhi 'Ulemâ'i)'l-Endelüs, müellifin İbnü'l Faradî'nin *Târîhu 'Ulemâ'i'l-Endelüs* adlı eserine yazmış olduğu bir zeyildir. Bu eser Endülüs'ün 711 yılındaki fethinden 1058 yılına kadarki siyasi ve kültürel tarihini ele almaktadır.²⁹⁹ Müellif bu eserini Bağdat'ta yaşadığı sırada yazmaya karar vermiştir. Eserde tanınmış hadisçilerin, fakihlerin, ediplerin ve tarihçilerin biyografileri yer almaktadır. Müellif eserine Endülüs Emevî hükümdarları ve Hammûdilerle ilgili bilgiler vererek başlamıştır. Daha sonra ise Muhammed isimlilerden başlayıp ardından alfabetik bir sıra gözeterek âlimlerin biyografilerine yer vermiştir.³⁰⁰ Muhammed b. Tâvî et-Tancî bu eseri 1952 yılında Kahire'de neşretmiştir. Eser, bir komisyon tarafından yine Kahire'de 1966 yılında ve İbrâhim el-Ebyârî tarafından ise 1983, 1984, 1989 yıllarında Beyrut'ta neşredilmiştir. *Bülğatü'l-Müsta'cel Fî Ma'rifeti Cümel Mine't-Târîh Humeydî'nin* başlangıcından 487 (1094) yılına kadarki İslam tarihini anlattığı eserdir. Fakat eserin bugüne ulaşp ulaşmadığı bilinmemektedir.³⁰¹

el-Cem' Beyne's-Sahîhayn, Humeydî'nin Buhârî ve Müslim'deki hadisleri sahabe ravilerini dikkate alarak bir araya getirdiği çalışmasıdır. Eserde Buhârî ve Müslim'de yer almayan bazı hadisler de vardır. Bu eseri 1990 yılında Fevzî Abdülmuttalib

²⁹⁶Yücel, **a.g.m.**, s. 358.

²⁹⁷Humeydî, **a.g.e.**, s. 8; İbn Beşkuvâl, **a.g.e.**, 819.

²⁹⁸Yücel, **a.g.m.**, s. 358.

²⁹⁹Yücel, **a.g.m.**, s. 358.

³⁰⁰Özdemir, **Endülüs Tarihi'nin Mevcut Kaynakları Üzerine (I)**, s. 22-23.

³⁰¹Yücel, **a.g.m.**, s. 358.

neşretmiştir. Ali Hüseyin Bevvâb ise Riyad'da beş ciltten oluşan başka bir neşrini gerçekleştirmiştir.³⁰²

Teshîlü's-Sebîl İlä Te'allümi't-Tersîl Humeydî'nin güzel konuşma ve yazma sırasında, dua, tebrik, teselli ve taziyelerde dikkat edilmesi gereken kuralları örnek vererek açıkladığı eseridir. Eserin Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'nde bulunan nüshasının tıpkıbasımını Fuat Sezgin 1985 yılında Frankfurt'ta gerçekleştirmiştir.³⁰³

Tefsîru Ğarîbi Mâ Fi's-Sahîhayn ravilerin adları esas alınarak yazılan bir eserdir ve bu eseri 1995 yılında Kahire'de Zübeyde Muhammed Saîd Abdülazîz yayımlamıştır. Müellifin bunların dışında *ez-Zehebü'l-Mesbûk Fî Va'zi'l-Mülûk*, *Tezkiretü'l-Humeydî*, *Merâtibü'l-Cezâ' Yevme'l-Kiyâme 'Alâ Mâ Câ'et Bihî Nusûsü'l-Kur'ân ve's-Süneni's-Sâbite 'an Resûlillâh*, *Manzûme Dâliyye Fi'n-Nakz 'Alâ Men 'Âbe'l-Hadîs ve Ehlehû* adlı eserleri vardır.³⁰⁴

2.4. 12. YÜZYIL ENDÜLÜS TARİHÇİLERİ

2.4.1. Feth b. Hâkan el-Kaysî

2.4.1.1. Hayatı

Gırnata'ya (Granada) bağlı Sahratülveled köyünde 480 (1087) yılında doğduğu tahmin edilmektedir. Hayatının önemli bir bölümünü İşbîliye'de (Sevilla) geçirmesinden dolayı isminin sonunda İşbilî nisbesi bulunmaktadır. Hayatı hakkında kaynaklarda pek fazla bilgi bulunmamaktadır. Arapların Kays kabilesine mensup olan Feth b. Hâkan'ın alkol bağımlısı olduğuna dair rivayetler mevcuttur. Aynı zamanda kendini beğenmiş bir insan olduğu da aktarılmaktadır. Künyesinde yer alan Türkçe Hâkan ismi onun atalarının Türk olabileceği ihtimalini akıllara getirirse de böyle bir şey yoktur. Zira bu isim, kendini beğenmiş kişiliğinin onu sürüklemiş olduğu kompleksli yapısını ifade etmek için ona takılan bir lakaptır.³⁰⁵

Feth b. Hâkan, ilim öğrenimini mülûkü't-tavâif ve Murâbıtlar döneminde tamamlamıştır. Bu dönem Endülüs'te hem kültürel hem de ilmî faaliyetlerin yoğun

³⁰²Yücel, a.g.m., s. 358.

³⁰³Yücel, a.g.m., s. 358.

³⁰⁴Yücel, a.g.m., s. 358.

³⁰⁵Özdemir, *Endülüs Tarihi'nin Mevcut Kaynakları Üzerine (I)*, s. 22-23; Mehmet Özdemir, "Feth b. Hâkân el-Kaysî", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt 12, İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1995, s. 453.

olduğu bir dönemdir. Feth b. Hâkan da bu ortamdan faydalanmasını bilmiş, alanında uzmanlaşmış birçok limden dersler almıştır. Hadis tahsilini Eb Ali es-Sadeftden, dil ve edebiyat tahsilini Eb Muhammed Abdullah b. Muhammed b. Sd el-Batalyevsiden, sarf ve nahiv tahsilini Eb Hüseyin İbn Sircdan, tarih ve şiiir tahsilini Eb Bekir Muhammed b. İsa b. Lebbneden yapmıştır.³⁰⁶

Endlsn neredeyse bütün şehirlerini gezmiş olan Feth b. Hâkan, Murbitlerin merkezi olan Merakeşe de gitmiş ve burada öldürülmüştür. Edeb anlamdaki yetkinliğini ve hitabet gücünü kullanarak yöneticilerin meclislerine katılmak, bu meclislerde mala ve makama kavuşmak gezilerindeki temel amaç olarak gösterilir. Fakat onun bu hrs ve alkole olan düşkün lüğü dönemindeki birçok âlimin ondan uzaklaşmasına neden olmuştur. Murbitler döneminde Grnatada vali Eb Yûsuf Tâşfin b. Ali ona bir kâtiplik görevi vermiştir. Hatta z’l-vizreteyn unvanıyla anılmasına bakılırsa vezirlik dahi yapmıştır.³⁰⁷

Feth b. Hâkan, Merakeşte bir handa öldürülmüştür. Onu kimin öldürttüğü hususunda farklı rivayetler vardır. *Kal’id’l- İkyân* adlı eserini ithaf ettiği Eb İşhak İbrâhim b. Yûsuf b. Tâşfin tarafından öldürüldüğü rivayetlerden biridir. Diğer bir rivayet ise dini kurallara karşı saygısız tavrından dolayı Sultan Ali b. Tşfinin emriyle ldrldğdr. Ölüm yılı konusunda da tam bir görüş birliği yoktur, fakat genel olarak 529 (1135) yılı kabul edilir.³⁰⁸

Onun eserlerinde verdiği Eyym’l Arab, Arap şiiri ve şairleri, meşhur hatipler, gazveler, coğrafi mahallerle ilgili bilgiler son derece sıhhatlidir. Doğulu şairleri gayet iyi tanıyan Feth, onları Endülüslü şairlerle kıyaslamıştır. Onun kendisini gösterdiği asıl alan edebiyattır ve ona göre ilim dalları içerisinde en güzel olan yine edebiyattır. Edebiyata duyduğu bu ilgiden dolayı, XI. ve XII. yüzyıllarda Endls’te yetişmiş olan şairlerin ve ediplerin hem isimleri hem de yazmış oldukları eserler unutulmasın diye bu kişilerin biyografilerini yazmıştır. Bu yazmış olduğu esere sadece edip ve şairlerin değil; aynı zamanda edebiyata ve şiire ilgi duyan emîr, vezir, kad, fakih, kumandan gibi üst düzey yöneticilerin de biyografilerini eklemiştir. Fakat bu kişilerin biyografilerini yazarken tamamen tarafsız olduğunu söylemek pek mümkün değildir. Feth b. Hkanın

³⁰⁶zdemir, **a.g.m.**, s. 453.

³⁰⁷zdemir, **a.g.m.**, s. 453.

³⁰⁸zdemir, **a.g.m.**, s. 453.

eserlerini telif ettiği dönemde secili nesir kaleme almak çok revaçta olduğundan o da bu tür eserler kaleme almıştır. Arap dilinde kullanılan cinas, tıbâk, iktibas gibi yazıyı süsleme unsurlarına sıkça başvurmuştur.³⁰⁹

2.4.1.2. Eserleri

Feth b. Hâkân'ın *Kalâ'idü'l-İkyân Fî Mehâsini'r-Rü'esâ ve'l-Kudât ve'l-Küttâb ve'l-A'yân* adında bir eseri vardır ve bu eserini Murâbıt bir yönetici olan Ebû İshak İbrâhim b. Yûsûf b. Tâşfîn'e ithaf etmiştir. Eser bir mukaddimeden ve dört bölümden müteşekkildir. Müellif bu eserin ilk bölümünü edebiyatla ilgilenen emîr, kumandan, vali ve bunların çocuklarına ayırmıştır. İkinci bölümünü vezirlere ayıran müellif, üçüncü bölümü kadınlara ve âlimlere ayırmıştır. Son bölümünü ise şairlere ve ediplere tahsis etmiştir. Biyografisi verilen altmış dört meşhur kişi, XI ve XII. yüzyıllarda yaşamışlardır. Yazar bu kişilerin hayatlarıyla ilgili bilgilere ya kendisi bizzat araştırarak ya mektupla iletişim kurup hayatlarıyla ilgili bilgiler sorarak ya da üçüncü kişilerden yardım alarak ulaşmıştır. Bu eserdeki bazı bilgiler başka hiçbir kaynakta bulunmamaktadır. Muhtelif kütüphanelerde yaklaşık yirmi tane yazma nüshası bulunan bu eserin başlıca yazmaları şunlardır: Nuruosmaniye Kütüphanesi nr. 460,3620; Köprülü Kütüphanesi nr. 1354,1356; Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, III. Ahmed, nr. 2302. Birçok defa basılmış olan bu esere çeşitli şerhler de yazılmıştır.³¹⁰

Matmahu'l-Enfûs ve Mesrahu't-Te'ennûs Fî Mülehi Ehli'l-Endelûs, yine müellifin biyografi türünde kaleme aldığı bir diğer eseridir. Eserde süslü bir anlatım tercih edilirken, biyografilerine yer verilen bazı şairlerin şiirleri de esere dâhil edilmiştir. Eserde müellif kronolojik ya da alfabetik bir düzenden ziyade toplumsal statüye göre bir düzen uygulamıştır. Bundan dolayı o, eserin ilk bölümünde vezirlerden, ikinci bölümünde fukahadan ve ulemeden, üçüncü bölümde ise kâtiplerden bahsetmiştir. Kitabın nüshalarından biri de Türkiye'dedir (Süleymaniye Kütüphanesi, Reîsülküttâb Mustafa Efendi, nr. 909). Bunun haricinde beş nüshasının daha olduğu bilinmektedir. Eser sırasıyla İstanbul, Kahire, Amman ve Beyrut'ta basılmıştır.³¹¹

³⁰⁹Özdemir, **a.g.m.**, s. 453.

³¹⁰Özdemir, **a.g.m.**, s. 453-454; Özdemir, **Endülüs Tarihi'nin Mevcut Kaynakları Üzerine (I)**, s. 22-23.

³¹¹Özdemir, **Feth b. Hâkân el-Kaysî**, s. 454.

Bunların dışında Feth b. Hâkan'ın, hocası İbnü's-Sîd el-Batalyevsî'nin hayatını ele aldığı ve İbnü's-Sîd el-Batalyevsî'nin bazı şiirlerine de yer verdiği bir eseri daha vardır. Bu eser Makkari'nin kaleme aldığı *Ezhârü'r-Riyâz*'da tam metin olarak geçmektedir. Ayrıca bir nüshası da Madrid'de bulunmaktadır. Bazı kaynaklarda Feth b. Hâkan'ın yazmış olduğu risaleleri bir kitapta topladığı zikredilse de bu esere şu ana kadar ulaşılammıştır.³¹²

2.4.2. İbn Bessâm eş-Şenterînî

2.4.2.1. Hayatı

Endülüs'te yetişmiş önemli bir edebiyat tarihçisi olan İbn Bessâm eş-Şenterînî, Batalyevs (Badajoz) civarında Şenterîn'de (Santarem) doğmuştur. Hayatının önemli bir kısmını da bu bölgede geçirmiştir. Bazı kaynaklarda Şentemeriye (Santa Maria) ile Şenterîn karıştırılmaktadır. Bu yüzden kimi tarihçiler İbn Bessâm'ı Şentemeriye'li kabul etmişlerdir.³¹³

Doğduğu bölgeye Eftasîlerin hâkim olduğu dönemde yaşayan İbn Bessâm, Eftasî Emîri Muhammed el-Muzaffer ile oğlu Ömer el-Mütevekkil zamanında ilmi bakımdan oldukça iyi bir ortamda yetişmiştir. Küçük yaşlarda hafızlığını tamamlayan İbn Bessâm, yirmili yaşlarında İşbîliye'ye (Sevilla) gidip tarih, matematik ve edebiyat gibi çeşitli alanlarda dersler almıştır. İbn Hafâce ve Yahyâ b. Atıyye ez-Zukak gibi önemli şairlerle aynı ortamda bulunmuştur. Bir dönem Üşbûne'de (Lizbon) bulunduğu bilinmektedir, fakat burada ne kadar kaldığı hakkında herhangi bir bilgi yoktur. Kastilya Kralı VI. Alfonso'nun 486 (1093) yılında Liyûn (Leon), Üşbûne ve Şenterîn'i işgalinin ardından bu bölgelerden uzaklaşarak İşbîliye'ye yerleşmiştir. Fakat burada da umduğunu bulamayan İbn Bessâm 494'te (1101) Kurtuba'ya yerleşmiştir. 502'de (1109) tekrar İşbîliye'ye dönmüş, burada ilk başlarda tercüme faaliyetleri yürüterek ve önemli kişilere methiyeler yazarak maddi sıkıntılarını aşmaya çalışmıştır. Şöhreti giderek arttığından vezirlerle yakın arkadaşlıklar kurmuştur. Bu dönemler onun en verimli olduğu

³¹²Özdemir, **a.g.m.**, s. 454.

³¹³Hüseyin Yazıcı, "İbn Bessâm eş-Şenterînî", **TDV İslam Ansiklopedisi**, Cilt 19, İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1999, s. 376; Özdemir, **Endülüs Tarihi'nin Mevcut Kaynakları Üzerine (I)**, s. 29.

dönemlerdir. İbn Bessâm'ın yaşamının son zamanlarında artık Murâbitlar iktidardaydı. O, Murâbitların yıkıldığı 542 (1147) yılında İşbîliye'de vefat etmiştir.³¹⁴

İbn Bessâm, eleştiride yapıcı olmaktan yanaydı. O, şairlere hiciv konusunda aşırıya kaçmamak gerektiği noktasında tavsiyelerde bulunmuştur. Kendisi de hiciv tarzında şiirler kaleme almıştır, ancak bu şiirler günümüze ulaşmamıştır. Onun çağdaşı olan Feth b. Hâkan el-Kaysî, biyografik eseri *Kalâ'idü'l-İkyân*'da objektiflikten uzak bir tutumla sevdiklerini övüp sevmediklerini yererken; o, *ez-Zahîre* adlı eserinde tarafsızlığından ödün vermemiştir.³¹⁵

2.4.2.2. Eserleri

ez-Zahîre Fî Mehâsini Ehli'l-Cezîre İbn Bessâm'ın bugüne ulaşan tek eseridir. Bu eser hem edebi hem de tarihi anlamda değerli bir kaynaktır. Bu kıymetli eserde mülûkü't-tavâif dönemindeki (1031-1090) edebi çalışmalarla ilgili bilgiler verilmektedir. Bununla birlikte müellif, Ebû Mervân İbn Hayyân'ın bugüne ulaşmayan tarih kitabı *el-Metîn*'den bolca alıntılar yapmıştır. Bu eserden alıntı yaparken karmaşık meseleleri almamış, uzun olanları özetlemiştir. Ayrıca İbn Hazm'ın *Naktü'l-Arûs*'undan ve İbn Kuteybe'nin eserlerinden de alıntılar yapmıştır. Yaşadığı dönemdeki edip, şair ve siyasetçilerin hem biyografilerine hem de şiirlerinden örneklere yer vermiştir. İbn Bessâm'ın yazmış olduğu bu eser dört bölümden oluşmaktadır. İbn Bessâm eserinin ilk bölümünü Kurtuba ve çevresinde yaşayan otuz dört edip, şair ve siyaset adamına ayırmıştır. Birinci bölümün nüshası E. Levi Provençal'in kütüphanesinde bulunmaktadır ve bu nüshaya dayanılarak birinci bölüm 1939 ve 1942 yıllarında Kahire'de iki cilt halinde basılmıştır. Kırk altı kişinin biyografisine yer verdiği ikinci bölüm daha çok Batı Endülüs ve İşbîliye çevresinde yaşayan kişilere; üçüncü bölüm Endülüs'ün doğu bölgelerinde yaşayan kişilere ayrılmıştır. Eserin son bölümü ise İslâm ülkelerinden Endülüs'e gelip yerleşen otuz iki edip ve şaire ayrılmıştır. Dördüncü bölümün I. cildi yine E. Levi Provençal'in kütüphanesindeki nüsha dikkate alınarak 1945 yılında Kahire'de neşredilmiştir. *ez-Zahîre Fî Mehâsini Ehli'l-Cezîre*'nin tamamını sekiz cilt hâlinde Beyrut'ta 1975 ve 1979 yıllarında İhsan Abbas yayımlamıştır. Muhammed

³¹⁴YAZICI, a.g.m., s. 376.

³¹⁵YAZICI, a.g.m., s. 376.

Rıdvân ed-Dâye ise eserden yapmış olduğu seçmeleri *Mine'z-Zahîre Fî Mehâsini Ehli'l-Cezîre* adıyla 1978 yılında Dımaşk'ta neşretmiştir.³¹⁶

İbn Bessâm eş-Şenterîni'nin yazmış olduğu *el-İklîlü'l-Müştemil 'Alâ Şi'ri 'Abdi'l-Celîl (b. Vehbûn), Silkü'l-Cevâhir Min Tersîli İbni't-Tâhir (Muhammed b. Ahmed b. İshâk), el-İ'timâd 'Alâ Mâ Sahlâ min Şi'ri'l-Mu'temid (b. 'Abbâd) ve Nuhbetü'l-İhtiyâr Min Eş'âri Zi'l-Vizâreteyn İbn 'Ammâr* adlı eserler bugün maalesef herhangi bir kütüphanede bulunmuş değildir.³¹⁷

İbn Bessâm eş-Şenterîni'nin hayatı ve önemli eseri *ez-Zahîre*'siyle ilgili çok sayıda makale yayımlanmıştır. Ayrıca Hüseyin Yûsuf H. Haryûş, *İbn Bessâm ve Kitâbü'z-Zahîre* adında bir eser kaleme alarak müstakil bir eserde hem İbn Bessâm'ın hayatından hem de *ez-Zahîre*'sinden bahsetmiştir. Eser 1984 yılında Amman'da basılmıştır. Yine Ali b. Muhammed de buna benzer bir eser yazmıştır. Onun eseri ise *İbn Bessâm el-Endelüsî ve Kitâbü'z-Zahîre*'dir ve 1989 yılında Cezâyir'de yayımlanmıştır.³¹⁸

2.4.3. Ebû Hâmid el-Gırnâtî

2.4.3.1. Hayatı

Hem bir coğrafyacı hem de bir seyyah olan Ebû Hâmid el-Gırnâtî, 473'te (1080-1081) Gırnata'da doğmuştur. Tahsil yaşamına da doğduğu şehirde başlamıştır. Hayatı hakkındaki sınırlı bilgiler kendi yazmış olduğu eserlerden derlenmiştir. 508 yılında (1114-1115) gittiği Mısır'da fazla kalmayıp Endülüs'e dönmüş, 1117'de tekrar seyahate koyulmuştur. Akdeniz'deki Sardinya ve Sicilya adalarına uğradıktan sonra yolu tekrar Mısır'a düşmüştür. İskenderiye'den geçip Kahire'ye gelmiş ve burada kendisi gibi Endülüslü olan Ebû Bekir et-Turtûşî'den dersler almıştır. Ardından tekrar seyahate çıkmış ve 1122'de Dımaşk, Baalbek ve Tedmür (Palmira) gibi önemli tarihi şehirleri gezmiştir. 1123'te Abbâsîlerin başkenti Bağdat'a gitmiş, burada Abbâsî vezirleri Avnüddin İbn Hübeyre ile (Yahyâ b. Muhammed eş-Şeybânî) oğlu Muhammed b. Yahyâ ona büyük ilgi göstermişlerdir. 1130'da Kafkasya ve Yukarı Volga bölgelerini gezmiştir. 1135-1136 yıllarında Bulgar topraklarını ve ardından da Başkırt bölgesini gezmiş, burada yaşayan Müslümanlara İslâm dini hakkında bilgiler vermiştir. Daha

³¹⁶Özdemir, *Endülüs Tarihi'nin Mevcut Kaynakları Üzerine (I)*, s. 30; Yazıcı, *a.g.m.*, s. 376.

³¹⁷Yazıcı, *a.g.m.*, s. 376.

³¹⁸Yazıcı, *a.g.m.*, s. 376.

sonra Bağdat'a dönmek için yola çıkmış fakat Bağdat'a dönmeden önce hac için Mekke ve Medine'ye gitmiştir. Hac ibadetini yerine getirdikten sonra Necid çölünden geçip Bağdat'a varmıştır. Burada bir müddet kaldıktan sonra 1161 yılında Musul'a geçmiş ve *Tuhfetü'l-Elbâb* adlı eserini Muînüddin el-Erdebîli'nin isteğini kıramayarak Musul'da tamamlamıştır. Musul'un ardından Halep'e geçmiş ve burada bir yıl kaldıktan sonra yolu vefat edeceği yer olan Dımaşk'a tekrar düşmüştür. 565 yılının Safer ayında (Kasım 1169) Dımaşk'ta vefat etmiştir.³¹⁹

Ebû Hâmid el-Gırnâtî'nin eserlerinde anlattığı bazı olaylar hakikatle pek de bağdaşmayacak türdendir. Müellif Bulgar topraklarından geçerken dört metrelik bir devle karşılaştığını, Gırnata yakınlarındaki bir cami avlusunda bulunan zeytin ağacının aynı gün içerisinde hem çiçek açtığını hem de meyve verdiğini, Yemen bölgesinde insan hayvan karışımı bir kabilenin yaşadığını aktarır. Bunlar onun inandırıcılığını zedelemektedir. Onun yazmış olduğu iki eser vardır ve bu iki eseri de herhangi bir türe dâhil etmek pek mümkün değildir. Bu eserler tam olarak ne bir seyahatnamedir ne de coğrafya kitabıdır. Yine de bu eserlerde kayda değer pek çok bilgi vardır. Örneğin onun zooloji alanıyla ilgili verdiği bilgiler ve Rusya'da yapılan kayık sporuyla ilgili gözlemleri son derece önemlidir.³²⁰

2.4.3.2. Eserleri

el-Muğrib (el-Mu'rib) An Ba'zı 'Acâ'ibi'l-Mağrib, müellifin Avnüddin İbn Hübeyre'ye sunduğu ve gezip gördüğü yerleri kaleme aldığı iki eserinden biridir. Eserin muhtevası çok geniştir. Eserde Endülüs bölgesinin yazara göre diğer bölgelerden üstün olan yönleri yer almaktadır. Ebû Hâmid el-Gırnâtî'nin tarih, astroloji ve astronomiye dair görüşleri eserin bir başka konusudur. Bunların yanı sıra eserde yazarın gezmiş olduğu Doğu Avrupa, Orta Asya ve diğer bölgelerin dikkat çeken yönleri ve buralarla ilgili efsanevi bilgiler yer almaktadır. Bu eserin dikkat çeken bir başka yönü ise içerisinde bolca şiirin yer almasıdır. Nesirle yazılmış eserleri şiirle süsleme edebiyatçıların sık başvurdukları bir yöntem olmasına rağmen Ebû Hâmid'den önce coğrafyacıların pek de denemedikleri bir yöntemdir. Eserin yazma nüshası Madrid'de

³¹⁹ Ebû Hâmid el-Gırnâtî, *Gırnâtî Seyahatnamesi*, (trc. Fatih Sabuncu) İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2020, s. 1-2; Özdemir, *Endülüs Tarihi'nin Mevcut Kaynakları Üzerine (I)*, s. 34; Mehmet Özdemir, "Ebû Hâmid el-Gırnâtî", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt 10, İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1994, s. 128-129.

³²⁰ Özdemir, *a.g.m.*, s. 129.

Real Academia de Historia Kütüphanesi'nde bulunmaktadır. C. E. Dubler bu eseri 1953 yılında Madrid'de *Ebû Hâmid el-Granadino y su relacion de viaje por tierras eurasiaticas* adıyla İspanyolcaya çevirmiş ve Arapça orijinalini de yayımlamıştır. Ingrid Bejarano eseri *al-Mu`rib 'An Ba'd 'Ayâ'ib al-Mağrib (Elogio de Algunas Maravillas del Magrib)* adıyla ve yine İspanyolca tercümesiyle birlikte 1991 yılında Madrid'de yayımlamıştır.³²¹

Ebû Hâmid el-Gırnâtî'nin yazmış olduğu diğer eseri ise dört bölümden oluşan *Tuhfetü'l-Elbâb ve Nuhbetü'l-A'câb ('icâb, 'acâ'ib)*'dir. Eserin başta İstanbul'daki kütüphaneler olmak üzere çeşitli kütüphanelerde yazma nüshaları vardır. Gabriel Ferrand bu eseri, *Le Tuhfat al-albâb de Abû Hâmid al-Andalusî al-Garnâtî* adıyla neşretmiştir. Gırnâtî'nin bu kıymetli seyahatnamasını Fatih Sabuncu Türkçeye tercüme etmiştir.³²²

2.4.4. İbn Gâlib

2.4.4.1. Hayatı

Künyesi Muhammed b. Eyyûb b. Gâlib el-Gırnâtî el-Endelüsî'dir. Hakkındaki bilgiler son derece sınırlıdır. Hatta bazen başka isimlerle karıştırıldığı da olmuştur. İbn Gâlib'in bilinen bir kitabı vardır. Fakat bu kitabının bölümlerine farklı isimler vermesi onun iki kitabının olduğu fikrini ortaya çıkarmıştır. Bu kitabından İbn Saîd el-Mağribî, Yâkut el-Hamevî, Makkarî ve Lisânüddin İbnü'l-Hatîb gibi bazı müellifler alıntılar yapmışlardır ve bu alıntılar sayesinde kitabın Endülüs coğrafyası ile ilgili kısmı yayımlanmıştır. Bu yayımlanan kısım sayesinde onun hayatı hakkında az da olsa birtakım bilgiler günümüze ulaşmıştır. Yayımlanan bu kısımdan hareketle hayatı hakkında edinilen bilgilere göre 542 yılında (1147) Meriye'nin Hristiyanlar tarafından işgal edilmesi ve sonrasında tekrar İslam hâkimiyetine geçmesi olaylarına şahit olanlarla bizzat görüşmüştür. Ayrıca 565'te (1170) Gırnata'da bulunup Ebû Saîd Osman b. Abdülmü'min'e hizmet etmiştir. Ölüm tarihi olarak ise 571 (1175) gösterilmektedir.³²³

³²¹Özdemir, **a.g.m.**, s. 129.

³²²Ebû Hâmid el-Gırnâtî, **a.g.e**; Özdemir, **a.g.m.**, s. 129.

³²³Câsim el-Ubûdî, "İbn Gâlib", **TDV İslam Ansiklopedisi**, Cilt 19, İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1999, s. 501; Özdemir, **Endülüs Tarihi'nin Mevcut Kaynakları Üzerine (I)**, s. 17.

2.4.4.2. Eserleri

Ferhatü (Fürcetü) 'l-Enfüs Fî Târîhi 'l-Endelüs, İbn Gâlib'in bilinen tek eseridir ve iki bölümden oluşmaktadır. “*Ferhatü 'l-Enfüs li 'l-Âsâri 'l-Evveliyeti 'lletî Fi 'l-Endelüs*” adını taşıyan birinci bölümünde daha çok Endülüs coğrafyası işlenmektedir. “*Ferhatü 'l-Enfüs Fî Fużalâ 'i 'l- 'Asri Min Ehli 'l-Endelüs*” adlı ikinci bölümde ise Endülüs tarihi yazan kişilerin biyografileri yer almaktadır. İbn Gâlib'in eserinin coğrafyayla ilgili bölümünü yazarken Ahmed b. Muhammed er-Râzî'nin orijinali kaybolmuş bir eserinden çokça faydalandığı bilinmektedir. Mes'ûdî, Ebû Ubeyd el-Bekrî, İbn Hayyân gibi isimlerden de yararlanmıştır. Eserin içeriği şu şekildedir: Endülüs eyaletleri ve diğer yerleşim merkezleri, buralara yerleşen Arap kabileleri, buralardaki imar faaliyetleri, bilim tarihi, iktisadî ve malî tarih, Hammûdîlerin idaresi.³²⁴

2.4.5. İbn Beşküvâl

2.4.5.1. Hayatı

Künyesi Ebü'l-Kasım Halef b. Abdilmelik b. Mes'ûd b. Mûsâ b. Beşküvâl el-Hazrecî el-Ensârî el-Endelüsî olan İbn Beşküvâl, 3 Zilhicce 494 Pazartesi günü (29 Eylül 1101) Kurtuba'da doğmuştur.³²⁵ Ailesi Belensiye (Valencia) çevresinde bulunan Şüriyyun (Sorrion) şehriden Kurtuba'ya taşınmıştır. Babası Abdülmelik bir hadis ve kıraat âlimi olduğundan İbn Beşküvâl ilk tahsiline Kurtuba'da babasının yanında başlamıştır. Yolu daha sonra İşbîliye'ye düşmüştür. Burada Kadı Ebû Bekir İbnü'l-Arabî'den fıkıh dersleri almış ve ardından bazı bölgelerde kadı nâibi olarak görev yapmıştır.³²⁶

Çok önemli isimlerden ders alan İbn Beşküvâl'in hocaları arasında şu isimler zikredilebilir: Kadı Ebû Bekir İbnü'l-Arabî, Ebü'l-Hasan Şüreyh b. Muhammed, Ebû Muhammed İbn Attâb, Ebû Bekir İbn Atıyye, Ebû Bahr İbnü'l-Esedî, İbn Mugıs, İbn Rüşd el-Ced, Ebü'l-Velîd İbnü'd-Debbâğ, Ebû Muhammed İbn Yerbû' eş-Şenterînî, Ebü'l-Kâsım İbn Bakî, Ebû Muzaffer eş-Şeybânî. Talebeleri arasında da önemli isimler vardır: Muhammed b. Abdullah es-Saffâr, İbn Hayr el-İşbîlî, Mûsâ b. Abdurrahman el-

³²⁴Câsim el-Ubûdî, **a.g.m.**, s. 501; Özdemir, **Endülüs Tarihi'nin Mevcut Kaynakları Üzerine (I)**, s. 17-18.

³²⁵İbn Beşküvâl, **a.g.e.**, s. 7; İbnü'l-Ebbâr, **a.g.e.**, s.54.

³²⁶Nadir Özkuyumcu, “İbn Beşküvâl”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, Cilt 19, İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1999, s. 377; İbnü'l-Ebbâr, **a.g.e.**, s.55.

Gırnâtî, Ebü'l-Kasım el-Kantarî, Ebü'l-Hasan ed-Dahhâk, İbn Ât ve Ebü'l-Hattâb İbn Dihye el-Kelbî bunlardan bir kısmıdır.³²⁷

İbn Beşkuvâl, Kurtuba'da yetişmiş olan hadis âlimlerinin sonuncusu olarak kabul edilmektedir. Hadis ilminin yanı sıra Mâlikî fihkî ve tarih konusunda da yetkin bir isimdir. Özellikle Endülüs tarihiyle ilgili yapmış olduğu çalışmalar dikkate değerdir. İbn Beşkuvâl'in çeşitli alanlarda yazmış olduğu elli kadar eserin varlığından söz edilir.³²⁸ 8 Ramazan 578'de (5 Ocak 1183) Kurtuba'da vefat eden İbn Beşkuvâl'in cenaze namazı ikinci namazının ardından kılınmış ve Yahyâ b. Yahyâ'nın yakınına defnedilmiştir. Cenaze namazını o dönemin Kurtuba yöneticisi Ebû Velid Hişâm b. Abdullah b. Hişâm kıldırılmıştır.³²⁹

2.4.5.2. Eserleri

Kitâbü's-Sıla Fî Târîhi E'immeti'l-Endelüs İbn Beşkuvâl'in en önemli eseri olarak kabul edilmektedir. Bu eser yine bir Endülüslü olan tarihçi İbnü'l-Faradî'nin *Târîhu 'Ulemâ'i'l-Endelüs* adlı eserine yazılmış bir zeyildir. Eserde Endülüs'te muhtelif ilim dallarında ün yapmış 1541 ismin hayatları ele alınmaktadır. Bu isimler işlenirken öncelikle isimleri, doğup büyüdükleri şehirler, lakap ve künyeleri, hoca ve öğrencileri, seyahat ettikleri şehirler, doğum ve ölüm yerleriyle birlikte tarihleri verilmektedir. Eserde alfabetik sıra gözetilmiştir. es-Sıla, Endülüs'ün siyasal, sosyal ve kültürel tarihi açısından son derece önemli bir eserdir. İbn Beşkuvâl bu eserini 3 Cemâziyelevvel 534'te (26 Aralık 1139) tamamlamıştır, fakat daha sonra esere ilaveler yapmıştır.³³⁰ İbn Beşkuvâl, es-Sıla'yı yazarken birçok kaynaktan istifade etmiştir. Onun yararlanmış olduğu kaynaklar arasında şu eserler zikredilebilir: Ebû İshak İbn Şinzîr el-Ümevî'nin *Kitâbu'r-Rivâyât*'ı, Abdullah b. İsmail b. Muhammed'in *Şuyûhu İbn Hazrec*'i, Ebû Ömer Ahmed b. Afif el-Kurtubî'nin *Ahbâru Kudât ve Fukâha bi Kurtuba*'sı, Ebû Cafer Ahmed b. Abdurrahman el-Ensârî'nin *Târîhu Fukahâi Tuleytula*'sı.³³¹ *Kitâbü's-Sıla*'yı ilk defa İspanyol şarkiyatçı Francisco Codera y Zaidin iki cilt hâlinde 1882-1883 yılında Madrid'de yayımlamıştır. İzzet el-Attâr el-Hüseynî Kahire'de 1955 yılında, İbrâhim el-Ebyârî ise 1989 yılında üç cilt hâlinde neşretmiştir. Bunların dışında *Kitâbü's-Sıla*'ya

³²⁷Özkuyumcu, a.g.m., s. 377.

³²⁸Özkuyumcu, a.g.m., s. 377.

³²⁹İbn Beşkuvâl, a.g.e., s. 8.

³³⁰Endülüs Tarihi'nin Mevcut Kaynakları Üzerine (I), s. 24; Özkuyumcu, a.g.m., s. 377.

³³¹Endülüs Tarihi'nin Mevcut Kaynakları Üzerine (I), s. 24.

zeyiller de yazılmıştır. İbnü'l-Ebbâr'ın (ö. 658/1260) yazmış olduğu *Kitâbü't-Tekmile li-Kitâbi's-Sıla*, İbn Abdülmelik el-Merrâküşî'nin (ö. 703/1303) yazmış olduğu *ez-Zeyl ve't-Tekmile li-Kitâbeyi'l-Mevsûl ve's-Sıla*, İbnü'z-Zübeyr es-Sekafî el-Gırnâtî'nin (ö. 708/1308) yazmış olduğu *Silatü's-Sıla* bu zeyiller arasındadır.³³²

İbn Beşkuvâl'in kaleme aldığı bir diğer eser ise *Kitâbü Ğavâmizi'l-Esmâ'i'l-Mübheme el-Vâkı'a Fî Mütûni'l-Ehâdissi'l-Müsne'de*'dir. Eserin konusu hadis metinlerinde ismi söylenmeyen veya pek tanınmayan bir künye ya da lakaba sahip olan kişilerin tespitidir. Bu eseri Mahmûd Mağrâvî iki cilt hâlinde 1988 yılında Mekke'de, İzzeddin Ali es-Seyyid ve Muhammed Kemâleddin yine iki cilt olmak üzere 1987 yılında Beyrut'ta neşretmişlerdir. İzzeddin Ali es-Seyyid ve Muhammed Kemâleddin'in çalışmaları 1994 yılında Cidde'de neşredilmiştir. Ayrıca Millet Yazma Eserler Kütüphanesi'nde Sıbt İbnü'l-A'cemî tarafından yazılmış bir muhtasarı da vardır (Fezullah Efendi, nr. 496).³³³

ez-Zeyl 'Alâ Cüz'i Bak'î b. Mahled Fi'l-Havzi ve'l-Kevser, İbn Beşkuvâl'in Bakî b. Mahled'in bir risalesine yazdığı zeyildir. Bu eseri 1993 yılında Abdülkâdir b. Muhammed Atâ Sûfî *Merviyyâtü's-Sahâbe Fi'l-Havz ve'l-Kevser* adlı eserinin içerisinde Medine'de neşretmiştir.³³⁴

İbn Beşkuvâl'in kıtlık, savaş, kuraklık gibi zor durumlarda Allah'a nasıl yalvarılması gerektiğini; Hz. Peygamber'in (s.a.v.), sahabenin ve diğer büyüklerin bu durumlar karşısında nasıl bir tavır takındıklarını anlattığı bir başka eseri daha vardır. *Kitâbü'l-Müstegîsîn Billâhi Te'âlâ 'Inde'l-Mühimmât ve'l-Hâcât* adını taşıyan bu eseri Manuela Marin 1991 yılında Madrid'de neşretmiştir. Ardından 1994 yılında Guneym b. Abbas b. Guneym Kahire'de yayımlamıştır.³³⁵

Kitâbü'l-Fevâ'idi'l-Müntehabe ve'l-Hikâyâti'l-Müstağrebe onun muhaddisler, zâhidler ve fakihler hakkında bilgi vermenin yanı sıra Endülüs ve Maşrik bölgesinin önemli isimlerinden bahsettiği eseridir.³³⁶

³³² Endülüs Tarihi'nin Mevcut Kaynakları Üzerine (I), s. 24; Özkuyumcu, a.g.m., s. 377.

³³³ Özkuyumcu, a.g.m., s. 377.

³³⁴ Özkuyumcu, a.g.m., s. 377.

³³⁵ Özkuyumcu, a.g.m., s. 377.

³³⁶ Özkuyumcu, a.g.m., s. 377.

2.4.6. İbn Hayr

2.4.6.1. Hayatı

Hadis hafızı, kıraat âlimi ve Arap dili bilgini olan İbn Hayr 28 Ramazan 502'de (1 Mayıs 1109) İşbîliye'de doğmuştur. Bazı rivayetlere göre ise Kuzey Mağrib'de bulunan Fas şehrinde doğmuş ve daha sonra İşbîliye'ye yerleşmiştir. İşbîliye kadısı ve aynı zamanda kıraat âlimi Ebü'l-Hasan Şüreyh b. Muhammed, İbn Hayr'ın yetişmesinde hem çok etkili olmuş hem de onu ilim yoluna sevk etmiştir. İbn Hayr, İşbîliye'deki âlimlerden ders aldıktan sonra Bâce (Beja), Meriye (Almeria), Kurtuba (Cordoba), Şilb (Silves) ve Cezîretülhadrâ (Algeciras) gibi merkezlere seyahate çıkarak buralarda tanınmış âlimlerden dersler almıştır. Onun hocaları arasında şu isimleri zikredebiliriz: Kâdî İyâz, İbn Atıyye el-Endelüsî, Kadî İbn Bakî, Ruşâtî, Ebü'l-Hasan İbn Mugîs, Silefî ve Mâzerî. Ondan istifade edenlerden bazıları ise şöyledir: İbn Dihye el-Kelbî, İbn Vâcib ve Ebü'l-Hüseyin İbn Serrâc. 573 (1177) yılında Endülüs coğrafyasının en görkemli camisi olan Kurtuba Ulu Camii imamlığına getirilmiştir.³³⁷ İbn Hayr, 4 Rebûlevvel 575 Çarşamba sabahı, (9 Ağustos 1179) Kurtuba'da vefat etmiştir. Cenazesine başta Kurtuba valisi olmak üzere kalabalık bir topluluk katılmıştır. Evinin bahçesine defnedilmesine rağmen daha sonra kabri İşbîliye'deki Muşke mezarlığına taşınmıştır.³³⁸

İbn Hayr, araştırmalarında son derece titiz davranmıştır. Okuduğu kitapların kenarlarına notlar alması, vefatından sonra kütüphanesinin değerinden çok daha yüksek bir fiyata satılmasını sağlamıştır.³³⁹ Fas'taki Karaviyyîn Kütüphanesi'nde bulunan bir *Sahîh-i Müslim* nüshasının ona ait olduğu bilinmektedir. Bu nüshayı defalarca karıştırmış, ondan rivayetler aktarmıştır. Bu nüsha Afrika'daki en büyük *Sahîh-i Müslim* kaynağı olarak gösterilmektedir. İbn Hayr bu bahsi geçen nüshayı Hafız Ebû Ali el-Ceyyanî'nin nüshasıyla karşılaştırıp notlar almış ve anlamı bilinmeyen kelimeleri açıklamıştır.³⁴⁰

³³⁷Ali Yardım, "İbn Hayr", **TDV İslam Ansiklopedisi**, Cilt 20, İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1999, s. 36-37; İbn Hayr, **a.g.e.**, (neşredenlerin girişi) s. 11; Cumhur Ersin Adıgüzel, "Endülüslü Bir Muhaddisin İlim Dünyası: İbn Hayr el-İşbîlî ve Fehrese'si", **Milel ve Nihal**, Cilt 12, Sayı 1, 2015, s. 37.

³³⁸İbn Hayr el-İşbîlî, **Fihrist İbn Hayr el İşbili**, (nşr. Beşşar Avvad Maruf – Mahmud Beşşar Avvad) Tunus: Dar el Ğarb el İslami, 2009, s. 6-7; Adıgüzel, **a.g.m.**, s. 37.

³³⁹Yardım, **a.g.m.**, s.37.

³⁴⁰İbn Hayr el-İşbîlî , **a.g.e.**, s. 7.

2.4.6.2. Eserleri

Fehresetü Mâ Revâhü 'An Şüyûhihî Mine'd-Devâvîni'l-Musannefe Fî Durûbi'l-İlm ve Envâ'i'l-Ma'ârif müellifin bugüne ulaşan tek eseridir. Fehrese türünde kaleme alınmış olan bu eserde 1400 civarı eser tanıtılmaktadır. Bu esere İbn Hayr ilim öğrenmenin ve âlimlerin önemi, ilim öğrenmenin yöntemleri gibi konuları ele aldığı uzun bir girişle başlamaktadır. Ardından müellif, rivayet izni aldığı eserleri teferruatlı bir şekilde tanıtılmaktadır. Tanıtımı yapılan bu eserler daha çok Kur'an ve hadis ilimleri, siyer ve tabakat, ensâb, Mâlikî fikhî, akaid ve usûl-i fikhî, zühdiyyât, nahiv, şiir ve diğer edebî türlere dair kitaplardır ve beraberinde bu eserlerin fihristleri de mevcuttur. Ayrıca eserin sonunda müellif hocalarının listesine de yer vermiştir.³⁴¹ İbn Hayr bu eserinde müelliflerin biyografilerinden ziyade metinlerle ilgilenmiştir.³⁴²

İbnü'n-Nedîm'in Doğu İslam dünyasında öncülük ettiği fihrist yazma geleneğini ondan yaklaşık iki asır sonra Batı İslam dünyasında İbn Hayr canlandırmıştır. Bu çalışmasıyla İbn Hayr, kaynaklarda bulunmayan çok sayıda eserin tanıtımını yaparak unutulmalarına engel olmuştur. Ayrıca Doğu İslam dünyasındaki eserlerin Endülüs'e ne zaman ve kim tarafından getirildiğinin kayıtlarını da tutmuştur. Fakat İbnü'n-Nedîm yaşadığı dönemdeki bütün ilim dallarına ait eserleri tanıtırken İbn Hayr daha çok hadis kitaplarını tanıtmayı öncelmiştir.³⁴³

İbn Hayr'ın *Fehrese* adlı eserini Escorial Library'de bulunan nüshasını dikkate alarak Francisco Codera y Zaidin ve onun öğrencisi Julian Ribera y Tarrago, 1894-1895 yıllarında Saragossa'da yayımlamışlardır. 1935 yılında ise Leipzig'de *Keşfü'z-Zunûn*'un sonuna eklenerek yayımlanmıştır. Züheyr Fethullah ise Codera ve Tarrago'nun neşrinin Latince olan ön sözünü Arapçaya çevirip metni yeniden gözden geçirmiştir. Eserin gözden geçirilmiş bu yeni hâli Beyrut'taki el-Mektebetü't-Ticârî, Bağdat'taki Mektebetü'l-Müsennâ ve Kahire'deki Müessesetü'l-Hancî yayınevlerinin ortak bir hizmeti olarak 1963 yılında basılmıştır. İbrahim el-Ebyârî, *Fehrese*'yi 1989 yılında Kahire ve Beyrut'ta yeniden neşretmiştir.³⁴⁴

³⁴¹Yardım, **a.g.m.**, s.37; Özdemir, **Endülüs Tarihi'nin Mevcut Kaynakları Üzerine (I)**, s. 27; Adıgüzel, **a.g.m.**, s. 42.

³⁴²İbn Hayr el-İşbilî, **a.g.e.**, s. 10.

³⁴³Yardım, **a.g.m.**, s.37; Özdemir, **Endülüs Tarihi'nin Mevcut Kaynakları Üzerine (I)**, s. 27.

³⁴⁴Yardım, **a.g.m.**, s.37; Özdemir, **Endülüs Tarihi'nin Mevcut Kaynakları Üzerine (I)**, s. 27.

2.4.7. İbn Sâhibüssalât

2.4.7.1. Hayatı

Endülüs'te yetişmiş önemli tarihçilerden biri olan İbn Sâhibüssalât'ın doğum tarihi tam olarak bilinmemektedir. İbn Sâhibüssalât diye anılma nedeni muhtemelen dedelerinden birinin imam olmasıdır. Ailesi aslen İsbîliyeli olan İbn Sâhibüssalât'ın hayatı hakkında kendi eserlerinden edinilen bilgiler hariç neredeyse hiçbir bilgi yoktur. Onun Muvahhidler döneminde yaşadığı ve halife ve devlet ileri gelenleriyle iyi ilişkiler içinde olduğu bilinmektedir.³⁴⁵ Onun adına ilk kez İbn İzâri'nin (ö. 712/1312'den sonra) ondan naklettiği Muvahhidler Devleti'nin kurucusu olan Abdülmü'min el-Kûmî'nin Merakeş'ten Selâ'ya yaptığı bir yolculukla ilgili hatırasında rastlanmaktadır. Ebû Muhammed Abdullah b. Ebû Hafs, 10 Muharrem 557'de (30 Aralık 1161) Karmûne'yi (Carmona) aldığı zaman onu tebrik edenler arasında İbn Sâhibüssalât'ın olduğu da bilinmektedir. Bahsi geçen yıl içerisinde ona Kurtuba'da kâtiplik görevi önerilmiş, ancak o bu görevi kabul etmemiştir.³⁴⁶ 594 (1198) yılında İsbîliye Ulu Camii'nde hatip olarak göreve başlamıştır. Özellikle bu görevden sonraki hayatıyla ilgili herhangi bir bilgi bulunmamaktadır.³⁴⁷

İbn Sâhibüssalât, 566 (1170) yılı başlarında Halife Ebû Ya'kûb Yûsuf'un bir rahatsızlığının ardından onu ziyaret eden bir heyetin içinde bulunmuştur. Buradan hareketle onun bu dönemlerde Merakeş'te bulunduğu anlaşılmaktadır. Endülüs'ten yardım talebi gelmesi üzerine Receb 566'da (13 Mart 1171) Halife Ebû Ya'kûb Yûsuf Merakeş'ten sefere çıkmıştı, İbn Sâhibüssalât'ın da bu sefere katıldığı, seferi bütün detaylarıyla anlatmasından anlaşılmaktadır. İbn Sâhibüssalât, Endülüs'e geldikten sonra da halifenin yanından ayrılmamış, onun 567'de (1172) çıktığı Vebze (Huete) seferine de dâhil olmuştur. Ayrıca halifenin Sûs bölgesinde çıkan isyanı bastırmak için yaptığı seferde de yerini almıştır. Filozof Ebü'l-Velîd İbn Rüşd ve tabip Ebû Bekir İbn Zühr ile beraber Muvahhidî hareketin önderi olan İbn Tûmert el-Mehdî'nin ve ilk Muvahhidî hükümdar Abdülmü'min el-Kûmî'nin Tinmel'de bulunan kabirlerini ziyaret etmiştir. 580 (1184) yılındaki Şenterîn (Santarem) ve Üşbüne (Lizbon) seferlerini katılmış ve bu sefer esnasında vefat eden Halife Ebû Ya'kûb Yûsuf'tan sonra da sarayla bağlantıları

³⁴⁵ Adıgüzel, **a.g.m.**, s. 317.

³⁴⁶ Abdülhâdî et-Tâzî, "İbn Sâhibüssalât", **TDV İslam Ansiklopedisi**, Cilt 20, İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1999, s. 299.

³⁴⁷ Adıgüzel, **a.g.m.**, s. 317.

devam etmiştir. 594 (1198) yılında tamamlanan İşbîliye Ulu Camii'ne hatip olarak görevlendirilmiştir, dolayısıyla ölüm tarihinin de bu görevden sonra olduğu kesindir.³⁴⁸

2.4.7.2. Eserleri

Kitâbü Târîhu'l-Men bi'l-Îmâme 'Ale'l-Müstaz'afîn bi-en Ce'alehümü'llahu E'immeten ve Ce'alehümü'l-Vârisîn, İbn Sâhibüssalât'ın Endülüs'te Muvahhidlerin hüküm sürdüğü döneme ışık tutan önemli bir eseridir. Sadece Muvahhidlerin hüküm sürdüğü döneme ışık tutması açısından değil, aynı zamanda Müslüman ve Hristiyan devletler arasındaki resmî mektupları ve yazışmaları içermesi açısından da ehemmiyetlidir. Ayrıca eser Muvahhidlerin devlet yapılanmalarını, ülkelerindeki ilmi çalışmaları, dini yaşantıyı ve mimariyi de içeren bilgiler sunmaktadır. Eser üç cilt olmasına rağmen birinci ve üçüncü ciltler kayıptır. Oxford Bodleian Library'de yazma nüshası bulunan ikinci cilt 554-568 (1159-1173) yılları arasında kapsamaktadır. Bu kitap aralarında İbn Haldûn, İbnü'l-Kattân el-Mağribî, Lisânüddin İbnü'l-Hatîb, İbn İzârî, İbnü'l-Ebbâr, İbn Abdülmelik, İbn Ebû Zer, Ali el-Ceznâî, Ahmed b. Muhammed el-Makkarî gibi önemli isimlerin de bulunduğu birçok kişiye kaynaklık etmiştir. Bu eseri Abdülhâdî et-Tâzî 1964 yılında Beyrut'ta *el-Men bi'l-Îmâme* adıyla neşretmiştir.³⁴⁹

İbn Sâhibüssalât'ın bir diğer eseri ise *Sevretü'l-Mürîdîn (Târîhu'l-Mürîdîn)*'dir. Müellifin bu eserinin varlığından yine onun bir başka eseri olan *el-Men bi'l-Îmâme*'de atıfta bulunması sayesinde haberdar olunmuştur. Eserde Murâbitlar'ın son dönemlerinde ortaya çıkan Ebü'l-Kasım İbn Kasî önderliğindeki Mürîdîn hareketi anlatılmaktadır.³⁵⁰

2.4.8. Ahmed b. Yahyâ ed-Dabbî

2.4.8.1. Hayatı

Hem bir tarihçi hem de hadis âlimi olarak tanınan Ahmed b. Yahyâ ed-Dabbî, 559 (1164) yılından önce Lûrka (Lorca) şehrinin batısında yer alan Beles'te (Velez) doğmuştur. Ataları Hicaz bölgesinden Endülüs'e göç etmiştir. Ebû Abdullah b. Humejd ve Ebü'l-Kasım b. Habîş gibi âlimlerden ders aldıktan sonra ömrünün önemli bir bölümünü geçirdiği Mürsiye'ye taşınmıştır. Mürsiye'de bulunduğu dönemde çeşitli şehirleri gezerek ilim tahsiline devam etmiştir. Merakeş'te Muhammed İbnü'l-

³⁴⁸et-Tâzî, **a.g.m.**, s. 300; Adıgüzel, **a.g.m.**, s. 317; Özdemir, **Endülüs Tarihi'nin Mevcut Kaynakları Üzerine (I)**, s. 27.

³⁴⁹et-Tâzî, **a.g.m.**, s. 300.

³⁵⁰et-Tâzî, **a.g.m.**, s. 300.

Fehâr'ın, Abdurrahman İbnü'l-Kasîr'in, Ali b. Kevser'in ve Ahmed b. Abdülmelik b. Amîre'nin; Sebte'de (Ceuta) Abdullah b. Ubeydullah el-Hacerî'nin hadis derslerine iştirak etmiştir. Endülüs'teki ve Mağrib'deki tahsilinin ardından hac görevi için Endülüs'ten ayrılmıştır.³⁵¹

Dabbî, rivayetler konusunda son derece güvenilir bir isimdir. Güzel ve hızlı yazı yazma kabiliyetine sahip olan Dabbî aynı zamanda verrâklık yapmış ve bu meslekten çok para kazanmıştır. Rivayet odur ki İmam Mâlik'in *el-Muvatta* adlı eserini bir hafta içerisinde ve yanlışsız bir şekilde istinsah etmiştir. Çok sayıda öğrenci yetiştiren Dabbî, 26 Rebülâhir 599'da (12 Ocak 1203) Mürsiye'de vefat etmiştir.³⁵²

2.4.8.2. Eserleri

Buğyetü'l-Mültemis Fî Târîhi Ricâli Ehli'l-Endelüs, Dabbî'nin günümüze ulaşan tek eseridir. Eserin konusu fetihten itibaren Endülüs'te yetişen fıkıh ve hadis âlimlerinin, şairlerin, devlet adamlarının, edebiyatçıların biyografileridir. Dabbî bu eserini kaleme alırken Humeydî'nin yazmış olduğu *Cezvetü'l-Muktebis*'ten çok yararlanmıştır. Humeydî'nin eseri 450 (1058) yılına kadarki önemli kişilerin biyografilerini içerirken Dabbî buna 595 (1199) yılına kadarki biyografileri de eklemiştir. Bir yönüyle *Cezvetü'l-Muktebis*'e yapılmış bir zeyildir. Dabbî *Cezvetü'l-Muktebis*'ten 825 biyografi nakletmiş, oradaki 140 biyografiyi eserine dâhil etmemiş ve kendisi ise 750 kişinin biyografisini eklemiştir. *Cezvetü'l-Muktebis*'in mukaddimesinde kronolojik olarak emirlerin biyografileri vardır. Dabbî bu kısmı olduğu gibi kendi mukaddimesine dâhil etmiş, kendisi de aynı yöntemle diğer emirlerin biyografilerini eklemiştir.³⁵³ Dabbî mukaddimesine 1195'te Hristiyanlara karşı kazanılan Ereğ zaferiyle son vermiştir ve ardından Humeydî'nin yaptığı gibi Muhammed isimli kişilerin biyografilerine geçmiştir.³⁵⁴ Dabbî *Cezvetü'l-Muktebis*'in haricinde İbnü'l-Faradî'nin yazmış olduğu *Târîhu Ulemâ'i'l-Endelüs* ve Feth b. Hâkan'ın yazmış olduğu *Matmahu'l-Enfus* adlı eserlerden de istifade etmiştir.

Dabbî ele aldığı kişilerin biyografilerinde kişinin adını, künyesini, varsa lakabını, doğum ve ölüm tarihleri ile yerlerini, eserlerini, ders aldığı hocaları, talebelerini ve

³⁵¹ Mehmet Aykaç, "Dabbî, Ahmed b. Yahyâ", **TDV İslam Ansiklopedisi**, Cilt 8, İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1993, s. 395-396; Ahmed b. Yahyâ ed-Dabbî, **a.g.e.**, s. 15-18.

³⁵² Aykaç, **a.g.m.**, s. 395-396.

³⁵³ Aykaç, **a.g.m.**, s. 395-396.

³⁵⁴ Özdemir, **Endülüs Tarihi'nin Mevcut Kaynakları Üzerine (I)**, s. 25.

bazen de varsa şiirlerini vermiştir. Bununla birlikte bazen sadece biyografi sahibinin adının verildiği de görülmektedir. Dabbî'nin bu çalışmasındaki biyografiler içinde en geç vefat eden 595 (1199) yılında vefat etmiştir. Buradan hareketle Dabbî'nin ömrünün son zamanlarına kadar bu eserle meşgul olduğu söylenebilir. *Buğyetü'l-Mültemis Fî Târîhi Ricâli Ehli'l-Endelüs*'ün tek nüshası Escorial Kütüphanesi'nde bulunmaktadır. İspanyol Francisco Codera ve Julian Ribera y Tarrago eserin bu tek nüshasını esas alarak 1884-1885 yıllarında Madrid'de tek cilt hâlinde neşretmişlerdir. Fakat yazma nüshada okunmayan yerler olmasından dolayı bu neşir son derece eksiktir. Bu yüzden bu neşrin birçok sayfasında boşluklar bulunmaktadır. Bu eksik yönler Dabbî'nin en çok yararlandığı kaynak olan *Cezvetü'l-Muktebis*'le ve diğer kaynaklarla karşılaştırmalar yapılarak giderilmeye çalışılmış ve 1967'de Kahire'de yeniden basılmıştır. Fakat yine de istenilen sonuç elde edilememiştir. 1989 yılında Kahire ve Beyrut'ta İbrâhim el-Ebyârî tarafından yapılan baskıda da eksikler tam olarak giderilememiştir. Eserin Madrid neşrinde 1596, Kahire neşrinde 1601 ve Ebyârî'nin hazırlamış olduğu neşrinde ise 1602 biyografi yer almaktadır.³⁵⁵

Dabbî'nin *Buğyetü'l-Mültemis Fî Târîhi Ricâli Ehli'l-Endelüs* adlı çalışmasının dışında da eserlerinin olduğu bilinmektedir fakat bu eserler günümüze intikal etmemiştir. *Matla'u'l-Envâr li-Sahîhi'l-Âsâr* Dabbî'nin günümüze ulaşmayan eserlerinden biridir. Bu eserde Dabbî, Buhârî ve Müslim'de yer alan sahih hadisleri bir araya getirmiştir. Bir diğer eseri olan *Fihris*'te ise hocalarının hayatlarını ve onlardan ders okuduğu kitap ve hadisleri bir araya toplamıştır. Dabbî'ye ait olduğu bilinen bir diğer eser ise *el-Müselselâtü'l-Mübevebe (Müselselâtü'n-Nebeviyye)*'dir.³⁵⁶

2.5. 13. YÜZYIL ENDÜLÜS TARİHÇİLERİ

2.5.1. İbn Dihye el-Kelbî

2.5.1.1. Hayatı

Muhaddis, tarihçi ve edip olan İbn Dihye 1 Zilkade 544 (2 Mart1150) Belensiye (Valencia), farklı bir rivayete göre de Dâniye (Denia) doğumludur. Onun doğum tarihiyle ilgili de farklı rivayetler vardır. İbn Dihye'nin kendisi hakkında verdiği bilgiye göre soyu baba tarafından Hz. Peygamber'in (s.a.v.) Heraklios'a gönderdiği elçi olan

³⁵⁵Aykaç, a.g.m., s. 395-396; Özdemir, *Endülüs Tarihi'nin Mevcut Kaynakları Üzerine (I)*, s. 25.

³⁵⁶Aykaç, a.g.m., s. 395-396.

Dihye b. Halife el-Kelbî'ye dayanmaktadır. Anne tarafından ise soyunun Hz. Hüseyin'e dayandığını iddia etmektedir. Bazı tarihçiler sahâbî olan Dihye'nin çocuğu olmadığından soyunun devam etmediğini, bu yüzden onun soyunun Dihye b. Halife el-Kelbî'ye dayanmasının mümkün olmadığını ileri sürmekteyse de başka birtakım tarihçiler bahsi geçen sahâbînin soyunun devam ettiğini ve bu yüzden İbn Dihye'nin soyunun o sahâbîye dayanmasının mümkün olduğunu iddia etmişlerdir.³⁵⁷

Hadis alanına yoğunlaşan İbn Dihye, eğitim hayatına Belensiye'de başlamıştır. Hem Endülüs'te hem de Mağrib'de çok sayıda hocadan dersler almıştır. İbn Hayr, İbn Beşkûvâl ve İbn Medâ onun hocaları arasındadır. Dâniye kadılığı vazifesi verilmesine rağmen yanlış bir davranışından ötürü bu görevden uzaklaştırılmıştır. 595'te (1199) Tunus'ta *Sahîhi Müslim*'i şerh etmiş ve bu eserin derslerini vermiş olan İbn Dihye aynı zamanda bir hadis hafızıdır. Hac ibadeti için Mekke'ye gittikten sonra Mısır, Şam, Irak ve Horasan'a giderek buralardaki meşhur muhaddislerle görüşme imkânı bulmuştur. Mısır'a tekrar döndüğünde Eyyûbî Sultanı el-Melikü'l-Âdil (1200-1218) oğlu ve aynı zamanda tahtın varisi olan oğlu Muhammed'i eğitmesi için onu görevlendirmiştir. Muhammed, el-Melikü'l-Kâmil unvanıyla sultan olunca İbn Dihye'nin de şöhreti artmıştır. el-Melikü'l-Kâmil onun için Kahire'de bir dârülhadis inşa ettirmiş ve oranın idaresini İbn Dihye'ye vermiştir. Fakat hadis nakledeken titiz davranmaması, rivayet ettiği şeylerin bir kısmının gerçeklikten uzak olması onun el-Melikü'l-Kâmil tarafından bu görevden alınmasına neden olmuştur. İbn Dihye hadis ilminin yanı sıra fıkıh, eyyâmü'l-Arab, nahiv, şiir ve lügat gibi ilim dallarıyla da ilgilenmiştir. Hat sanatıyla da meşgul olan İbn Dihye, 14 Rebûlevvel 633'te (27 Kasım 1235) Kahire'de vefat etmiştir. İbn Dihye, Doğulu âlimler tarafından çokça eleştiriye maruz kalmış bir isimdir. Doğulu âlimler onu hadis uydurmakla, aslı olmayan şeyleri hakikat gibi göstermekle, hadis imamlarına dil uzatmakla itham etmişlerdir. Bu ithamların onun Zâhirî mezhebine bağlı olmasından kaynaklandığını söyleyenler de vardır.³⁵⁸

³⁵⁷ Nevzat Erkan, Ahmet İhsan Dünder, "İbn Dihye el-Kelbî ve el-Kasîdetü'd-Dâliyye fi medhi'n-Nebî (SAV) Adlı Eseri", *Rumeli'de Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı 17, 2019, s. 551-552; Mehmet Özdemir, "İbn Dihye el-Kelbî", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt 19, İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 1999, s. 413.

³⁵⁸ Özdemir, *İbn Dihye el-Kelbî*, s. 413.

2.5.1.2. Eserleri

en-Nibrâs Fî Devleti Beni'l-Abbâs (en-Nibrâs Fî Târîhi Hulefâ'î Beni'l-Abbâs) müellifin 613'te (1216-17) tamamladığı eseridir. Müellif bu eserini o sıralar henüz şehzade olan el-Melikü'l-Kâmil Muhammed'e takdim etmiştir. İbn Dihye bu eserin mukaddimesinde tarihi bütün ilimlerin temeli olarak anlatmıştır. Mukaddimesinde sanat, edebiyat, siyaset ve din gibi farklı ilimlerin tarihten faydalanmaları gerektiğini belirtmiştir. Bunun ardından ise Abbâsîlerin tarihini ele almıştır. Eserin kaynakçası oldukça geniştir. Nüshalarından biri de Nuruosmaniye Kütüphanesi'nde bulunmaktadır ve Abbas el-Azzâvî tarafından 1946 yılında Bağdat'ta neşredilmiştir.³⁵⁹

el-Mutrib Fî Eş'âri Ehli'l-Mağrib, İbn Dihye'nin Sultan el-Melikü'l-Kâmil'in isteği üzerine kaleme aldığı bir antoloji eseridir. Eserde İbn Dihye, Endülüslü ve Kuzey Afrikalı şairlere ve bu şairlerin önemli şiirlerine yer vermiştir. İbn Dihye bu eserde Endülüslü olmakla övünmüş ve Mağripli ve Iraklı şairleri küçük görmüştür. Endülüs'te yetişen şairlerin bunlardan daha üstün olduklarını ispatlamaya çalışmıştır. Bu eseri Kahire'de İbrâhim el-Ebyârî, H. Abdülmecîd, Ahmed Bedevî 1954'te neşretmişlerdir. Mustafa İvaz el-Kerîm ise 1958 yılında Hartum'da neşretmiştir.³⁶⁰

el-İbtihâc Fî Ehâdîsi'l-Mi'râc İbn Dihye'nin İsra ve mi'racla ilgili önemli hadis kitaplarında yer alan hadisleri incelediği eseridir. Rifat Fevzî Abdülmuttalib bu eseri 1996 yılında Kahire'de neşretmiştir.³⁶¹

et-Tenvîr Fî Mevlidi's-Sirâci'l-Münîr İbn Dihye'nin 604'te (1207) Erbil'e uğradığı dönemde yazmış olduğu eseridir. Burada görmüş olduğu Hz. Peygamberin (s.a.v.) doğumunun törenlerle kutlanması onu etkilemiştir ve bunun üzerine Erbil Atabeglerinden Muzafferüddin Kökböri için bu eseri kaleme almıştır. Muzafferüddin Kökböri yazmış olduğu bu eserden dolayı İbn Dihye'yi bin dinarla ödüllendirmiştir. Bu eserin yazma nüshaları Bibliotheque Nationale'de bulunmaktadır.³⁶²

Müellifin bunların dışında da birçok eseri bulunmaktadır. *Vehcü'l-Cemr Fî Tahrîmi'l-Hamr*, *Edâ'ü Mâ Vecebe Fî Vaz'î'l-Vazzâ'in Fî Receb*, *el-Alemü'l-Meşhûr Fî*

³⁵⁹Özdemir, **İbn Dihye el-Kelbî**, s. 413-414; Özdemir, **Endülüs Tarihi'nin Mevcut Kaynakları Üzerine (I)**, s. 30.

³⁶⁰Özdemir, **İbn Dihye el-Kelbî**, s. 413.

³⁶¹Özdemir, **İbn Dihye el-Kelbî**, s. 414.

³⁶²Özdemir, **İbn Dihye el-Kelbî**, s. 414.

Fezâ'ili'l-Eyyâm ve's-Şühûr, es-Sârimü'l-Hindî Fi'r-Red Ale'l-Kindî, Tenbîhü'l-Besâ'ir Fî Esmâ'i Ümmi'l-Kebâ'ir, Kitâbü Silsileti'z-Zeheb Fî Nesebi Seyyidi'l-'Acem ve'l-'Arab, el-Âyâtü'l-Beyyinât Fî Zikri Mâ Fî A'zâ'i Resûlillâh Mine'l-Mu'cizât, Envârü'l-Meşrikayn Fî Tenkihi's-Sahîhayn, Târîhu'l-Ümem Fî Ensâbi'l-'Arab ve'l-'Acem, et-Tahkik Fî Menâkıbi Ebî Bekri's-Siddîk İbn Dihye'nin diğeri eserlerinden bazılarıdır.

2.5.2. İbn Asker el-Gassânî

2.5.2.1. Hayatı

İbn Asker, Mâleka (Malaga) şehrinin bir köyünde tahminlere göre 584 (1188) yılında doğmuştur. Tahsil hayatına Mâleka'da başlayan İbn Asker'in ilim amacıyla seyahat edip etmediği bilinmemekle birlikte ders aldığı hocaların farklı bölgelerden olması onun seyahat etmiş olabileceği ihtimalini güçlendirmektedir. Ebü'l-Haccâc İbnü's-Şeyh, Kâdî Ebü'l-Hattâb İbn Vâcib el-Kaysî, Ebü'l-Kâsım Muhammed b. Abdülvâhid el-Mellâhî, Ebü'l-Kâsım İbn Semecûn, Kâdî Ebû Muhammed İbn Havtullah, Ebû İshak İbrâhim b. Ali el-Havlânî, Ebû Mûsâ İsâ b. Süleyman er-Ruaynî ve Ebû Muhammed İbnü'l-Kurtubî gibi âlimler ders aldığı hocalar arasındadır. Talebeleri arasında ise İbnü'l-Ebbâr, Ebû Bekir İbn Hamîs, Ebû Bekir Ahmed b. Abdullah el-Mâlekî, İbn Bekir el-İlbîrî vardır.³⁶³

İlk başlarda Mâleka'da Kâdî Ebû Abdullah Muhammed b. Hasan'ın nâibi olarak görev yapmıştır. Daha sonra ise Nasrî Emîri Ebû Abdullah Muhammed b. Nasr'ın isteği üzerine 635 (1238) yılında kadı olarak göreve başlamıştır. 4 Cemâziyelâhir 636 (12 Ocak 1239) tarihinde vefat eden İbn Asker, vefat edene kadar kadılık görevine devam etmiştir. O, Muvahhidlerin güçlü olduğu bir dönemde yaşamıştır ve bu olumlu ortamdan istifade etmesini bilmiştir. Muhtelif ilim dallarında kabiliyeti olan İbn Asker, aynı zamanda şiirler de yazmıştır.³⁶⁴

2.5.2.2. Eserleri

İbn Asker farklı alanlarda birçok eser yazmış olsa da bu eserlerden sadece iki tanesi günümüze ulaşabilmiştir. *el-İkmâl ve'l-İtmâm Fî Silati'l-İ'lâm bi-Mehâsini (Mecâlisi)'l-A'lâm Min Ehli Mâlekati'l-Kirâm (Matla'u'l-Envâr ve Nüzhetü'l-Ebsâr*

³⁶³Hüseyin Abdülhâdî Muhammed, "İbn Asker el-Gassânî", TDV İslam Ansiklopedisi, Cilt 19, İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1999, s. 328-329.

³⁶⁴Hüseyin Abdülhâdî Muhammed, **a.g.m.**, s. 329.

Fîmâ İhtevet 'Aleyhi Mâleka Mine'r-Rü'esâ ve'l-A'lâm ve'l-Ahbâr ve Takyîdü Mâ Lehüm Mine'l-Menâkıb ve'l-Âsâr) onun günümüze ulaşan iki eserinden biridir ve bu eser Asbağ b. Ali b. Ebü'l-Abbas'ın *el-İ'lâm bi-Mehâsini (Mecâlisi)'l-A'lâm Min Ehli Mâlekati'l-Kirâm* adlı eserine yazılmış bir zeyildir. Dönemin sosyal hayatıyla ve tarihi olaylarla ilgili önemli malumatlar vermektedir. İbn Asker bu eserini tamamlayamadan vefat ettiği için talebesi ve kız kardeşinin oğlu Ebû Bekir İbn Hamîs eseri devam ettirmiştir. Merakeş'teki özel bir kütüphanede bir nüshası hâlâ korunmaktadır.³⁶⁵

et-Tekmîl (et-Tekmile) ve'l-İtmâm li-Kitâbi't-Ta'rîf ve'l-İ'lâm müellifin bugüne ulaşan bir diğer eseridir. Abdurrahman b. Abdullah es-Süheylî tarafından kaleme alınmış olan *et-Ta'rîf ve'l-İ'lâm Fîmâ Übhime Mine'l-Esmâ'i ve'l-A'lâm Fi'l-Kur'ân* adlı esere bir zeyildir. Eserin yazılış amacı, haklarında ayet gelen kişileri tanıtmaktır. Eserin farklı kütüphanelerde yazma nüshaları bulunmaktadır. Eser, Hüseyin Abdülhâdî Muhammed tarafından doktora tezi olarak hazırlanmıştır. Ayrıca 1997 yılında Beyrut'ta Hasan İsmâil Merve tarafından neşredilmiştir.³⁶⁶

İbn Asker'in bugüne ulaşamayan fakat kaynaklarda geçtiği için yazıldığından haberdar olduğumuz başlıca eserleri şunlardır: *Nüzhetü'n-Nâzır Fî Menâkıbi 'Ammâr b. Yâsir, Erba'üne Hadisen, Şifâ'ü'l-İlle Fî Semti'l-Kible, el-Meşre'u'r-Revî Fi'z-Ziyâdeti 'Zlâ Garîbeyi'l-Herevî, el-Haberü(el-Cüz'ü)'l-Muhtasar Fi's-Sülûv 'An Zehâbi'l-Basar, er-Risâle Fi'd-Dihâri's-Sabr ve'ftihâri'l-Kasr ve'l-Kabr.*³⁶⁷

2.5.3. İbnü'l-Ebbâr

2.5.3.1. Hayatı

İbnü'l-Ebbâr, 595 senesinin Rebûlâhir'inde (Şubat 1199) Belensiye'de doğmuştur. İlk hocası Kur'an ve kıraat dersleri aldığı babasıdır. Ardından Muhammed b. İbn Ebû Zâhir, Ebû Abdullah Muhammed es-Sarakustî, İbn Matrûh el-Kaysî, Muhammed el-Ensârî, Ebû Abdullah Muhammed el-Bekrî, Ebü'l-Hattâb Ahmed el-Kaysî ve Ebü'r-Rebî Süleyman el-Kelâî gibi dönemin önemli isimlerinden hadis, fıkıh, tarih, nahiv ve edebiyat dersleri almıştır. Bu önemli hocalar içerisinde onu en çok etkileyen, ona *et-Tekmile*'yi yazması hususunda yol gösteren Kelâî'dir. Kelâî o dönemde sadece Belensiye'de değil bütün Endülüs'te hadis ilmini en iyi bilenler

³⁶⁵Hüseyin Abdülhâdî Muhammed, **a.g.m.**, s. 329.

³⁶⁶Hüseyin Abdülhâdî Muhammed, **a.g.m.**, s. 329.

³⁶⁷Hüseyin Abdülhâdî Muhammed, **a.g.m.**, s. 329.

arasında yer almış bir isimdir. Hadis ilmindeki yetkinliğinin yanı sıra o iyi bir hatip ve hattattı.³⁶⁸

İbnü'l-Ebbâr, Endülüs'ün diğer ilim merkezlerini bir süre gezdikten sonra yeniden Belensiye'ye dönmüştür. Onun Belensiye'ye döndüğü sıralarda İkab savaşında Hristiyanlar karşısında ağır bir yenilgi alan Muvahhidlerin Endülüs'teki hükümleri artık son bulmak üzereydi. Endülüs eskisinden daha çok Hristiyan işgaline maruz kalmıştır. Bu durum Belensiye'yi de olumsuz etkilemiş ve şehrin yönetimi Muvahhidlerden çıkıp Ebû Abdullah Muhammed b. Ebû Hafs el-Beyyâsi'ye geçmiştir. İşte İbnü'l-Ebbâr Belensiye'ye döndüğü zaman şehrin idaresi Ebû Abdullah Muhammed b. Ebû Hafs el-Beyyâsi'deydi. Beyyâsi İbnü'l-Ebbâr'a kâtiplik teklif etmiş ve o da bu görevi kabul etmiştir. Beyyâsi'den sonra yerini alan oğlu Ebû Zeyd Abdurrahman da onun kâtiplik görevinde kalmasını istemiştir. Endülüs'ün doğu bölgesinde giderek güçlenmeye başlayan İbn Merdenîş, Belensiye'yi tehdit etmeye başlamıştır. Bu tehditlere boyun eğmek zorunda kalan Ebû Zeyd Abdurrahman, Aragon Krallığı'na sığınmış ve İbn'ül-Ebbâr'ı da beraberinde götürmüştür. Ebû Zeyd Abdurrahman'ın burada yaşamaya karar vermesi üzerine İbnü'l-Ebbâr yeniden Belensiye'ye dönmüştür. Şehrin yönetimini ele geçirmiş olan Ebû Cemîl Zeyyân b. Merdenîş, İbnü'l-Ebbâr'ı kâtiplik görevine getirmiştir. Bir dönem de Dâniye'de kadılık görevinde bulunmuştur.³⁶⁹

609 (1212) yılında Muvahhidlerin Hristiyanlar karşısında aldığı ağır yenilgi reconquista^{370*} hareketinin hızlanmasına neden olmuştur. 636 (1238) yılında Hristiyan işgali Belensiye'ye dayanmıştır. Şehir Aragon ordusu tarafından muhasaraya alınınca İbn Merdenîş, İbnü'l-Ebbâr'ı bir heyetin başında Tunus'taki Hafsî Sultanlığı'na göndermiştir. Amaç, I. Ebû Zekeriyâ Yahyâ'nın hükümrانlığını tanıyarak ondan

³⁶⁸Mehmet Özdemir, "İbnü'l-Ebbâr", **TDV İslam Ansiklopedisi**, Cilt 21, İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2000, s. 19.

³⁶⁹ Özdemir, **İbnü'l-Ebbâr**, s. 19.

*Reconquista, Endülüs'ün Müslümanların elinden alınması için Hristiyan krallıklar tarafından başlatılan harekâtın ismidir. Bu harekât Müslümanların Poitiers (Puvatya) savaşını kaybetmelerinin ardından başlamıştır. Kaybedilen bu savaş Müslümanların Avrupa içlerine doğru ilerlemesini durdurmanın yanı sıra kendi içlerinde mücadelelerin de başlamasına neden olmuştur. Bundan dolayı Müslüman fatihler daha fazla ilerlemek yerine kendi iç problemlerini halletmekle meşgul olmuşlardır. Bu boşluğu fırsat bilen Hristiyanlar toparlanmış ve güçlenmişlerdir. Bu tarihlerden itibaren topraklarını Müslümanlardan almak adına girişimlerde bulunmaya başlamışlardır. Bu girişimlere ilk başlarda Asturias Krallığı sahip çıkmıştır. Daha sonra diğer Hristiyan devletler de Endülüs'ün geri alınması noktasında faaliyetlere başlamışlardır. Reconquista 1492 yılında Gırnata'nın teslimiyle son bulmuştur. Bkz. Birsal Küçüksipahioğlu, "Endülüs: Reconquista, Papa ve Haçlılar", **Doğu Batı Dergisi**, Sayı 98, 2021, s. 262.

³⁷⁰ Sakr, **a.g.m.**, s. 156.

yardım istemektir. İbnü'l-Ebbâr Hafsî sultanının huzurunda yardım isteğini dile getirirken *Sîniyye* diye bilinen meşhur kasidesini okumuştur. Bu etkileyici kaside taleplerinin karşılanması anlamında son derece etkili olmuştur. Onun okumuş olduğu bu kaside uzun bir süre edebî ortamlarda söylenip durmuştur. Ebû Zekeriyâ, Belensiye'ye yardım göndermiş, fakat bu yardım yerine ulaşamamıştır. Tarihler 17 Safer 636'yı (29 Eylül 1238) gösterdiğinde İbn Merdenîş Belensiye'yi İspanyollara teslim etmekten başka bir çıkış yolu bulamamış, teslim şartlarını da içeren antlaşma metnini İbnü'l-Ebbâr hazırlamak zorunda kalmıştır. Belensiye İspanyolların eline geçince buradan ayrılmak zorunda kalan İbnü'l-Ebbâr, İbn Merdenîş'le birlikte Dâniye'ye geçmiştir; fakat Endülüs'te kalmanın artık bir anlamının olmadığını gören İbnü'l-Ebbâr birçok Endülüslü ilim adamı gibi Tunus'a geçmiştir. Burada Sultan Ebû Zekeriyâ onu alâmet kâtipliğine getirmiş, ancak kısa bir süre sonra bu göreve başka bir isim tayin edilince İbnü'l-Ebbâr Dîvân-ı İnşâ kâtipliğiyle görevlendirilmiştir. Bu tayin onu rahatsız etmiş ve bu durumu gizleme gereği görmemiştir. Bunun üzerine evinde göz hapsine alınmıştır. Veliâht Muhammed el-Müstansır, İbnü'l-Ebbâr için devreye girip onun sultana *İ'tâbü'l-Küttâb* adlı eserini takdim etmesini sağlamış, bunun üzerine sultan onu affetmiş ve eski görevine dönmesine müsaade etmiştir. Sultan Ebû Zekeriyâ'nın 647'de (1249) vefatı üzerine Muhammed el-Müntansır tahta geçmiştir. Onun tertip ettiği sohbet meclislerinin vazgeçilmezlerinden biri de İbnü'l-Ebbâr olmuştur. Fakat sultanın yanındaki bu konumu fazla uzun sürmemiştir. Hakkında çıkarılan dedikodular ve kendi hataları yüzünden Bicâye'ye (Bougie) sürgüne gönderilmiştir. *el-Hulle, et-Tekmile* gibi eserlerini bu sürgün zamanında kaleme almıştır. Bir süre sonra sultan onu affedip Tunus'a dönmesine müsaade etmiş; fakat yazdıkları arasında sultanı kötüleyen bir beyit olması, diğer bir rivayete göre ise bir tarih çalışmasında sultanı kötüleyen ifadelerin yer alması İbnü'l-Ebbâr için sonun başlangıcı olmuştur. 21 Muharrem 658'de (7 Ocak 1260) idam edilen İbnü'l-Ebbâr'ın cesedi kitaplarıyla birlikte yakılmıştır.³⁷¹

2.5.3.2. Eserleri

İbnü'l-Ebbâr, Endülüs'te yetişmiş olan en önemli ilim adamlarından biridir. Ondaki sonraki âlimlerin ondan övgüyle söz etmelerinin yanı sıra bugün de üzerinde en çok çalışılan Endülüslü ilim adamlarından biri olmuştur. Kaynakların belirttiğine göre İbnü'l-Ebbâr; hadis, edebiyat, tarih gibi farklı ilim dallarında toplam otuz dokuz eser

³⁷¹Özdemir, *İbnü'l-Ebbâr*, s. 19.

kaleme almıştır. Bu eserlerden hadisle ilgili olanları ne yazık ki günümüze ulaşamamıştır.³⁷²

et-Tekmile li-Kitâbi's-Sıla, İbn Beşkuvâl'in yazmış olduğu *es-Sıla* adlı esere yazılmış bir zeyil olarak değerlendirilir. Eserde toplam 2188 Endülüslü ilim ve edebiyat insanının biyografisi yer almaktadır. Biyografisi verilen kişilerle ilgili aktarılan bilgiler doğum ve ölüm tarihleri, yaşadıkları şehir, hocaları ve talebelerinin isimleri ile sınırlıdır. Bu eseri Escorial Library'deki yazmayı dikkate alarak Francisco Codera Zaidin 1889 yılında Madrid'de neşretmiştir. Fakat bu neşirde bazı eksik kısımlar bulunmaktadır. Bu eksik kısımları M. Alarcon ve Angel Gonzalez Palencia Cezayir'deki el-Mektebetü'l-Vataniyye nüshasını dikkate alarak tamamlamışlardır. Bu neşirde de eksik kısımlar kalmıştır. Kalan eksik kısımları ise Alfred Bel ve Muhammed Ben Şeneb Fas'ta buldukları bir nüshadan yararlanarak tamamlamışlardır. Eserin mukaddime kısmı da Muhammed Ben Şeneb tarafından bulunmuş ve Fransızca tercümesiyle beraber yayımlanmıştır. İzzet el-Attâr el-Hüseynî ise bu çalışmada düzeltmeler yapmış ve 1955 yılında Kahire'de yayımlamıştır.³⁷³

el-Mu'cem Fî Ashâbi'l-Kadi'l-İmâm Ebî 'Alî es-Sadeî adlı eserinde İbnü'l-Ebbâr; hocası Ebû Ali es-Sadeî'nin ders aldığı hocaların, ilim ehli arkadaşlarının ve yetiştirmiş olduğu talebelerin biyografilerini vermiştir. Eserde 315 ismin biyografisi yer almaktadır. Francisco Codera Zaidin bu eseri 1885-1886 yıllarında Madrid'de *Bibliotheca Arabico-Hispana* serisinin içerisinde neşretmiştir. Mektebetü'l-Müsennâ Zaidin'in yayına hazırlamış olduğu neşrin tıpkıbasımını 1966 yılında Bağdat'ta yapmıştır. İbrâhim el-Ebyârî ise 1982 yılında Beyrut ve Kahire'de eseri yeniden neşretmiştir.³⁷⁴

Kitâbü'l-Hulleti's-Siyerâ adlı eserinde İbnü'l-Ebbâr şiirle meşgul olan 217 önemli şahsiyetin biyografisine yer vermiştir. Bu isimlerin biyografilerinin yanı sıra eserde şiirlerinden de örnekler yer almıştır. Eseri önemli kılan özelliklerden bir tanesi de eserin Endülüs ve Mağrib tarihiyle ilgili önemli bilgiler sunmasıdır. Reinhart Dozy, bu eserin önemini fark etmiş ve eserden bazı isimlerin biyografilerini neşretmiştir. Marcus Müller ve Michael Casiri *Bibliotheca Arabico-Hispana Escorialensis*'in II. cildi olarak 1770

³⁷²Özdemir, *İbnü'l-Ebbâr*, s. 19.

³⁷³Özdemir, *İbnü'l-Ebbâr*, s. 20; Özdemir, *Endülüs Tarihi'nin Mevcut Kaynakları Üzerine (I)*, s. 25.

³⁷⁴Özdemir, *İbnü'l-Ebbâr*, s. 19-20; Özdemir, *Endülüs Tarihi'nin Mevcut Kaynakları Üzerine (I)*, s. 25.

yılında Madrid’de eserin bir kısmını neşretmişlerdir. Bu eserin tamamını ise Abdullah Enîs et-Tabbâ 1962 yılında Beyrut’ta, Hüseyin Mûnis ise 1963-64 yıllarında Kahire’de neşretmişlerdir.³⁷⁵

İ’tâbü’l-Küttâb, İbnü’l-Ebbâr’ın Sultan Ebû Zekeriyâ’nın kendisini affetmesi için kaleme aldığı eseridir. İbnü’l-Ebbâr bu eserinde hem Doğu hem de Batı İslam dünyasında yöneticilerin affına mazhar olmuş yetmiş beş kâtibin biyografisine yer vermiştir. Bu eser sadece kâtiplerin biyografileri hakkında değil, aynı zamanda bu kâtiplerin yaşadıkları dönemdeki siyasi olaylar ve kurumlar hakkında da bilgiler içermektedir. Bu eseri Sâlih el-Eşter 1961 yılında Dımaşk’ta neşretmiştir.³⁷⁶

Müzâheratü’s-Sa’yi’l-Cemîl ve Muhâzeratü’l-Mer’a’l-Vebîl İbnü’l-Ebbâr’ın, Ebü’l-Alâ el-Maarrî’nin kaleme aldığı *Mülka’s-Sebîl Fi’l-Va’z ve’z-Zühd* adlı esere bir naziredir. 1963 yılında Beyrut’ta Selâhaddin el-Müneccid tarafından neşredilmiştir.³⁷⁷

Dürerü’s-Simt Fi’l-Ahbâri’s-Sibt adlı eserde müellif, Ehl-i Beyt’e yapılmış olan haksızlıkları ve bu durumun onda Ehl-i Beyt’e karşı doğurmuş olduğu muhabbeti işlemiştir. Bu eserinden ötürü bazı kimseler İbnü’l-Ebbâr’ın Şîî olduğunu iddia etmişlerse de bu doğru değildir. Çünkü o yazmış olduğu bu eserde ehl-i sünnet kaynaklarından istifade etmiştir. İddia edildiği gibi Şîî olsaydı, Şîa’nın kaynaklarından yararlanırdı. Ayrıca İbnü’l-Ebbâr, başka eserlerinde Sünniliği ile övünen bir isimdir. Eğer Şîî olsaydı, gerek sağlığında gerek ölümünden sonra bu durum Sünnilerin çoğunlukta olduğu bir ortamda muhalifleri tarafından onun aleyhine kullanılabilirdi. Fakat böyle bir durum da söz konusu olmamıştır. Bu eser ilk defa Ameur Ghedira tarafından tanıtılmıştır. Abdüsselâm el-Herrâs ile Saîd A’râb bu eseri 1972 yılında Tıtvân’da neşretmişlerdir. Diğer bir neşrini ise 1987 yılında Beyrut’ta İzzeddin Ömer Mûsâ yapmıştır.³⁷⁸

Tuhfetü’l-Kadim, müellifin XI-XII. yüzyıllar arasında yaşamış olan yüz erkek şairin ve bunlara ilave olarak da dört kadın şairin biyografilerinin ve seçilmiş şiirlerinin yer aldığı eseridir. İbrâhim b. Muhammed el-Billifkî yazılışından iki asır sonra bu eseri *Muktedab Min Kitâbi Tuhfeti’l-Kadim* adıyla kısaltıp yayımlamıştır. Bu kısaltmada

³⁷⁵Özdemir, *İbnü’l-Ebbâr*, s. 20; Özdemir, *Endülüs Tarihi’nin Mevcut Kaynakları Üzerine (I)*, s. 25-26.

³⁷⁶Özdemir, *İbnü’l-Ebbâr*, s. 20.

³⁷⁷Özdemir, *İbnü’l-Ebbâr*, s. 20.

³⁷⁸Özdemir, *İbnü’l-Ebbâr*, s. 20.

eserin nesir bölümlerinin neredeyse tamamı çıkarılmıştır. İbrâhim b. Muhammed el-Billifikî'nin yapmış olduğu bu kısaltmayı A. Bustanî *Mecelletü'l-Meşrik* adıyla 1947 yılında Beyrut'ta neşretmiştir. Eserin orijinalini ise İhsan Abbas 1986 yılında Beyrut'ta neşretmiştir.³⁷⁹

İbnü'l-Ebbâr'ın kasidelerini topladığı *Dîvân*'ının tek yazma nüshası Rabat'ta bulunmaktadır. Bu eseri Abdüsselâm el-Herrâs 1985 yılında Tunus'ta neşretmiştir. Onun yazmış olduğu kasidelerde Endülüs'te ve Kuzey Afrika'da meydana gelen olaylar da yer almaktadır. Bu bakımdan şiirleri tarihi birer vesika özelliği taşımaktadır.³⁸⁰

2.5.4. İbn Saîd el-Mağribî

2.5.4.1. Hayatı

İbn Saîd el-Mağribî, 610 yılı (1214) Şevval ayında³⁸¹ Endülüs'te, Kal'atü Yahsub'da (Alcala la Real) dünyaya gelmiştir. İbn Saîd'in dedelerinden Abdullah b. Saîd b. Ammâr b. Yâsir, Emevîlerin son dönemlerinde Endülüs'e gelip yerleşmiştir ve soyu Ammâr b. Yâsir'e dayandırılmaktadır. Dedeleri Emevîlerin yıkılmasının ardından onların soyuna nispetle Kal'atü Benî Saîd diye adlandırılacak olan Kal'atü Yahsub'un idaresini ellerine almışlardır. Onun dedelerinden olan Abdülmelik b. Saîd, mülûkû't-tavâif zamanında Kal'atü Yahsub'da bağımsızlığını ilan edip bölgenin hâkimiyetini tamamen ele geçirmiştir. Abdülmelik b. Saîd'in ölümünden sonra bölgenin idaresi oğlu Muhammed'e, onun ölümünden sonra da torunu Mûsâ'ya geçmiştir. Mûsâ, İbn Saîd el-Mağribî'nin babasıdır. Mûsâ, bir müddet sonra hizmetinde bulunduğu Muvahhidler'e kalenin yönetimini bırakarak henüz on yaşında olan oğlu İbn Saîd'i de yanına alıp İşbîliye'ye taşınmıştır. İbn Saîd eğitime burada devam etmiştir. Aile çevresinin hem ilme ve âlimlere verdiği değer hem de kendilerinin ilimle ve edebiyatla uğraşıyor olmaları İbn Saîd'in eğitim hayatını son derece kolaylaştırmıştır.³⁸²

İbn Saîd; Ebû Yahyâ Ebû Bekir b. Hişâm el-Kurtubî, A'lem el-Batalyevsî, Ebû Ali eş-Şelebîn, Ali b. Câbir ed-Dîbâc el-İşbîlî ve İbn Usfûr gibi İşbîliye'deki önemli ilim adamlarından dersler almıştır. Yirmi sekiz yaşına geldiğinde ise hac ibadeti için

³⁷⁹Özdemir, *İbnü'l-Ebbâr*, s. 20.

³⁸⁰Özdemir, *İbnü'l-Ebbâr*, s. 20; Özdemir, *Endülüs Tarihi'nin Mevcut Kaynakları Üzerine (I)*, s. 26.

³⁸¹İbn Saîd el-Endelüsî, *Râyâtü'l-müberraizîn ve ğâyâtü'l-mümeyyizîn*, (nşr. Dr. Muhammed Rıdvân ed-Dâye) Dımaşk: Dar el-Talas, 1987, s. 16.

³⁸²Recep Uslu, "İbn Saîd el-Mağribî", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt 20, İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1999, s. 302-303.

babasıyla birlikte yola çıkmış, hac ibadetini yaptıktan sonra Endülüs'ün eski istikrarlı günlerine kavuşacağını düşündüklerinden yeniden Endülüs'e gelmeye niyetlenmişlerdir.³⁸³ Tunus'ta bir yıl kadar kalmışlardır. İbn Saîd buranın önemli âlimleriyle görüşüp onların sohbetlerine katılmış, o dönemde Tunus'ta bulunan İbnü'l-Ebbâr'dan çok istifade etmiştir. Bir süre Hafsîlerin sarayında mezâlîm mektuplarını sultana okumuştur. Yolculuklarına tekrar başladıklarında babası hastalanmış ve 640 (1243) yılında İskenderiye'de vefat etmiştir. Bunun üzerine İbn Saîd Eyyûbîlerin başkenti Kahire'ye geçmiş, Kahire'de dört yıl kadar kalıp *el-Muğrip* adlı eserine Mısır'la ilgili eklemeler yapmak için malzemeler toplamıştır. Eyyûbîlerin Halep kolunun sultanı II. el-Melikü'n-Nâsır Selâhaddin Yûsuf Kahire'ye 644'te (1246) Kadı Kemâleddin İbnü'l-Adîm'i elçi olarak göndermiştir. İbn Saîd bu elçiyle birlikte Halep'e gitmiş ve üç yıl kadar da Halep'te kalıp el-Melikü'n-Nâsır'ın meclislerine katılmıştır.³⁸⁴ Halep'te kaldığı zaman zarfında Bağdat, Hama, Humus ve Dımaşk gibi ilim merkezlerine seyahat etmiştir. Üç yılın ardından tekrar Kahire'ye dönmüş ve burada Eyyûbîlerin son hükümdarı Turan Şah'a hizmetlerde bulunmuştur. Yarım kalan hac yolculuğunu 648 (1250) yılında tamamlamış ve hac dönüşü Tunus'a gelmiştir. Burada Muhammed el-Müstansır'ın hizmetinde bulunmuştur. On dört yıl kadar Tunus'ta kaldıktan sonra doğuya ikinci seyahatini düzenlemek amacıyla yola çıkmıştır. Anadolu'nun, Halep'in ve İran'ın önemli merkezlerine seyahat etmiş, Hülâgû'yle görüşmeyi çok istemesine rağmen Hülâgû'nün ölümünden dolayı bu isteği gerçekleşmemiştir.³⁸⁵ Bazı kaynaklarda onun Hülâgû'yle görüştüğü ve ona nasihatler de bulunduğu da aktarılmaktadır.³⁸⁶ 675'te (1276-77) Tunus'a dönmüş, burada tekrar sultanın emrine girmiş ve 685 (1286) yılında Tunus'ta vefat etmiştir³⁸⁷

2.5.4.2. Eserleri

İbn Saîd, yaşadığı dönemde telif ettiği kitaplarda, yazdığı şiirlerde, makalelerde dönem Endülüs'ünün edebiyat ve sanatını çok iyi yansıtan tablolar çizmiştir. O sadece

³⁸³İbn Saîd el-Endelüsî, **a.g.e.**, s. 17.

³⁸⁴İbn Saîd el-Endelüsî, **a.g.e.**, s. 18.

³⁸⁵Uslu, **a.g.m.**, s. 303.

³⁸⁶İbn Saîd el-Endelüsî, **a.g.e.**, s. 22.

³⁸⁷Uslu, **a.g.m.**, s. 303.

tarih ve coğrafyayla sınırlı kalmamış, farklı alanlarda da çalışmalar yürütmüş, çeşitli meclislerde konferans niteliğinde sunumlar yapmış ve ayrıca günlük tutmuştur.³⁸⁸

el-Muğrib Fî Hule'l-Mağrib adlı eser aslında beş kişinin telif ettiği bir eser olmasına rağmen en büyük katkı İbn Saîd'e ait olduğu için ona mal edilmiştir. Esere son şekli İbn Saîd tarafından verilmiştir. İbn Saîd bu eserde kendisinden önce 530 (1135) yılına kadar yazılmış olan Endülüs ve Mağrib tarihini 641 (1243) yılına kadar uzatmış ve ayrıca esere Mısır tarihini de ilave etmiştir. İbn Saîd, on beş ciltten müteşekkil olan bu eseri 647 (1249) yılında Halep'te tamamlamıştır. Eserde Endülüs, Mağrib ve Mısır bölgelerinin şehirleri tanıtılmış; bu şehirlerin kurucu, idareci, âlim, edip ve önemli kişilerinin biyografilerine yer verilmiştir. İlk altı cilt Endülüs'le ilgili bilgileri kapsarken daha sonra gelen üç cilt Mağrib hakkında bilgiler vermektedir. Geriye kalan altı cilt de Mısır'la ilgili haberleri ihtiva etmektedir. Eserin en göze çarpan ve en zengin bölümleri Endülüs'le ilgili olan kısımlarıdır. Eserin muhtelif bölümleri günümüzde birçok araştırmacı tarafından neşredilmiştir. Emil Felber eserin çeşitli bölümlerini 1804 yılında Almanca tercümeleriyle birlikte neşretmiştir. Karl Vollers, eserin Tolunoğullarının kurucusu Ahmed b. Tolun'un hayatını anlatan bölümünü Almanca tercümesiyle birlikte *Fragmente aus dem Mughrib des Ibn Sa'id* adıyla 1894 yılında Berlin'de neşretmiştir. Eserin İhşîdilerle ilgili kısmını ise 1899 yılında Leiden'de *Geschichte der Ihsiden und fustâtensische Biographien* adıyla Knut Leonard Tallqvist neşretmiştir. Bernhard Moritz *Ibn Sa'ids Beschreibung von Sicilien, Centenario della nascita di Michele Amari, Palermo* adıyla Sicilya adasıyla ilgili kısmı neşretmiştir. Zekî Muhammed Hasan ve arkadaşları, Ahmed b. Tolun'un hayatı ile İhşîdî tarihini bir arada *el-İğtibâd Fî Hulâ Medîneti'l-Fustât* adıyla 1951 yılında Kahire'de neşretmişlerdir.³⁸⁹

el-Kıdhul-Mu'allâ Fî't-Târîhi'l-Muhallâ İbn Saîd'in bir diğer eseridir. Kültür ve edebiyat tarihi niteliğinde olan eserin birinci kısmı günümüze ulaşmamıştır. İşte günümüze ulaşmayan bu kısımda eski milletler, Araplar haricinde, anlatılmıştır. Eserin ikinci kısmı iki bölüm hâlinde düzenlenmiştir. İkinci kısmın ilk bölümünde Câhiliye dönemi ele alınmış ve bu dönemde yetişmiş olan edip ve şairler tanıtılıp bunların şiirlerinden örnekler sunulmuştur. İkinci bölümünde ise İslâmî dönem ele alınmıştır. İlk bölümün Kahtânîler'le ilgili kısmı *Vom Stamme Quahtan aus dem Kitâb Naswat at-*

³⁸⁸İbn Saîd el-Endelüsî, a.g.e., s. 23.

³⁸⁹Uslu, a.g.m., s. 303-304.

tarab adıyla Manfred Kropp tarafından doktora tezi olarak hazırlanmıştır. Bu bölümün tamamını ise Nusret Abdurrahman yayımlamıştır. Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah b. Halîl'in kısaltmasıyla günümüze ulaşan ve İbrâhim el-Ebyârî tarafından yayımlanan *Mesâbîhu 'z-Zalâm Fî Târîhi Milleti 'l-İslâm* adındaki bölüm Endülüslü edip ve şairlere tahsis edilmiştir.³⁹⁰

Râyâtü 'l-Müberraizîn ve Ğâyâtü 'l-Mümeyyizîn adlı eserini İbn Saîd, Eyyûbî devlet yönetiminde önemli bir isim olan Nâibüssaltanat Ebü'l-Feth Mûsâ b. Yağmur'un ricasıyla hazırlamış ve ona ithaf etmiştir. Bu eser müellifin *el-Muğrib* adlı eserinden seçmeler niteliğindedir. Endülüs, Mağrib ve Sicilya bölgelerinde yaşamış olan şairler tanıtılmış ve onların seçme şiirlerine yer verilmiştir. Eserde toplam 314 şiir yer almaktadır. 1286 yılında (1869) Bulak'ta neşredilen eseri E. Garcia Gomez *El-libro de las banderas de los campeones* adıyla 1942 yılında Madrid'de neşretmiştir. Bu neşirde eserin İspanyolca tercümesine ve geniş bir de mukaddimeye yer verilmiştir. Arthur J. Arberry ise eseri *An Anthology of Moorish Poetry* adıyla 1953 yılında Cambridge'de İngilizce tercümesiyle birlikte neşretmiştir. Nu'mân Abdülmüteâl el-Kâdî 1973 yılında Kahire'de, Muhammed Rıdvân ed-Dâye ise 1987 yılında Dımaşk'ta neşretmiştir. Ayrıca E. Garcia Gomez İbn Saîd'in yazmış olduğu bu esere dayanarak *Poemas arabigoandaluces* adıyla Endülüs şiiriyle ilgili bir antoloji hazırlayıp 1930 yılında Madrid'de neşretmiştir.³⁹¹

Kitâbü 'l-Müşrik Fî Hule 'l-Meşrik müellifin biyografî eseridir. İbn Saîd bu eserini babasının teşvikiyle kaleme almıştır. Eserin tamamı olmasa da bir kısmı günümüze ulaşmıştır. Müellif, eserin mukaddimesinde Arabistan coğrafyası ve Arabistan'ın faziletlerinden bahsettikten sonra Hz. Peygamberin hayatını ve Hulefâ-yi Râşidîn'i anlatmıştır.³⁹²

Unvânü 'l-Murkısât ve 'l-Mutribât' İbn Saîd halkın talebi üzerine kaleme almıştır. Eserde şiir ve nesir örnekleri birlikte yer almaktadır. Eser 1286 (1869) yılında Kahire'de neşredilmiştir. Abdülkâdir Mehdad ise Fransızca tercümesiyle birlikte 1942 yılında Cezayir'de neşretmiştir.³⁹³

³⁹⁰Uslu, **a.g.m.**, s. 304.

³⁹¹Uslu, **a.g.m.**, s. 304.

³⁹²Uslu, **a.g.m.**, s. 304.

³⁹³Uslu, **a.g.m.**, s. 304.

el-Muktetaf Min Ezâhiri't-Turaf adlı eserini İbn Saîd, Eyyûbî Emîri el-Melikü'n-Nâsır Yûsuf için hazırlamıştır. Eserde konulara göre düzenlenmiş hadisler, güzel ve hikmetli sözler, mektuplar, hikâyeler ve şiirler yer almaktadır. Bahsi geçen eseri Seyyid Hanefî Haseneyn 1983 yılında Kahire'de neşretmiştir.³⁹⁴

Bastü'l-Arz Fi't-Tûl ve'l-'Arz (Coğrâfyâ Fi'l-Ekâlîmi's-Seb'a) İbn Saîd'in coğrafya alanında yazmış olduğu ve bugüne ulaşan önemli bir eseridir. Eserde müellif, dünyayı yedi iklim görüşüne göre incelemiştir. Ayrıca bahsettiği bölgelerin koordinatlarını da vermiştir. Bu eser Juan Vernet Gines tarafından 1958 yılında Tıtvân'da neşredilmiştir. İsmâil el-Arabî ise *Kitâbü'l-Coğrâfyâ* adıyla 1970 yılında Beyrut'ta neşretmiştir. İspanyolca çevirisini ise *Libro de la extension de la tierra en longitude y latitud* adıyla yine Juan Vernet Gines yapmıştır. İbn Saîd'in coğrafyayla ilgili bir başka eseri ise British Museum'da yer almaktadır. Yine coğrafyayla ilgili olarak İbn Hazm'ın *Fazlü'l-Endelüs* adlı eserine yazmış olduğu bir zeyli bulunmaktadır ve bu eseri 1968 yılında Beyrut'ta Selâhaddin el-Müneccid neşretmiştir.³⁹⁵

el-Ğusûnü'l-Yâni'a Fî Mehâsini Şu'arâ'i'l-Mi'eti's-Sâbi'a İbn Saîd'in Tunus'ta bulunduğu dönemde kaleme aldığı eseridir. İbn Saîd bu eserinde onunla çağdaş olan şairleri ele almaktadır. Bu eserin yirmi altı şairin hayatını içeren ilk kısmı bugüne ulaşmıştır ve İbrâhim el-Ebyârî tarafından 1945 yılında Kahire'de neşredilmiştir.³⁹⁶

2.5.5. İbnü'z-Zübeyr es-Sekafi

2.5.5.1. Hayatı

627 yılının Zilkade ayında (Eylül 1230) Ceyyân'da (Jaen) doğan İbnü'z-Zübeyr öğrenim hayatına da burada başlamıştır. Fakat tarihler 643'ü (1245) gösterdiğinde Ceyyân düşman tarafından işgal edilince babasıyla beraber Mâleka'ya (Malaga) göç edip buraya yerleşmişlerdir. Öğrenimine bu şehirde devam etmiştir. Tefsir, hadis, fıkıh, kıraat ve dil alanında kendini çok iyi yetiştiren İbnü'z-Zübeyr pek çok hocadan ders almış ve yine pek çok talebe yetiştirmiştir. İbnü'z-Zübeyr Mâleka'da bulunduğu sıralarda peygamber olduğunu iddia eden sihirbaz İbrâhim el-Fezârî ile mücadele etmiştir. Mâleka emiri bu ikilinin mücadelesinde yalancı Fezârî'nin tarafında yer almış ve İbnü'z-Zübeyr'in bütün kitaplarını yağmalatmıştır. Bu durum karşısında Mâleka'da

³⁹⁴Uslu, **a.g.m.**, s. 304.

³⁹⁵Uslu, **a.g.m.**, s. 304.

³⁹⁶Uslu, **a.g.m.**, s. 304.

kalmanın akıllıca olmayacağına karar veren İbnü'z-Zübeyr Gırnata'ya yerleşmiş ve Sultan II. Muhammed'in himayesine girmiştir. Gırnata'da kadılık ve ulu camiide hatiplik yapmıştır. İbrâhim el-Fezârî ile mücadelesinden asla geri durmamış ve Fezârî ölene kadar onunla mücadele etmiştir. 8 Rebîülevvel 708'de (26 Ağustos 1308) Gırnata'da vefat eden İbnü'z-Zübeyr, yaşadığı dönemin önde gelen ilim adamlarından biri olarak tarihteki yerini almıştır. Mâlikî mezhenin önemli bir fakihî olan İbnü'z-Zübeyr, Ehl-i sünnet akidesine sıkıca bağlı bir âlim olmuştur. Bundan dolayı görüşlerine karşı olduğu Mu'tezile, Hâricîler ve bunun dışında bid'at görüşleri olan mezhepleri *Milâkü't-Te'vîl* adlı eserinde tenkit etmiştir.³⁹⁷

2.5.5.2. Eserleri

Silatü's-Sıla (ez-Zeyl 'Ale's-Sıla li'bn Beşküvâl) müellifin İbn Beşküvâl'in yazmış olduğu *es-Sıla* adlı esere yaptığı bir zeyildir. Eserde çeşitli ilim dallarında ün yapmış âlimlerin hayatları anlatılmaktadır. Bu eserin son kısmını Evarista Lévi-Provençal 1937 yılında Rabat'ta neşretmiştir. Abdüsselâm el-Herrâs ve Saîd A'râb ise eserin üçüncü cüzünü 1993 yılında Rabat'ta neşretmiştir.³⁹⁸

Bernâmeç, İbnü'z-Zübeyr'in hocalarının isimlerini kaydettiği eseridir. Müellif isimlerini zikrettiği bu hocaların ikisi hariç diğerlerinden icazet almıştır.³⁹⁹

İbnü'z-Zübeyr'in tefsir türünde kaleme aldığı eseri ise *Milâkü't-Te'vîl*'dir (*Milâkü't-Te'vîli'l-Katı' bi-Zevi'l-İlhâd ve't-Ta'tîl Fî Tevcîhi'l-Müteşâbihî'l-Lafz Min Âyi't-Tenzîl*). Bu eseri 1983 yılında Saîd el-Fellâh, 1985 yılında ise Mahmûd Kâmil Ahmed Beyrut'ta neşretmişlerdir.⁴⁰⁰

³⁹⁷Burhan Çonkor, "İbnü'z-Zübeyr es-Sekafi'nin (v. 708/1308) Hayatı ve Surelerin Tertibi Meselesine Yaklaşımı", *Aksaray Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi*, Cilt 3, Sayı 6, 2016, s. 2-3; Abdülkerim Ünal, "İbnü'z-Zübeyr es-Sekafi", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt 21, İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2000, s. 249.

³⁹⁸Ünal, *a.g.m.*, s. 249.

³⁹⁹Ünal, *a.g.m.*, s. 249.

⁴⁰⁰Ünal, *a.g.m.*, s. 249.

2.6. 14. YÜZYIL ENDÜLÜS TARİHÇİLERİ

2.6.1. Lisânüddin İbnü'l-Hatîb

2.6.1.1. Hayatı

Endülüs İslam coğrafyasında yetişmiş olan edip ve tarihçilerin en önemlilerinden biri de Nasrîler döneminde yaşamış olan Lisânüddin İbnü'l-Hatîb'dir.⁴⁰¹ İslam hâkimiyetindeki Endülüs'ün son zamanlarında yetişmiş olan tarihçi İbnü'l-Hatîb 25 Receb 713 tarihinde (15 Kasım 1313) Levşe'de (Loja) doğmuştur.⁴⁰² Fethin ardından Şam'dan Endülüs'e göç etmiş olan ataları aslen Yemen'in soylu bir ailesi olan Selman kabilesine mensuptur. İlk önce Kurtuba'ya yerleşen ataları uzun yıllar Kurtuba'da yaşadıkdan sonra Tuleytula'ya göç edip buraya yerleşmişlerdir.⁴⁰³ Hristiyan tehdidi baş gösterince buradan da Levşe'ye taşınmışlardır. Babası Abdullah Nasrî Sultan Ebü'l-Haccâc I. Yûsuf döneminde Dîvânü'l-İnşâ'da görev yapan önemli bir ilim adamıydı. Babasının bu görevinden ötürü Gırnata'da bulunmuşlardır. İbnü'l-Hatîb burada devrin önemli ilim adamlarından dersler almıştır. Kur'an dersini Ebû Abdullah bin Abdulmevla el-Avva'dan alıp mükemmel bir şekilde Kur'an-ı öğrenmiştir. Arapça dil kuralları ile ilgili gramer derslerini Ebû el-Hasan el-Kayhani'den almıştır ve el-Kayhani ders aldığı ilk hocadır. Fıkıh ve tefsir derslerini ise dönemin önemli bir nahiv hocası olan Ebû Abdullah el Fehhar el-İlbiri'den almıştır. Ders aldığı diğer hocalar ise şunlardır: Vezir İbnü'l-Ceyyâb, Muhammed b. Muhammed el-Makkarî, Ebü'l-Kâsım İbn Cüzey ve Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Hüzeyl.⁴⁰⁴ İbnü'l-Hatîb'in babası ve ağabeyi Tarîf seferinde vefat etmişlerdir. Bunun üzerine İbnü'l-Hatîb, İbnü'l-Ceyyâb'ın sır kâtipliği görevine getirilmiştir. İbnü'l-Ceyyâb'ın bir veba salgınından yaşamını kaybetmesiyle vezirlik, dîvânü'l-inşâ reisliği ve sır kâtipliği görevleri İbnü'l-Hatîb'e kalmıştır. 755'te (1354) Nasrî Sultan Ebü'l-Haccâc I. Yûsuf öldürülünce yerine oğlu Ganî-Billâh V. Muhammed geçmiş, İbnü'l-Hatîb bu dönemde de görevinde kalmıştır. İş birliği yapmak amacıyla Merînî Sultanı Ebû İnân el-Merînî'ye elçi olarak gönderilmiştir. 760'ta (1359) Ebü'l-Velîd II. İsmâil, Ganî-Billâh V. Muhammed'i

⁴⁰¹ Adıgüzel, **a.g.m.**, s. 318.

⁴⁰² Câsim el-Ubûdî, Cengiz Tomar "İbnü'l-Hatîb, Lisânüddin", **TDV İslam Ansiklopedisi**, Cilt 21, İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2000, s. 74; Nizamettin Parlak, "Lisanuddîn İbnü'l-Hatîb'in Tarihciliği ile İlgili Bazı Tespitler", **Dini Araştırmalar Dergisi**, Cilt 7, Sayı 21, 2005, s. 197-198.

⁴⁰³ Lisânüddin İbnü'l-Hatîb, **el-Lemhatü'l-bedriyye fi'd-devleti'n-Nasriyye**, (tsh. Muhibiddin el-Hatîb) Kahire: El Matbaa el Selefîyye, 1347, s. 8; Parlak, **a.g.m.**, s. 198.

⁴⁰⁴ Lisânüddin İbnü'l-Hatîb, **a.g.e.**, s. 9.

tahttan indirerek yönetimi ele geçirmiş; bu taht değişikliğinden sonra İbnü'l-Hatîb'in mallarına el konulmuş ve hapse atılmıştır. Bir süre sonra hapisten kurtulan İbnü'l-Hatîb, Ganî-Billâh ile beraber Fas'a sığınmak zorunda kalmıştır. Burada İslam tarihi açısından son derece önemli bir isim olan İbn Haldûn ile yakın arkadaş olmuştur. İki yıl kadar Selâ (Sale) şehrinde kaldıktan sonra 20 Cemâziyelâhir 763 tarihinde (16 Nisan 1362) Ganî-Billâh Gırnata'da tekrar yönetimi ele geçirince o da eski görevine yeniden dönmüştür.⁴⁰⁵

İbnü'l-Hatîb kısa sürede etkinliğini artırmıştır; bu durum sultanı, İbnü'l-Hatîb'in yardımcısı İbn Zümrek'i ve yakın arkadaşı Kâdılcemâa (Kâdılkudât) Ebü'l-Hasan Ali en-Nübâhî'yi rahatsız ettiğinden bu isimler İbnü'l-Hatîb'e düşman olmuşlardır. İbnü'l-Hatîb bu olumsuz durum karşısında tutunmanın pek mümkün olmadığını anlamış olacağından Tilimsân'a geçmiş, Merînî Sultanı Ebû Fâris I. Abdülazîz'e sığınmıştır. Onun bu kaçıışı düşmanlarını daha da kızdırmıştır. İbn Zümrek ve Kadı Nübâhî kitaplarındaki bazı ifadelerinden ötürü İbnü'l-Hatîb'i zındık olmakla suçlamışlar ve katledilmesi yönünde fetva vermişlerdir. Bu fetvayı Ganî-Billâh da onaylayınca Merînîlerden İbnü'l-Hatîb'in iadesi istenmiştir. Merînî Devleti onu bir süre daha korumaya devam edince iki devlet arasındaki ilişkiler bozulmuştur. Merînî sarayında etkin bir isim olan Süleyman b. Dâvûd'un Sultan Ebü'l-Abbas I. Ahmed'i yönlendirmesi sonucunda 776 yılında (1374) İbnü'l-Hatîb tutuklanmış; bir mahkeme heyeti tarafından, içlerinde İbn Zümrek de vardı, hapisle cezalandırılmıştır.⁴⁰⁶ Bir süre hapis yattıktan sonra düşmanları tarafından üzerine gönderilen serseri bir grup tarafından hapishanede öldürülmüştür.⁴⁰⁷ Cenazesi Fas'ta Bâbülmahrûk yakınlarına defnedilmiştir.⁴⁰⁸

İbnü'l-Hatîb'in tarih anlayışı şu şekildedir: Olayların ve bilgilerin aktarılmasında, güzel huyların ve güzelliklerin ebedileştirilmesinde, soyların bilinmesinde ve tecrübe kazanılmasında tarih ilmi bir hayli önemli bir araçtır. O, tarihi bir bilgiyi aktarırken bu bilgiyi tenkide tabi tutmaktan geri kalmamıştır. Sadece tarihi bilgileri değil, şahısları da tenkit etmiştir.⁴⁰⁹

⁴⁰⁵Câsim el-Ubûdî, **a.g.m.**, s. 74; Parlak, **a.g.m.**, s. 198.

⁴⁰⁶Câsim el-Ubûdî, **a.g.m.**, s. 74.

⁴⁰⁷Lisânüddin İbnü'l-Hatîb, **a.g.e.**, s. 11.

⁴⁰⁸Câsim el-Ubûdî, **a.g.m.**, s. 74.

⁴⁰⁹Parlak, **a.g.m.**, s. 199-200.

İbnü'l-Hatîb tarihin dini bakımdan da son derece önemli bir ilim dalı olduğuna inanmaktadır. Bu görüşü eserlerine de yansımıştır. O, tarihin gafil insanlara Allah'ı hatırlattığını ve bu şekilde insanı Allah'a yakınlaştırdığını iddia etmektedir.⁴¹⁰

İbnü'l-Hatîb Benî Ahmer Devleti'nin siyasi tarihiyle birlikte medeniyet tarihini de detaylı bir şekilde kaleme almıştır. Onun bu tutumu sosyal tarih açısından da son derece önemlidir. Ayrıca İbnü'l-Hatîb Endülüs'ün kuzey bölgelerindeki Hristiyan devletler ile Mağrib'deki devletlerin de o dönemdeki durumlarına değinmiştir. Bunlar onu önemli bir tarihçi yapan diğer yönleridir.⁴¹¹

2.6.1.2. Eserleri

İbnü'l-Hatîb'in vezirlik görevini yürüttüğü dönemlerde diğer devletlerin görevlilerine yazmış olduğu resmî mektuplar ve dostlarına yazdığı özel mektuplar tarihi açıdan önemli belgelerdir. Vezirlik görevinde bulunması onun tarihi nitelik taşıyan belgelere ulaşmasını kolaylaştırmıştır. Bununla birlikte o, yazmış olduğu tarih kitaplarında Endülüs halkının yaşam biçimini, kültürünü ve adetlerini de ele almıştır. Bu bakımdan eserleri sosyal tarih açısından son derece ehemmiyetlidir.⁴¹² İbnü'l-Hatîb sadece tarih alanında eserler telif etmemiştir, o aynı zamanda tasavvuf ve tıbbı da eserler kaleme almıştır.⁴¹³

İbnü'l-Hatîb'in kaleme aldığı *el-İhâta Fî Ahbâri (Târîhi) Gırnâta* adlı eser Nasrîlerin başkenti olan Gırnata'nın tarihi, coğrafyası ve topografyası ile ilgili bilgiler vermektedir. Müellif eserin mukaddimesinde Gırnata şehri hakkında detaylı bilgiler içeren bir eser bulunmadığı için böyle bir eser kaleme alma ihtiyacı hissettiğini belirtir. Bir şehir tarihi olma özelliği gösteren eser, Zîrîler'in merkezi konumuna gelmesiyle birlikte Endülüs'ün en önemli şehirlerinden biri olan Gırnata hakkında oldukça kapsamlı bilgiler içermektedir.⁴¹⁴ Ayrıca eserde Gırnata ile herhangi bir bağı olan ünlü kişilerin biyografilerine ve bu kişilerin eserlerinden örneklere de yer verilmiştir.⁴¹⁵ Bununla birlikte eserde Gırnata'daki yönetimle ilişkileri olan Hristiyan krallıklara ve Kuzey Afrika'daki Merînîler Devleti'ne dair bilgiler de yer aldığı için eser son dönem

⁴¹⁰Nizamettin Parlak, "Lisanüddin İbn'ül-Hatîb'in Siyasi Kişiliği ve Tarihçiliği", (Yayımlanmış Doktora Tezi) Ankara Üniversitesi, SBE, 2004.

⁴¹¹Parlak, a.g.m., s. 200.

⁴¹²Câsim el-Ubûdî, a.g.m., s. 74.

⁴¹³Adıgüzel, a.g.m., s. 319.

⁴¹⁴Adıgüzel, a.g.m., s. 319.

⁴¹⁵Câsim el-Ubûdî, a.g.m., s. 74.

Endülüs tarihi olarak da değerlendirilebilir.⁴¹⁶ Eserin sonunda İbnü'l-Hatîb'in hayatı da yer almaktadır. İbnü'l-Hatîb bu eserini yazarken birçok müelliften istifade etmiştir. Bu müellifler arasında İbn Bessâm eş-Şenterîni, İbn İzârî el-Merrâküşî, İbnü'l-Kûtiyye, Feth b. Hâkân el-Kaysî, İbnü'l-Ebbâr, İbn Sâhibüssalât, İbn Hayyân, İbn Beşkûvâl gibi çok önemli isimler vardır. Muhammed Abdullah İnân bu eseri dört cilt hâlinde 1955 ve 1977 yıllarında Kahire'de neşretmiştir. Abdüsselâm Şekkûr ise 1988 yılında Tıtvân'da yapmış olduğu neşirde önceki baskılarda yer almayan bölümleri yayımlamıştır.⁴¹⁷

İbnü'l-Hatîb'in kaleme almış olduğu bir diğer eser ise *el-Lemhatü'l-Bedriyye Fi'd-Devleti'n-Nasriyye*'dir. Müellif bu eserinde kurulduğu tarihten 765 (1364) yılına kadarki Nasrî tarihini ele alır. İbnü'l-Hatîb bu eseri kaleme alırken Gırnata tarihi hakkında başta İbnü'l-Kûtiyye olmak üzere birçok Endülüslü tarihçiden istifade etmiştir. Eser beş kısım olarak tasarlanmıştır. Eserde şehrin topografik yapısı, şehre bağlı yerleşim yerleri, şehirde yaşayan insanlar ve Nasrî yöneticiler hakkında bilgiler yer almaktadır.⁴¹⁸ Muhibbüddin el-Hatîb bu eseri muhtasar şekilde 1928 yılında Kahire'de neşretmiştir.⁴¹⁹

Nüfâzatü'l-Cirâb Fî 'Ulâleti'l-İğtirâb müellifin Selâ şehrine sürgün edildikten sonra burada kaleme almış olduğu bir eserdir. İbnü'l-Hatîb bu eserinde Selâ şehrindeki anılarına yer vermektedir. Bu eser Merînîler tarihi açısından son derece önemlidir. Eserde İbnü'l-Hatîb'in devlet adamlarına, dostlarına yazmış olduğu ve birer tarihi vesika özelliği taşıyan mektuplar da yer almaktadır. Üç bölümden müteşekkil olmasına rağmen bugüne sadece ikinci ve üçüncü bölümler ulaşmıştır. İkinci bölüm Ahmed Muhtâr el-Abbâdî ve Abdülazîz el-Ehvânî tarafından 1968 yılında Kahire'de ve 1985 yılında Dârülbeyzâ'da neşredilmiştir. Sa'diyye Fâğıyye ise eserin üçüncü bölümünü 1989 yılında Dârülbeyzâ'da yayımlamıştır. Don Emilio Garcia Gomez ise eserin bazı yerlerini *Foco de antigua luz sobre la Alhambra: desde un texto de Ibn al-Jatib en 1362* adıyla İspanyolca'ya tercüme etmiş ve 1988 yılında Madrid'de neşretmiştir.⁴²⁰

⁴¹⁶Adıgüzel, **a.g.m.**, s. 319.

⁴¹⁷Câsim el-Ubûdî, **a.g.m.**, s. 74; Parlak, **a.g.t.**, s. 138.

⁴¹⁸Adıgüzel, **a.g.m.**, s. 319; Özdemir, **Endülüs Tarihi'nin Mevcut Kaynakları Üzerine (I)**, s. 18; Parlak, **a.g.t.**, s. 143.

⁴¹⁹Câsim el-Ubûdî, **a.g.m.**, s. 75.

⁴²⁰Câsim el-Ubûdî, **a.g.m.**, s. 74.

İbnü'l-Hatîb'in İslâm dünyasında çok küçük yaşlarda tahta geçen kişileri tanıtmak ve bunun dinen bir sakıncasının olmadığını ispatlamak amacıyla kaleme aldığı bir eseri vardır. *A 'mâlû 'l-A 'lâm Fî Men Bûyi 'a Kable 'l-İhtilâm Min Mülûki 'l-İslâm* adını taşıyan eser yazılış amacını aşarak Ganî-Billâh Muhammed dönemine kadar geçen İslam tarihi mahiyetini kazanmıştır.⁴²¹ Eser, babasının ölümü üzerine küçük yaşta tahta çıkan Merînî Sultanı Ebû Zeyyân Muhammed Saîd ve veziri Ebû Bekir b. Gâzî için yazılmıştır. Üç bölümden meydana gelen eserin Endülüs tarihini içeren kısmı Evariste Levi-Provençal tarafından 1934 yılında Rabat'ta ve 1956 yılında Beyrut'ta *Târîhu İsbâniyyeti 'l-İslâmiyye* adıyla yayımlanmıştır. Ahmed Muhtâr el-Abbâdî ve Muhammed İbrâhim el-Kettânî ise eserin Mağrib tarihi ile ilgili kısmını *Târîhu 'l-Mağribi 'l-'Arabî Fî 'Asri 'l-Vasît* adıyla 1964 yılında Dârülbeyzâ'da neşretmişlerdir. Hasan Hüsni Abdülvehhâb ise eserin Sicilya ve Kuzey Afrika'yı ele alan bölümünün bir kısmını 1910 yılında Palermo'da neşretmiş; bu neşri Rafaella Castrillo *Ibn al-Jatib Kitab A 'mal al-a 'lam-Historia medieval islâmica del Norte de Africa y Sicilia* adıyla İspanyolcaya çevirmiş ve 1983 yılında Madrid'de neşretmiştir.⁴²²

İbnü'l-Hatîb, *Mi 'yârü 'l-İhtiyâr Fî Zikri 'l-Me 'âhid ve 'd-Diyâr* adlı bir başka eserinde ise Endülüs'ün ve Mağrib'in bazı şehirlerinin tarihini ele almaktadır. Müellifin tarihlerini söz konusu ettiği Endülüs şehirleri Levşe, Gırnata, Runde, Veşka, Mâleka, Vâdiâş, Meriye; Mağrip şehirleri ise Tanca, Sebte, Selâ, Miknâs ve Fas'tır. İbnü'l-Hatîb bu eserinde bahsi geçen şehirlerin sadece tarihlerine değil aynı zamanda bu şehirlerin demografik yapılarına, coğrafyasına, sosyal ve iktisadi durumlarına da değinmektedir. Bu eser iki bölümden meydana gelmektedir ve ilk bölümü 1890 yılında Madrid'de *Descripcion del Reino de Granada* adıyla Francisco Javier Simonet tarafından neşredilmiştir. Eserin ikinci bölümü ise 1866 yılında München'de *Beitrag zur Geschichte der westlichen Araber* adıyla Marcus Joseph Müller tarafından neşredilmiştir. Ayrıca Muhammed Kemâl Şebâne eseri 1977 yılında Fas'ta İspanyolca tercümesiyle birlikte yayımlanmıştır.⁴²³

Müellifin manzum bir şekilde kaleme aldığı *Rakmü 'l-Hulel Fî Nazmi 'd-Düvel* adlı eseri Nasrîler ve Merînîler dönemine kadarki İslam tarihini ele almaktadır. 1898-99

⁴²¹Özdemir, *Endülüs Tarihi'nin Mevcut Kaynakları Üzerine (I)*, s. 18.

⁴²²Câsim el-Ubûdî, *a.g.m.*, s. 74-75; Parlak, *a.g.t.*, s. 135.

⁴²³Câsim el-Ubûdî, *a.g.m.*, s. 75.

yıllarında Tunus'ta neşredilen esere Adnân Derviş *Şerhu Rakmi'l-Hulel Fî Nazmi'd-Düvel* adıyla bir şerh yazmıştır ve yazılan bu şerh 1990 yılında Dımaşk'ta yayımlanmıştır.⁴²⁴

Hatratü't-Tayf Fî Rihleti's-Şitâ' ve *'s-Sayf* adlı eserinde İbnü'l-Hatîb Gırnata'nın güneyine yapmış olduğu seyahati anlatmıştır. Ayrıca bu seyahat esnasında uğradığı bölgeler hakkında bilgiler de vermiştir. Eseri *Beitrag zur Geschichte der westlichen Araber* adıyla Marcus J. Müller 1866 yılında München'de neşretmiştir.⁴²⁵

İbnü'l-Hatîb'in tamamlanmamış olan *el-Ketîbetü'l-Kâmine Fî Men Lakıynâhü bi'l-Endelüs Min Şu'arâ'i'l-Mi'eti's-Sâmine* adlı eseri onunla aynı dönemde yaşayan fakih, mutasavvıf, kurrâ, devlet adamı ve kadıların özelliklerini ele almaktadır. Eseri İhsan Abbas 1963 yılında Beyrut'ta neşretmiştir.⁴²⁶

et-Tâcü'l-Muhallâ Fî Müsâceleti'l-Kıdhi'l-Mu'allâ, 14. yüzyılda Gırnata şehrinde yaşamış olan önemli isimlerin biyografilerinin yer aldığı eserdir. İbnü'l-Hatîb'in bu eserinin bir bölümü Madrid Escorial Library'de ve Rabat el-Hizânetü'l-âmmе'de bulunmaktadır. Kitabın bazı bölümleri Muhammed Kemâl Şebâne tarafından 1977 yılında yayımlanmıştır.⁴²⁷

Ravzatü't-Ta'rîf bi'l-Hubbi's-Şerîf müellifin tasavvuf üzerine kaleme aldığı eseridir. İbnü'l-Hatîb bu eserini Sultan Ganî-Billâh'ın isteği üzerine İbn Ebû Hacele'nin *Dîvânü's-Sabâbe* adlı eserine reddiye mahiyetinde yazmıştır. Bu kitap içerisinde yer alan bazı söylemler onun zındıklıkla suçlanma sebebi olmuştur. Eseri 1968 yılında Kahire'de Abdülkâdir Ahmed Atâ ve 1970 yılında Beyrut'ta Muhammed el-Kettânî neşretmiştir.⁴²⁸

2.6.2. Nübâhî

2.6.2.1. Hayatı

İslam hâkimiyetindeki Endülüs'ün son dönemlerinde yetişmiş olan Nübâhî'nin künyesi Ebü'l-Hasen Alî b. Abdillâh b. Muhammed en-Nübâhî el-Cüzâmî'dir. Benî Ahmer Emirliği döneminde bir sahil şehri olan Mâleka'da (Malaga) 713 (1313) yılında

⁴²⁴Câsim el-Ubûdî, **a.g.m.**, s. 75.

⁴²⁵Câsim el-Ubûdî, **a.g.m.**, s. 75.

⁴²⁶Câsim el-Ubûdî, **a.g.m.**, s. 75.

⁴²⁷Câsim el-Ubûdî, **a.g.m.**, s. 75; Parlak, **a.g.t.**, s. 150.

⁴²⁸Câsim el-Ubûdî, **a.g.m.**, s. 76.

dünyaya gelmiştir. İlim sahibi bir ailesi vardır. Doğduğu şehrin önde gelen âlimlerinden dersler alan Nübâhî daha sonra ilmini artırmak maksadıyla Nasrîlerin başkenti Gırnata'ya geçmiştir. Gırnata'da da Ebû Muhammed Abdullah b. Ahmed et-Tücîbî, Ebü'l-Kasım b. Ahmed b. Muhammed b. İmrân el-Hadramî, Kadı Ebü'l-Haccâc el-Müntesâferî gibi devrin önemli âlimlerinden dersler okumuştur. Bir ara Mültemâs ve Belleş'te kadılık görevinde bulunmuş ve bu görevinin ardından tekrar Gırnata'ya dönmüştür. Burada divan kâtipliği görevine getirilmiş, bu görevinin ardından Gırnata kâdılcemâası olan Nübâhî ömrünün sonuna kadar Gırnata'da yaşamıştır. Bu görevlerinin yanı sıra 767 (1366) ve 788 (1886) yıllarında Fas'a elçi olarak gönderilmiştir. Dönemin bir diğer önemli siması Lisânüddin İbnü'l-Hatîb önceleri Nübâhî'yi iyi bir şekilde anarken daha sonra araları açılınca *el-Ketîbetü'l-Kâmine* adlı eserinde onu eleştiren hatta aşağılayan ifadeler kullanmıştır. Nübâhî de İbnü'l-Hatîb'in bu tavrına karşılık onu zındık olmakla suçlamış ve bazı eserlerini Gırnata'nın merkezinde yaktırmıştır. Nübâhî ve İbnü'l-Hatîb arasındaki problemler Benî Ahmer Devleti ile Merînîler Devleti arasında diplomatik krize neden olmuştur. İkili arasındaki bu düşmanca tutum İbnü'l-Hatîb'in 776 (1374-75) yılında öldürülmesine kadar devam etmiştir. Nübâhî ise 792 (1390) yılından sonra vefat etmiştir.⁴²⁹

2.6.2.2. Eserleri

Târîhu Kudâti'l-Endelüs Nübâhî'nin iki bölümden oluşan yargı ile ilgili kaleme aldığı eseridir. Eserin ilk bölümünde yargılama hukukuyla ilgili genel bilgiler yer almaktadır; ikinci bölümünde Endülüslü ve Mağribli kadıların hayatları ve bunların yazışmaları anlatılmaktadır. Endülüs yargı hukuku konusunda önemli olan bu eseri 1948 yılında Kahire'de E. Levi-Provençal neşretmiştir. Arsenio Cuellas Marques ise eseri İspanyolca tercümesiyle birlikte 1986 yılında Granada Üniversitesinde doktora tezi olarak hazırlamıştır. Bu tez 2005 yılında Granada'da neşredilmiştir.⁴³⁰

Nüzhetü'l-Besâ'ir ve'l-Ebsâr adlı eserinde Nasrîler Devleti'yle ilgili önemli tarihi bilgiler yer almaktadır. Yazma nüshası Escorial Library'dedir. Eserin tamamını 1988

⁴²⁹Muharrem Kılıç, "Nübâhî", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt 33, İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2007, s. 278-79.

⁴³⁰Özdemir, *Endülüs Tarihi'nin Mevcut Kaynakları Üzerine (I)*, s. 26; Kılıç, *a.g.m.*, s. 279.

yılında *Makâmetü Tafzîli'n-Nahle 'Ale'l-Kerme* adıyla Hasnâ et-Tirablusî Bûzüveyte neşretmiştir.⁴³¹

Nübâhî'nin kayıp olan *Zeylû Târîhi Mâleka* adlı eserinin İbn Asker'in tarihle ilgili metnine bir zeyil olarak hazırlandığı düşünülmektedir. Buna rağmen Nübâhî'nin biyografisini veren kaynaklarda bu eserin adı anılmamaktadır.⁴³²

2.6.3. İbnü'l-Ahmer

2.6.3.1. Hayatı

Tarihçi, edip ve şair olan İbnü'l-Ahmer Nasrî hanedanına mensup bir ilim adamıdır. 725-727 (1325-1327) yılları arasında Gırnata'da doğduğu tahmin edilmektedir. Onun dedesi Muhammed b. Ferec Benî Ahmer Devleti'nin sultanı olan I. İsmail'in kardeşidir. Ağabeyiyle anlaşmazlığı düşünce Endülüs'ü terk edip Kuzey Afrika'ya geçmiştir. İbnü'l-Ahmer dönemin önemli bir ilim merkezi olan Fas'ta öğrenim görmüştür. Fıkıh, hadis, ensâb, nahiv ve tarih gibi birçok alanda ders almasına rağmen onun kendini gösterdiği asıl alan tarih olmuştur. Yetişmesinde birçok âlimin katkısı olmuştur. Bunların başında İbnü'l-Hafid diye bilinen Abdurrahman b. Rüşd, Fas şehri kadısı Muhammed b. Ahmed el-Fiştâlî, Muhammed b. Saîd er-Ruaynî, Mindîl İbn Âcurrûm ve Ebü'l-Kâsım b. Rıdvân gibi âlimler gelmektedir.⁴³³

Ebû İnân'ın emirliği döneminde Merînî sarayının himayesine giren İbnü'l-Ahmer çok geçmeden emirin yanında önemli bir yer edinmiştir. Ebû İnân'ın ölümünün ardından zayıflayan Merînî emirliğinin yönetiminde vezirler etkin olmaya başlayınca İbnü'l-Ahmer'in eski itibarı da kalmamıştır. Bunun üzerine Sicilmâse'ye geçmiş, bir müddet burada bulunduktan sonra tekrar Fas'a geçmiştir. Sultan Ebû Saîd Osman döneminde bir süre kadılık görevinde de bulunan İbnü'l-Ahmer, 807 (1404) ya da 810 (1407) yılında Fas'ta vefat etmiştir.⁴³⁴

2.6.3.2. Eserleri

Nesîrü'l-Cümân Fî Şi'ri Men Nazamenî ve İyyâhü'z-Zamân onun yetmiş kadar şairin hayatını ele aldığı ve şiiirlerinden örnekler verdiği eseridir. Bu şairlerden kimi

⁴³¹Özdemir, *Endülüs Tarihi'nin Mevcut Kaynakları Üzerine (I)*, s. 18; Kılıç, *a.g.m.*, s. 279.

⁴³²Kılıç, *a.g.m.*, s. 279.

⁴³³Miguel Angel Manzano Rodriguez, "İbnü'l Ahmer", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt 20, İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1999, s. 479.

⁴³⁴Rodriguez, *a.g.m.*, s. 479.

hükümdar, kimi vezir, kimi kâtip ve kimi de kadıdır. Müellif, Endülüslü ve Mağribli olan bu şairlerin çoğuyla tanışmıştır. Eserin giriş bölümünde İbnü'l-Ahmer dini bakımdan şiir yazmanın hükmü ve camilerde şiir okumanın uygun olup olmadığı gibi konuları açıklamaktadır. Muhammed Rıdvân ed-Dâye eseri *A'lâmü'l-Mağrib ve'l-Endelüs* adıyla 1967 yılında Beyrut'ta neşretmiştir.⁴³⁵

Nesîru Ferâ'idi'l-Cümân Fî Nazmi Fuhûli'z-Zamân adını taşıyan eserinde İbnü'l-Ahmer, Doğu ve Batı İslam dünyasında yaşamış olan otuz bir şairin hayatına ve onların şiirlerinden örneklere yer vermiştir. İbnü'l-Ahmer bu eserinin sonunda kendi hayatına da yer vermiştir. Eseri 1967 yılında Muhammed Rıdvân ed-Dâye yüksek lisans tezi olarak hazırlamış ve bu tez Beyrut'ta neşredilmiştir.⁴³⁶

İbnü'l-Ahmer, Merînî kâtibi Ebû Zekerıyyâ Yahyâ b. Ebû Dülâme'ye ithaf ettiği *Müstevda 'u'l-'Alâme ve Müstebdi 'u'l-'Allâme* adlı eserinde hükümdarların mektuplarının üzerine konulan tuğralardan ve bu tuğraları çeken kâtiplerden bahsetmiştir. Eseri Muhammed et-Türkî et-Tûnisî ve Muhammed b. Tâvî et-Tıtvânî 1933 yılında Rabat'ta neşretmişlerdir.⁴³⁷

Ravzatü'n-Nisrîn Fî Ahbâri (Benî 'Abdi'l-Vâd ve) Benî Merîn adlı eserinde İbnü'l-Ahmer Merînîler hanedanını överken onların düşmanı olan Abdülvâdîleri eleştirmektedir. Eserin bir bölümünü ilk defa Ali Gavsî ve Georges Marçais Fransızca tercümesiyle beraber 1917 yılında Paris'te neşretmişlerdir. E. Levi-Provençal ise eserin tamamını *Deux nouveaux manuscrits de la Rawdat an-nisrîn d'Ibn al-Ahmar* adıyla neşretmiştir.⁴³⁸

⁴³⁵Özdemir, *Endülüs Tarihi'nin Mevcut Kaynakları Üzerine (I)*, s. 32; Rodriguez, *a.g.m.*, s. 480.

⁴³⁶Rodriguez, *a.g.m.*, s. 480.

⁴³⁷Rodriguez, *a.g.m.*, s. 480.

⁴³⁸Rodriguez, *a.g.m.*, s. 480.

SONUÇ

Yüksek lisan tezi olarak kaleme almış olduğumuz bu çalışmamızda, İslam hâkimiyetindeki İspanya'da, yani Endülüs'te tarih yazıcılığı konusunu ele aldık. Tarih, önemini hiçbir zaman kaybetmeyen ilim dalları arasında yer almış ve toplumların yapıp ettiklerinin gelecek nesillere aktarılması ancak tarih yazmakla mümkün olmuştur. Bu bağlamda bütün geçmiş milletler hem atalarının yapıp ettiklerini öğrenmelerini sağlayan hem de kendilerini ve kültür-medeniyetlerini geleceğe taşımalarına yardımcı olan tarih ilmiyle yakından ilgilenmişlerdir.

Arap toplumunda İslam dininden önce de tarih ilmi bilinen bir ilim dalıdır ve bu ilme o dönemde de önem verilmiştir. İslamiyet'le birlikte tarih ilmi bir metodolojiye oturtulmuş ve bu ilmin değeri daha da artmıştır. Diğer toplumlarda olduğu gibi İslam toplumlarında da tarihe ziyadesiyle önem verilmiştir. Gerek geçmiş kavimlerden kıssalar anlatarak o günün insanların bunlardan ders çıkarmasını sağlaması gerekse de Hz. Peygamber'in hayatının ve sözlerinin kayıt altına alınarak gelecek nesillere aktarılmasına yardımcı olması İslam toplumlarında tarihin özel bir yer edinmesini sağlamış ve İslam tarihçileri tarihi en faydalı ilimler arasında görmüşlerdir. Bu yüzden geçmişten günümüze İslam toplumlarında pek çok büyük tarihçi yetişmiş ve bu tarihçiler hem İslam tarihçiliğine hem de dünya tarihçiliğine ciddi katkılarda bulunmuşlardır.

Endülüs'e Müslümanların hâkim olduğu dönemde siyasi anlamda son derece çalkantılı zamanların yaşandığı bu coğrafyada diğer ilim dalları nasıl kök salıp gelişmişse tarih ilmi de aynı şekilde kök salıp gelişmiştir. Genel olarak siyasi istikrarla ilimlerin, felsefenin ve sanatın gelişip yayılması paraleldir. Siyasi anlamda istikrarlı devletlerin ilimlerin, felsefenin ve sanatın gelişmesine katkıları her zaman daha fazla olmuş ve bu devletlerin bünyesinde çok sayıda ilim adamı, felsefeci ve sanatçı yetişmiştir. Antik Yunan ve Roma, buna örnek olarak gösterilebilir. Antik Yunan ve Roma'da etkileri günümüze kadar devam eden birçok felsefeci ve bilim adamı yetişmiştir. Fakat Endülüs'te bunun aksine bir durum söz konusu olmuştur. Yaklaşık sekiz asır boyunca İspanya coğrafyasında bir Müslüman bir devletin varlığı olmuştur. Ancak bir hayli uzun olan bu süre boyunca taht mücadeleleri, iç isyanlar, savaşlar hemen hiç eksik olmamış ve Müslümanlar merkezi bir otoriteden yoksun bir şekilde

yaşamak zorunda kalmışlardır. Buna rağmen Endülüs Müslümanları ilimden uzak durmamış, ilmi çalışmalara çok önem vermiş ve bugünün dünyasına siyasi anlamda güçlü devletlerinin değil, yüksek seviyeli ilim adamlarının isimlerini bırakmışlardır. Bu durumun birçok nedeni olabilir fakat önemli nedenlerden bir tanesi bölgenin kozmopolit yapısıdır. O dönemin İspanya'sında Müslümanlığın, Hristiyanlığın ve Yahudiliğin mensuplarının bir arada bulunmasının yanı sıra farklı milletlerden insanların da bir arada yaşamasının etkisi güçlü olmuştur. Farklı dinlerin mensupları ve farklı milletlerin mensupları ilmi anlamda hem birbirlerini tetiklemiş hem de birbirlerinden fazlasıyla istifade etmişlerdir. Bir bakımdan ilmi anlamda üst düzey çalışmalara imza atmak bir görevde gösterisine dönüşmüştür. Bunun sonucunda da bölgede farklı din mensuplarından kıymetli isimler yetişmiştir. Bahsi geçen durumun önemli bir diğer sebebi ise İslam dininin ilme verdiği önemdir. Hem Kur'an-ı Kerim'de hem de hadislerde ilim öğrenmenin faziletlerinden bahsedilmiş olması Müslümanları ilim öğrenmeye teşvik etmiştir. Bundan dolayıdır ki Müslüman ilim adamları ilim öğrenmek maksadıyla, ulaşımın günümüze nazaran çok zor olduğu bir dönemde, kilometrelerce yol kat etmişlerdir. Buna Endülüs'te yetişmiş ilim adamları ve tarihçiler de dâhildir.

Tezimizde, Endülüs'te yetişmiş olan otuz dokuz tarihçinin hayatını ve eserlerini ve bir de müellifi belli olmayan bir tarih kitabını inceleyerek ortaya koyduk ve bu şekilde İslam tarihinin önemli bir parçası olan Endülüs'te de tarih ilmine diğer İslam toplumlarında olduğu gibi çok önem verilmiş olduğunu gösterdik. Mısırlı tarihçilerin etkisiyle Endülüs'te kendine varlık alanı edinen tarih ilmi ilkin şifahi olarak ortaya konya da daha sonra bu ilim dalıyla ilgili yazılı eserler telif edilmeye başlanmıştır.

Genel hatlarıyla incelendiğinde Endülüslü tarihçilerin klasik İslam tarihçilerinden çok da farklarının olmadığı görülmüştür. Bunda Doğu İslam dünyasındaki eserlerin Endülüs'e taşınmasının ve Endülüs'te yetişen ilim adamlarının birçoğunun, buna tarihçiler de dâhil, doğuya yapmış oldukları ilmî seyahatlerin rolü oldukça büyüktür. Doğu İslam dünyasına seyahat eden Endülüslü tarihçiler burada hem Müslüman tarihçilerin tarihe bakış açılarını öğrenmiş hem de bu tarihçilerin eserlerini Endülüs'e taşımışlardır.

İslam tarih yazıcılığındaki bir tarihi eseri peygamberler tarihi, Hz. Muhammed'in hayatı, dört halife dönemi şeklinde başlatma geleneği Endülüslü tarihçilerin de

başvurdukları bir yöntem olmuştur. Endülüslü tarihçiler, eserlerinde ilk dönem İslam tarihini verdikten sonra Endülüs tarihini kaleme almışlardır. Endülüslü tarihçiler sadece Endülüs tarihini vermekle değil, İslam fethinden önceki İspanya'nın tarihini vermekle de diğer İslam tarihçilerinden ayrılmışlardır. Endülüslü tarihçiler yaşadıkları coğrafyanın tarihine bir hayli önem vermiş, İspanya coğrafyasının kendilerinden önceki dönemlerini de detaylı bir şekilde ele almışlardır. Özellikle İslam fethinden önce coğrafyaya hâkim olan Vizigotlar ve onların bölgeye etkileri titizlikle incelenmiştir. Bu bize Endülüslü tarihçilerin yaşadıkları coğrafyanın geçmişine bir hayli ilgi duyduklarını göstermektedir. Endülüslü Müslüman tarihçiler, İslam öncesi İspanya tarihini kaleme alırken kaynak olarak bölgedeki Hristiyan tarihçilerin eserlerinden faydalanmışlardır.

Endülüs'te yetişmiş olan tarihçilerin Doğu İslam dünyasındaki tarihçilerden etkilendikleri bir başka yöntem ise kendinden önce yazılmış olan kıymetli eserlere zeyil yazma geleneğidir. Bölgede yaşayan tarihçiler kendilerinden önce bu coğrafyada kaleme alınan kıymetli tarih kitaplarına zeyiller yazmışlardır. Bu geleneğe Endülüslü tarihçiler sık sık başvurmuşlardır. Öyle ki bazen zeyillere bile zeyiller yazıldığı olmuştur. Bunun en bilinen örneği de İbnü'l-Faradî'nin *Târîhu Ulemâi'l-Endelüs* adlı eserine İbn Beşkuvâl'in yapmış olduğu bir zeyil olan *Kitâbü's-Sıla Fî Târîhi E'immeti'l-Endelüs* adlı eseridir. İbn Beşkuvâl'in yazmış olduğu bu zeyile kendisinden sonra yaşayan Endülüslü tarihçiler de çokça zeyil yazmışlardır.

Müslüman İspanya'nın tarihinin yazımıyla ilgili olarak şu noktaya da dikkat çekmek gerekir: İlk dönem Endülüs tarihiyle ilgili haber veren en eski kaynaklar genelde ya Endülüs dışında yaşayan Müslüman tarihçiler tarafından ya da Endülüs'te yaşayan Hristiyan tarihçiler tarafından kaleme alınmıştır. Bu da göstermektedir ki Endülüs'e yerleşen Müslüman ilim adamlarının burada ilmi faaliyetlere başlamaları için biraz zamana ihtiyaçları olmuştur. Diğer ilim dallarında olduğu gibi burada tarih ilminin başlaması da zaman almıştır. Müslümanların hiç bilmedikleri bir coğrafyaya, hiç bilmedikleri bir kültür ortamına yerleşmiş olmaları bu durumu normal kılmaktadır. Muhtemelen medreselerin, ilim meclislerinin oluşturulabilmesi için öncelikle ilk fetihlerden sonra bir sükûnet dönemine ihtiyaç duyulmuştur. Öncelikli hedef bölgenin fethinin tamamlanması ve bölgenin eski sahiplerinin gücünün tamamen kırılması olmuştur. Zaten çok kısa zamanda fethin tamamlanması ve Hristiyan gücünün

neredeyse tamamen kırılmasıyla ilmi çalışmalar başlamış, kısa bir süre içerisinde de önemli ilim adamları yetişmeye başlamıştır.

Endülüs'te ilmin, dolayısıyla tarih ilminin bu kadar gelişmesindeki bir diğer faktör de burada yetişen ilim adamlarının kitaba ulaşmalarının kolay olmasıdır. Doğuda herhangi bir alanda basılan kitabın kısa bir süre içerisinde Endülüs'e ulaşmasının yanı sıra, önemli Endülüs kentlerindeki kütüphanelerin çokluğu ilim adamlarının iştahını kabartmıştır. Bu sayede ilim adamları hem kendilerini geliştirmiş hem de alanlarıyla ilgili doğuda yapılan çalışmalardan haberdar olmuşlardır. Endülüs'ün bugün bile hâlâ anılan meşhur kütüphaneleri sadece ilim adamlarına ya da önemli kişilere değil, sıradan vatandaşlara bile açık olmuştur. Bahsi geçen kütüphane sayılarına bugün bile birçok şehirde ulaşmak mümkün değildir. Bununla birlikte Endülüslü ilim adamlarının şahsi kütüphaneleri de kitap sayısı bakımından oldukça gösterişlidir. Bütün bunlar Endülüs'te ilme ve kitaba verilen önemin açık bir tezahürüdür.

Dönemin ilim adamlarının farklı alanlarda bilgi birikimine sahip olması ve farklı alanlarda eserler telif etmesi Endülüs coğrafyasındaki ilim adamları için de geçerlidir. Endülüs'te tarih ilmiyle meşgul olmuş olan ilim insanlarının hemen hepsi başka alanlarda da çalışmalar yapıp eserler kaleme almışlardır. Hatta bunlardan bir kısmının ön plana çıktıkları asıl alan tarih olmamıştır. Bu coğrafyada yetişen ilim adamları özellikle hadis ilmindeki yetkinlikleriyle kendilerinden söz ettirmişlerdir. Buna rağmen bahsi geçen bu isimler dinî ilimlerin hemen ardından tarih ilmini kendilerine bir uğraş alanı olarak seçmişlerdir. Bu da bu isimlerin tarihe ne denli önem verdiklerini göstermektedir. Zira onlar, din bilgisinin hemen ardından tarih bilgisinin gelmesi gerektiğini bu yaptıklarıyla açıkça göstermişlerdir. Fakat bununla birlikte özellikle tarihçi kişiliğiyle ön plana çıkan isimlerin olduğu da bir gerçektir. Ahmed b. Muhammed er-Râzi, İbnü'l-Kûtiyye, İbn Hayyan, İbn Sâhibüssalât, Lisânüddîn İbnü'l-Hatîb bu isimlerden bazılarıdır.

Endülüslü tarihçilerle ilgili olarak dikkat çeken bir diğer nokta da birçoğunun devletin çeşitli kademelerinde görev almış önemli isimler olmalarıdır. Bu bakımdan buldukları makam tarihe ilgi duymalarını ya da tarihi eserler kaleme alma noktasında işlerinin kolaylaşmasını sağlamıştır diyebiliriz. Zira diplomatik ilişkilerle ilgili belgelere, savaşlara ve savaşlarla ilgili verilere, antlaşma metinlerine, hanedanın

hayatıyla ilgili bilgilere ulaşmak bu görevliler açısından daha kolay olmuştur. Ayrıca tarihçilerin yönetim birimlerinde görev almaları onların kâğıda ve kaleme ulaşmalarını da kolaylaştırmıştır. Devletin önemli kademelerine tarihten anlayan insanların getirilmesi, Endülüslü yöneticilerin tarih ilmine ne kadar önem verdiklerini de göstermektedir. Sadece Endülüs'te değil, diğer Müslüman devletlerde de yöneticiler tarihe ve tarihçilere değer vermişlerdir. Çünkü Müslüman idareciler tarih ilmini en faydalı ve en gerekli ilimler arasında görmüşler ve bizzat kendileri de tarihle meşgul olmuşlardır.

Sonuç olarak tarih ilmi ve tarih yazıcılığı İslam hâkimiyetindeki Endülüs coğrafyasında hak ettiği değeri ziyadesiyle bulmuş, bölgenin önde gelen ilim adamları tarih ilmine hem çok ilgi duymuş hem de bu alanda eserler telif etmişlerdir. Ayrıca birçok ilim adamı da müstakil olarak tarih ilmiyle uğraşmıştır. Burada yetişen tarihçiler genel olarak her ne kadar diğer İslam tarihçilerinden etkilenmiş olsalar da buldukları coğrafyaya has bir tarih anlayışı geliştirmişlerdir. Bu sayede hem kendi tarihlerini hem de yaşadıkları coğrafyanın tarihini eksiksiz bir şekilde gelecek kuşaklara aktarmışlardır. Buna bir arada yaşadıkları Hristiyan ve Yahudi ilim adamlarının da katkısı olmuştur. Endülüs tarihiyle ilgili bu tarihçiler de kıymetli eserler kaleme almışlardır. Ne yazık ki Müslümanlardan sonra bölgeye hâkim olanların bazı barbarca tutumları onların telif etmiş oldukları birçok kıymetli eserin bugüne ulaşmasına engel olmuştur. Bu barbarca tutuma rağmen yine de Endülüs'ten bugünün dünyasına çok sayıda tarih kitabı ulaşmıştır. İşte bizler bugün Müslüman İspanya'dan bahsedebiliyorsak bu, tezimizde de bahsettiğimiz değerli tarihçilerin değerli eserleri sayesinde.

KAYNAKÇA

- Adıgüzel, Cumhur Ersin, “Endülüslü Bir Muhaddisin İlim Dünyası: İbn Hayr el-İşbîlî ve Fehrese’si”, **Milel ve Nihal**, Cilt 12, Sayı 1, 2015.
- Adıgüzel, Cumhur Ersin, “Endülüs’te Tarih Yazıcılığı-I”, **Tarih Yazımı Dergisi**, Cilt 2, Sayı 2, 2020.
- Ağırakça, Ahmet, “Ahbâr Mecmûa”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, Cilt 1, İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1988.
- Ahmed b. Yahyâ ed-Dabbî, **Buğyetü’l-mültemis fî târîhi ricâli ehli’l-Endelüs**, İbrâhim el-Ebyarî (der.), Kahire: Dar el-Kitab el-Mısri, 1989.
- Ahmed bin Muhammed bin Abdirabbih el Endülisi, **Tabaiunnisa**, Muhammed İbrahim (der.), Kahire: Mektebetul Kur’an, 1985.
- Alican, Mustafa, “Tarih Nasıl Yapılır (Yayın Kritiği)”, **Turkish History Education Journal**, Cilt 2, Sayı 2, 2013.
- Alkan, Necmettin “Geçmişten Günümüze Dünyada Tarih Yazıcılığı”, Ahmet Şimşek (ed.), **Tarih İçin Metodoloji** (58-61), Ankara: Pegem Akademi, 2019.
- Apaydın, H. Yunus, “İbn Hazm”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, Cilt 20, İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1999.
- Aykaç, Mehmet, “Arîb b. Sa’d”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, Cilt 3, İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1991.
- Aykaç, Mehmet, “Dabbî, Ahmed b. Yahyâ”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, Cilt 8, İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1993.
- Aykaç, Mehmet, “İbn Alkame”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, Cilt 19, İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1999.
- Bıçak, Ayhan, **Tarih Felsefesi**, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Açık ve Uzaktan Eğitim Fakültesi, 2017.
- Bloch, Marc, **Tarih Savunusu veya Tarihçilik Mesleği**, Ali Berktaş (çev.), İstanbul: İletişim Yayınları, 2018.

- Carr, Edward Hallet, **Tarih Nedir**, Misket Gizem Gürtürk (çev.). İstanbul: İletişim Yayınları, 2018.
- Collingwood, Robin George, **Tarih Tasarımı**, Kurtuluş Dinçer (çev.). Ankara: Doğubatı Yayınları, 2019.
- Çiftçi, Faruk, “Urcûzeler ve İbn ‘Abdirabbih’in Tarihî Urcûzesi: Bir İslâm Tarih Yazım Türü Örneği”, **KSÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Sayı 16, 2010.
- Çonkor, Burhan, “İbnü’z-Zübeyr es-Sekafi’nin (v. 708/1308) Hayatı ve Surelerin Tertibi Meselesine Yaklaşımı”, **Aksaray Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi**, Cilt 3, Sayı 6, 2016.
- Delgado, Jorge Lirola, “Müsta’rib”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, Cilt 32, İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2006.
- Demircan, Adnan, “Tarih Üzerine Bazı Düşünceler”, **Milel ve Nihal**, Cilt 4, Sayı 3, 2007.
- Ebû Abdillâh el-Humeydî, **Cezvetul Muktebes fi Ahbari Ulemâ el Endülüs**, Beşşar Avvad Ma’ruf, Muhammed Beşşar Avvad (der.), Tunus: Dar el Ğarb el İslami, 2008.
- Ebû Hâmid el-Gırnâtî, **Gırnâtî Seyahatnamesi**, Fatih Sabuncu (Terc.) İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2020.
- el-Ubûdî, Câsim, “İbn Gâlib”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, Cilt 19, İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1999.
- el-Ubûdî, Câsim, Cengiz Tomar “İbnü’l-Hatîb, Lisânüddin”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, Cilt 21, İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2000.
- Ergüven, Şahabettin, “Zahiriliğin Büyük İmamı İbn Hazm: Hayatı ve Eserleri”, **İslami İlimler Dergisi**, Sayı 1, 2008.
- Erkan, Nevzat, Ahmet İhsan Dündar, “İbn Dihye el-Kelbî ve el-Kasîdetü’-d-Dâliyye fi medhi’n-Nebî (SAV) Adlı Eseri”, **Rumeli’de Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi**, Sayı 17, 2019.
- Erşahin, Seyfettin, **İslam Tarihini Anlama Kılavuzu**, Ankara: Otto Yayınları, 2017.

- eş-Şek'a, Mustafa Muhammed, "İbn Abdürabbih", **TDV İslam Ansiklopedisi**, Cilt 19, İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1999.
- et-Tâzî, Abdülhâdî, "İbn Sâhibüssalât", **TDV İslam Ansiklopedisi**, Cilt 20, İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1999.
- Fayda, Mustafa, "Abdullah b. Bulukkîn", **TDV İslam Ansiklopedisi**, Cilt 1, İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1988.
- Fayda, Mustafa, "Tarih", **TDV İslam Ansiklopedisi**, Cilt 40, TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, İstanbul, 2011.
- Görgün, Tahsin, "İbn Habîb es-Sülemî", **TDV İslam Ansiklopedisi**, Cilt 19, İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1999.
- Günaltay, Şemseddin, **İslam Tarihinin Kaynakları-Tarih ve Müverrihler-**, İstanbul: Endülüs Yayınları, 1991.
- Günel, Fuat, "İbnü'l Kûtıyye", **TDV İslam Ansiklopedisi**, Cilt 19, İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2000.
- Gürbüz, İbrahim, "İbn Hazm", **TDV İslam Ansiklopedisi**, Cilt 20, İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1999.
- Hanotaux, Gabriel, **Tarih ve Müverrihler**, Ahmet Refik (çev.), İstanbul: Millî Kütüphane Tarih Serisi, 1932.
- Hasanov, Eldar, "İbn Nağrîle" **TDV İslam Ansiklopedisi**, Cilt Ek-1, İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2016.
- Irving, Thomas B., "İbnü'd-Delâî", **TDV İslam Ansiklopedisi**, Cilt 21, İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2000.
- Irving, Thomas B., "İbnü'l-Faradî", **TDV İslam Ansiklopedisi**, Cilt 21, İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2000.
- İbn Abdirabbih, **Dîvânu İbn Abdirabbih**, Muhammed Altuncî, Beyrut: Dîvânü Ebî Tâlib, 1993.
- İbn Abdirabbih, **el-İkdü'l-Ferid (Kültürel İnciler 1,2,3)**, (çev.), Musa Kazım Yılmaz, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2021.

- İbn Beşkuvâl, **Kitâbü's-Sıla fî târîhi e'immeti'l-Endelüs**, İbrâhim el-Ebyârî (drl.). Kahire: Dar el-Kitab el-Mısri, 1989.
- İbn Cülcül, **Tabakâtü'l-etıbbâ' ve'l-hükemâ**, Fuâd Seyyid, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1985.
- İbn Dihye, **el-Mutrib min eş'âri ehli'l-Mağrib**, İbrâhîm el-Ebyârî vd. (drl.). Beyrut: Dâru'l-İlmi li'l-Cemî, 1955.
- İbn Habib, **Kitabü't-tarih**, Jorge Aguade (drl.). Madrid: 1991.
- İbn Haldûn, **Mukaddime**, Süleyman Uludağ (drl.). İstanbul: Dergâh Yayınları, 2020.
- İbn Hayr el-İşbilî, **Fihrist İbn Hayr el İşbili**, Beşşar Avvad Maruf – Mahmud Beşşar Avvad (drl.). Tunus: Dar el Ğarb el İslami, 2009.
- İbn Hayr, **Fehrese**, İbrâhim el-Ebyârî (drl.). Kahire: Dar el-Kitab el-Mısri, 1989.
- İbn Hayyân el-Endelüsî, **el -Muktebes fî ahhâri beledi'l-Endelüs**, Salahaddin el-Havari (de-rl.). Mektebe el Asriye, Beyrut, 2006.
- İbn Hazm el-Endelüsî, **Cemheretü ensâbi'l-Arab**, Beyrut: Dar el Kutub el İlmiye, 1943.
- İbn Saîd el-Endelüsî, **Râyâtü'l-müberraizîn ve ğâyâtü'l-mümeyyizîn**, Dr. Muhammed Rıdvân ed-Dâye (drl.). Dımaşk: Dar el-Talas, 1987.
- İbnü'l Kûtıyye, **Târîhu İftitâhi'l-Endelüs**, İbrâhim el-Ebyârî (drl.). Kahire: Dar el Kitab el Mısri, 1989.
- İbnü'l-Ebbâr, **et-Tekmile**, İbrâhim el-Ebyârî (drl.). Kahire: 1989.
- İbnü'l-Faradî, **Tarihu Ulemai'l-Endelüs**, İbrâhim el-Ebyârî (drl.). Kahire: Dar el Kitab el Mısri, 1989.
- Kandemir, M. Yaşar, “Bakî b. Mahled”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, Cilt 4, İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1991.
- Karlığa, H. Bekir, “İbn Cülcül”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, Cilt 19, İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1999.
- Kavaklıoğlu, Mahmut, “Saîd b. Ufeyr”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, Cilt 35, İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2008.

- Kaya, Mahmut, “Sâid el-Endelüsî”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, Cilt 35, İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2008.
- Keçeli, Şeyma Nur, “İbnü'l-Faradî ve Târîhu ulemâi'l-Endelüs Adlı Eserin Tanıtım ve Değerlendirilmesi”, (**Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi**), Marmara Üniversitesi SBE, 2017.
- Kılıç, Muharrem, “Nübâhî”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, Cilt 33, İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2007.
- Köse, Saffet, “İbn Abdülhakem, Abdullah”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, Cilt 19, İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1999.
- Köstüklü, Nuri, **Sosyal Bilimler ve Tarih Öğretimi**, Konya: Günay Ofset, 1999.
- Küçüksipahioğlu, Birsal. “Endülüs: Reconquista, Papa ve Haçlılar”, **Doğu Batı Dergisi**, Sayı 98, 2021.
- Kütükoğlu, Mübahat S. **Tarih Araştırmalarında Usul**, İstanbul: Kubbealtı Neşriyatı, 1998.
- Lisânüddin İbnü'l-Hatîb, **el-Lemhatü'l-bedriyye fi'd-devleti'n-Nasriyye**, Muhibiddin el-Hatîb (drl.). Kahire: El Matbaa el Selefiyye, 1347.
- Makkarî, Ahmed b. Muhammed **Nefhu't-tîb min gusni'l-Endelusi'r-ratî**, İhsân Abbâs (drl.) Beyrut: Dâru Sâdır, 1968.
- Memioğlu, A. Zeki, “Tarih Öğretimi Üzerine Bazı Düşünceler”, **Kâzım Karabekir Eğitim Fakültesi Dergisi**, Sayı 9, 2004.
- Metin, Erhan, “Tarih Nedir, Niçin Tarih Öğrenilmelidir”, **Çankırı Karatekin Üniversitesi, Tarih Bölümü Yakınçağ Tarihi Anabilim Dalı**, 2013.
- Muhammed, Hüseyin Abdülhâdî, “İbn Asker el-Gassânî”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, Cilt 19, İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1999.
- Nietzsche, Friedrich, **Tarihin Yaşam İçin Yararı ve Sakıncası**, Mustafa Tüzel (çev.). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2020.
- Önal, Ramazan, “İbnü'l Kûtıyye ve Endülüs Tarihine Dair Yazdığı Târîhu iftitâhi'l-Endelüs İsimli Eseri”, **Tokat İlmîyat Dergisi**, Cilt 10, Sayı 1.

- Öz, Şaban, “Endülüs’te Tarih ve Kehhâle’ye Göre Endülüslü Tarihçiler”, **İSTEM**, Sayı 14, 2009.
- Özbaran, Salih, “Tarih Nedir”(Tarih Metodolojisi ve Türk Tarihinin Meseleleri **Kolokyumu**), Elazığ: 1990.
- Özçelik, İsmail, **Tarih Araştırmalarında Yöntem ve Teknikler**, Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık, 1993.
- Özdemir, Mehmet, “Ebû Hâmid el-Gırnâtî”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, Cilt 10, İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1994.
- Özdemir, Mehmet, “Ebû Ubeyd el-Bekrî”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, Cilt 10, İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1994.
- Özdemir, Mehmet, “Endülüs Tarihi’nin Mevcut Kaynakları Üzerine (I) (Endülüslülere Ait Kaynaklar)”, **İstem**, Sayı 14, 2009.
- Özdemir, Mehmet, “Endülüs Tecrübesinde Şiddet”, **Dini Araştırmalar Dergisi**, Cilt 7, Sayı 20, 2004.
- Özdemir, Mehmet, “Feth b. Hâkân el-Kaysî”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, Cilt 12, İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1995.
- Özdemir, Mehmet, “İbn Dihye el-Kelbî”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, Cilt 19, İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1999.
- Özdemir, Mehmet, “İbn Hayyân”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, Cilt 20, İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1999.
- Özdemir, Mehmet, “İbnü’l-Ebbâr”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, Cilt 21, İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2000.
- Özdemir, Mehmet, “Râzî, Ahmed b. Muhammed”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, Cilt 34, İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2007.
- Özel, Ahmet, “Huşenî, Muhammed b. Hâris”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, Cilt 18, İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1998.
- Özen, Şükrü, “Leys b. Sa’d”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, Cilt 27, İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2003, 164-165.

- Özkuyumcu, Nadir, “İbn Beşkuvâl”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, Cilt 19, İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1999.
- Palencia, Angel Gonzalez, **Historia de la Literatura Arabigo-Espanola**, Hüseyin Mûnis (Arapçaya çev.) Madrid: Coleccion Labor, 1945.
- Parlak, Nizamettin, “Lisanüddin İbn’ül-Hatib’in Siyasi Kişiliği ve Tarihçiliği”, **(Yayımlanmış Doktora Tezi)**, Ankara Üniversitesi, SBE, 2004, s.124.
- Parlak, Nizamettin, “Lisanuddîn İbnu'l-Hatib'in Tarihçiliği ile İlgili Bazı Tespitler”, **Dini Araştırmalar Dergisi**, Cilt 7, Sayı 21, 2005.
- Peker, Hidayet, “İbn Hazm’ın İlimler Tasnifi”, **Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt 18, Sayı 1, 2009.
- REİSUDDİN, Ebû Naim Muhammed, “Bakî b. Mahled el-Kurtubî (201-276/816-889) ve Endülüs’teki Hadis Çalışmalarına Katkısı Murat Gökalp (çev.). **Dinî Araştırmalar**, Cilt 7, Sayı 21, 2005, 324.
- Rodriguez, Miguel Angel Manzano, “İbnü’l Ahmer”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, Cilt 20, İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1999.
- Sâid el-Endelûsi, **Tabakâtü'l Ümem Milletlerin Bilim Tarihi**, (trc. Ramazan Şeşen) İstanbul: Yazma Eserler Kurumu, 2014.
- Sakr, Muhammed Abdulhamîd İsâ, “Endülüs’te Tarih Okulunun Gelişimi”, Mustafa Hizmetli (çev.), **Nüsha Şarkiyat Araştırmaları Dergisi**, Cilt 2, Sayı 5, 2002.
- Sayar, Süleyman, “Dinler Tarihçisi Olarak İbn Hazm Genel Bir Bakış”, **Milel ve Nihal**, Cilt 6, Sayı 3, 2009.
- Stearns, Peter N., “Neden Tarih Öğreniyoruz” Erkan Dinç (çev.), **Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt 2, Sayı 1, 2009.
- Suzan, Yahya, “Endülüslü Gazâl ve Şiirleri”, **e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi**, Cilt 11, Sayı 1, 2019.
- Şanal, Enes, “Convivencia: Endülüs’te Bir Arada Yaşama Kültürü”, **(Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi)**, İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi SBE, 2018.
- Şeşen, Ramazan, **Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı**, İstanbul: İsar Vakfı Yayınları, 1998.

- Şimşek, Ahmet, Akif Pamuk, “Tarih Yazıcılığının Dünü, Bugünü ve Yarını Üzerine Kısa Bir Bakış”, Mustafa Safran (ed.). **Tarih Nasıl Öğretilir? Tarih Öğretmenleri İçin Özel Öğretim Yöntemleri** (21-26), İstanbul: Yeni İnsan Yayınevi, 2019.
- Taha, Abdulvahid Zennun, “Endülüs’te Arap Tarih Yazıcılığının Doğuşu”, Mustafa Hizmetli (çev.). **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt 39, Sayı 1, 1999.
- Tekeli, İlhan, “Tarihyazımı”, Ahmet Şimşek (ed.), **Tarih İçin Metodoloji** (58-61), Ankara: Pegem Akademi, 2019.
- Togan, A. Zeki Velidî, **Tarihte Usul**, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2019.
- Topuzoğlu, Tefik Rüştü, “Recez”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, Cilt 34, İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2007.
- Toynbee, Arnold, “Tarihin Faydası ve Değeri” Ahmet E. Uysal (çev.). **Ankara Üniversitesi DTCF Dergisi**, Cilt 21, Sayı 1-2, 1963.
- Turan, Refik, “Kültür Alanındaki Gelişmeler”, **Türkiye Cumhuriyet Tarihi (Komisyon)**, (189), Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2002.
- Uslu, Recep, “İbn Saîd el-Mağribî”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, Cilt 20, İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1999.
- Ünalın, Abdülkerim, “İbnü’z-Zübeyr es-Sekafî”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, Cilt 21, İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2000.
- Yardım, Ali, “İbn Hayr”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, Cilt 20, İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1999.
- Yazıcı, Hüseyin, “İbn Bessâm eş-Şenterînî”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, Cilt 19, İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1999.
- Yetmiş, İlknur, “İbn Cülcül’ün Tabakâtü’l-etıbbâ’ ve’l-hükemâ Adlı Eseri ve İslâm Tıp Tarihi Açısından Değerlendirilmesi”, **(Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi)**, Marmara Üniversitesi, SBE, 2019.
- Yücel, Ahmet, “Humeydî, Muhammed b. Fütûh”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, Cilt 18, İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1998.

Zehebî, **Siyeru a'îami'n-nübelâ**, Şuayb el-Arnaût – Hüseyin el-Esed (drl.). Beyrut:
Dîvânü Ebî Tâlib, 1985.

